

K. MARKS

BIJEDA FILOZOFIJE

- ★ **Marks o Prudonu**
- ★ **o slobodnoj trgovini**
- ★ **o porijeklu svojine**

·SVJETLOST·SARAJEVO

Etos B I B L I O T E K A Etos

IZBOR IZ DJELA KLASIKA MARKSIZMA

(Druga serija, knjiga 2)

Redakcioni odbor

dr FRANC CENGLE
dr BESIM IBRAHIMPAŠIĆ
dr FRANJO KOŽUL
dr ARIF TANOVIĆ
dr RISTO TUBIĆ

Odgovorni urednik
MARIO VUKIĆ

KARL MARKS

BIJEDA FILOZOFIJE

Uz glavno polovično djelo »Bijeda filozofije«, Engels je napisao predgovor i dodao, kao prilog, dva manja Marksova rada, točnije rečeno, dva predgovora »Prilog kritici političke ekonomije«. U ovom izboru prevodno je — a obično dodatno — i nekoliko fragmenta iz Marksove »Kritike političke ekonomije«, uključujući dio Marksove kritike Prudona, kao i odlomci iz »Ispita ekonomske formacije društva« i »Teorije o vrijednosti«. Zbog ograničenog obima ove knjige, naš izbor ne obuhvata niz drugih Marksovih kritičkih stavova o Prudonu ni opširniji Engelsov spis »O stanbenom pitanju«.

Prudonovom apstraktno-idealističkom oponašanju Hegelove spekulativno-filozofske konstrukcije, Marks je sprovedeno naizgled na dijalektiku, istorijsko-materijalističku metodu konkretno-dijalektičke analize, a Prudonovom anarho-liberalnom revolucionarnom programu radikalno i radikalno radikalno. U ovom izboru Marks konstatuje da od svih prudonovih snaga — najviše prudonovih snaga — ima samo revolucionarni program, ali da on nije revolucionaran, jer ne vodi do stvarnog društvenog prelaza, već do stvarnog društvenog prelaza, koji je, prema Marksu, jedini put do stvarnog društvenog prelaza, koji je, prema Marksu, jedini put do stvarnog društvenog prelaza, koji je, prema Marksu, jedini put do stvarnog društvenog prelaza.

U »Bijedi filozofije« Marks je izložio mišljenje da je svaka klasna borba — politička borba, te da je, prema Marksu, jedini put do stvarnog društvenog prelaza, koji je, prema Marksu, jedini put do stvarnog društvenog prelaza, koji je, prema Marksu, jedini put do stvarnog društvenog prelaza.

»SVJETLOST«, OUR IZDAVAČKA DJELATNOST, SARAJEVO
1976.

Prevodi

MOŠE PIJADE, RODOLJUBA ČOLAKOVIĆA, MARE FRAN

dr BESIM IBERIMPAŠIĆ
dr FRANKO ROZUČ
dr ARIF TANOVIĆ
dr VUKO BRNČIĆ

Izbor

dr FRANC CENGLE i dr ARIF TANOVIĆ

ČITAOCU

Uz glasovito polemičko djelo »Bijeda filozofije«, Engels je napisao predgovor i dodao, kao prilog, dva manja Marksova rada, te odlomak iz predgovora »Prilog kritici političke ekonomije«. U ovaj izbor uvršteno je — u obliku dodatka — i nekoliko fragmenata iz Marksovog »Kapitala« koji su, inače, integralni dio Marksove kritike Prudona, kao i odlomci iz »Epoha ekonomske formacije društva« i »Teorija o višku vrijednosti«. Zbog ograničenog obima ove knjige, naš izbor ne obuhvata niz drugih Marksovih kritičkih stavova o Prudonu ni opširniji Engelsov spis »O stambenom pitanju«.

Prudonovom apstraktno-idealističkom oponašanju Hegelove spekulativno-filozofske konstrukcije, Marks je suprostavio naučnu dijalektiku, istorijsko-materijalističku metodu konkretne dijalektičke analize, a Prudonovom anarho-liberalizmu revolucionarni program radničke klase i komunističke partije. U ovom radnom spisu Marks konstatuje da od svih proizvodnih snaga — najveću proizvodnu moć ima sama revolucionarna klasa, a da su komunisti, pored ostalog, i teoretičari radničke klase, da su »organ« borbe proletarijata, te da je, zahvaljujući tome, komunističko učenje prestalo da bude doktrirano i postalo revolucionarno.

U »Bijedi filozofije« Marks je izložio učenje da je svaka klasna borba — politička borba, te da je, sljedstveno tome, klasni pokret proletarijata bitno politički, ne samo ekonomski pokret, a to je potvrdilo kako Lenjinovo iskustvo, tako i iskustvo svih dosadašnjih socijalističkih revolucija. Značajno je, takođe, da se Marks u ovom djelu radikalno kritički obračunava

s anarhizmom i liberalizmom, danas još živim strujama u radničkom pokretu, što, između ostalog, znači da je Marks već u ono vrijeme uočio bitne razlike koje dijele anarhizam i liberalizam od revolucionarne borbe radničke klase. To je takođe, jedan od razloga da se opredijelimo za objavljivanje ovog klasičnog Marksovog djela, nastalog prije »Manifesta komunističke partije«.

CITACU

U glazovito polamično djelo »Bijedi filozofije«, Engels je napisao predgovor i dodao, kao prilog, dva manja Marksova rada, iz kojih se vidi da je Marks već u ono vrijeme uočio bitne razlike koje dijele anarhizam i liberalizam od revolucionarne borbe radničke klase. To je takođe, jedan od razloga da se opredijelimo za objavljivanje ovog klasičnog Marksovog djela, nastalog prije »Manifesta komunističke partije«.

Prudonovom apstraktno-idealističkom oponiranju Hegelove apstraktno-filozofske konstrukcije, Marks je suprostavio namjerno dijalektičku, historijsko-materijalističku metodu konkretnog filozofskog analize, a Prudonovom manjito-liberalnom revolucionarnom programu radničke klase i komunističke partije. U ovom radu, koji je Marks konstatirao da od svih proizvođača — najviše proizvođača moć ima sama revolucionarna klasa, a da su komunisti, pored ostalog, i teoretičari radničke klase, da su »organi borbe proletarijata, te da je njihovim radom, komunističko radništvo preseljeno da bude doživljeno i postalo revolucijom«.

U »Bijedi filozofije« Marks je izložio načelo da je svaka klasna borba — politička borba, te da je, shodno tome, klasični pokret proletarijata bitno politički, ne samo ekonomski, politički, a to je potvrđeno i kao takovo iskustvo, tako i iskustvo svih dosadašnjih socijalističkih revolucija. Takođe je izložio, da se Marks u ovom djelu vratio kritički oporavljanju

PREDGOVOR F. ENGELSA
PRVOM NEMACKOM IZDANJU

K. Marks

BIJEDA FILOZOFIJE
ODGOVOR NA PRUDONOVU »FILOZOFIJU BIJEDE«

S predgovorom F. Engelsa

...a razlika između ...
...i ...
...i ...
...i ...
...i ...
...i ...
...i ...

K. Marks

BUDA FILOZOFIJE

ODGOVOR NA PRUDONOVU FILOZOFIJU BUDA

2. predgovorom F. Engelsa

Prevod „Bijede filozofije” je za ovo izdanje uporedila
sa francuskim originalom *Mara Fran.*

PREDGOVOR F. ENGELSA PRVOM NJEMAČKOM IZDANJU

Ovaj je spis nastao u zimu 1846—1847, u vrijeme kad je Marks bio načisto s osnovnim linijama svoga novog načina posmatranja istorije i ekonomije. Prudonovo djelo »Sistem ekonomskih protivurječnosti, ili Filozofija bijede«, koje je upravo tada izašlo, dalo mu je prilike da te svoje osnovne linije razvije nasuprot pogledima čovjeka koji je od tada trebalo da zauzme najznačajnije mjesto među živim francuskim socijalistima. Od vremena kad su u Parizu obojica provodili često cijele noći u dugim diskusijama o ekonomskim pitanjima, njihovi su se putevi sve više razilazili. Prudonov je spis pokazivao da je između obojice već pukla nepremostiva provalija; više se nije moglo ćutati; Marks je u ovom svom odgovoru utvrdio da je raskid među njima nepopravljiv.

Cjelokupni Marksov sud o Prudonu nalazi se u članku priloženom uz ovaj spis, a koji je izašao u berlinskom »Socijaldemokratu«, br. 16, 17. i 18, godine 1865. To je bio jedini članak koji je Marks u tom listu napisao; naskoro je g. fon Švajcer pokušao da list skrene u feudalne i režimske vode, što je nas prisililo da već poslije nekoliko nedjelja javno otkažemo saradnju.

Za Njemačku ovaj spis ima baš u sadašnjem trenutku značenje o kome Marks nije nikada slutio. Odakle je on i mogao znati da će ciljajući Prudona pogoditi današnjeg štreberskog idola Rodbertusa, koga onda nije ni po imenu poznavao?

Ovdje nije mjesto da se govori o odnosu između Marksa i Rodbertusa; za ovo će mi se sigurno uskoro pružiti prilika. Reći ću ovdje samo toliko da se Rodbertus, optužujući

U ovom izdanju, kao i u prethodnim, nastavlja se s razvijanjem filozofije, koja je u ovom izdanju još više razvijena i razvijena. U ovom izdanju, kao i u prethodnim, nastavlja se s razvijanjem filozofije, koja je u ovom izdanju još više razvijena i razvijena.

K. Marks

BIJEDA FILOZOFIJE

ODGOVOR NA FRUDONOVU FILOZOFIJU BIJEDA

S predgovorom F. Engelsa

Prevod „Bijede filozofije” je za ovo izdanje uporedila sa francuskim originalom *Mara Fran.*

PREDGOVOR F. ENGELSA PRVOM NJEMAČKOM IZDANJU

Ovaj je spis nastao u zimu 1846—1847, u vrijeme kad je Marks bio načisto s osnovnim linijama svoga novog načina posmatranja istorije i ekonomije. Prudonovo djelo »Sistem ekonomskih protivurječnosti, ili Filozofija bijede«, koje je upravo tada izašlo, dalo mu je prilike da te svoje osnovne linije razvije nasuprot pogledima čovjeka koji je od tada trebalo da zauzme najznačajnije mjesto među živim francuskim socijalistima. Od vremena kad su u Parizu obojica provodili često cijele noći u dugim diskusijama o ekonomskim pitanjima, njihovi su se putevi sve više razilazili. Prudonov je spis pokazivao da je između obojice već pukla nepremostiva provalija; više se nije moglo ćutati; Marks je u ovom svom odgovoru utvrdio da je raskid među njima nepopravljiv.

Cjelokupni Marksov sud o Prudonu nalazi se u članku priloženom uz ovaj spis, a koji je izašao u berlinskom »Socijaldemokratu«, br. 16, 17. i 18, godine 1865. To je bio jedini članak koji je Marks u tom listu napisao; naskoro je g. fon Švajcer pokušao da list skrene u feudalne i režimske vode, što je nas prisililo da već poslije nekoliko nedjelja javno otkažemo saradnju.

Za Njemačku ovaj spis ima baš u sadašnjem trenutku značenje o kome Marks nije nikada slutio. Odakle je on i mogao znati da će ciljajući Prudona pogoditi današnjeg štreberskog idola Rodbertusa, koga onda nije ni po imenu poznavao?

Ovdje nije mjesto da se govori o odnosu između Marksa i Rodbertusa; za ovo će mi se sigurno uskoro pružiti prilika. Reći ću ovdje samo toliko da se Rodbertus, optužujući

Marksa da ga je »opljačkao« i da je njegov spis »Prilog spoznaji« u svom »Kapitalu« »sasvim lijepo iskoristio ne navodeći pisca«, upustio u klevetanje objašnjivo samo zlovoljom nepriznata genija i njegovim čudnovatim nepoznavanjem stvari koje je zbivaju izvan Pruske, a osobito nepoznavanjem socijalističke i ekonomske literature. Marks nije nikad vidio ni te optužbe ni pomenuti Rodbertusov spis; od Rodbertusa je uopšte poznavao samo tri »Socijalna pisma«, a i ova ne prije 1858. ili 1859.

S više razloga tvrdi Rodbertus u ovim pismima da je »Prudonovu konstituisanu vrijednost« otkrio još *prije* Prudona, ali je i ovdje u zabludi kad sebi laska da je on *prvi* otkrivač. U svakom slučaju, ovaj spis kritikuje i njega, radi čega sam prinuđen da se ukratko osvrnem na njegovo »glavno« djelo: »*Prilog spoznaji prilika naše državne privrede*«, 1842, naime bar ukliko, makar i nesvjesno, sadrži nešto od Vajtlingovog komunizma i ukoliko doista znači anticipaciju Prudona.

Ukoliko moderni socijalizam bez razlike pravca proizlazi iz buržoaske političke ekonomije, nadovezuje se gotovo bez izuzetka na Rikardovu teoriju vrijednosti. Oba načela koja je Rikardo stavio na čelo svojih »Načela«: 1) da jedino količina rada potrebna za proizvodnju neke robe određuje njenu vrijednost, i 2) da se proizvod cjelokupnog društvenog rada dijeli među tri klase: zemljoposjednike (renta), kapitaliste (profit), i radnike (najamnina), oba ova načela poslužila su u Engleskoj već od 1821. socijalistima da iz njih izvlače svoje zaključke, i to ponekad s takvom oštrinom i odlučnošću da je ta, danas gotovo zaboravljena, literatura, koju je većim dijelom Marks ponovo otkrio, sve do pojave »Kapitala« ostala nenadmašena. Ali o tome drugi put. Što je dakle i Rodbertus godine 1842, sa svoje strane, izvukao iz gornjih načela socijalističke zaključke, svakako je bio znatan korak unaprijed za jednog Nijemca, ali kao novo otkriće moglo je to vrijediti jedino za Njemačku. Koliko je malo bila nova takva primjena Rikardove teorije, dokazao je Marks protiv Prudona koji je patio od sličnog uobraženja:

»Ko je iole upoznat s razvitkom političke ekonomije u Engleskoj, svakako zna da su gotovo svi socijalisti te zemlje u razna vremena predlagali *egalitersku* (tj. socijalističku) primjenu Rikardove teorije. Možemo navesti g. Prudonu ove

spise: »Politička ekonomija« od Hodžskina, 1822; Viliam Tompson: »Istraživanje načela raspodjele bogatstva koja najviše vode ljudskoj sreći«, 1824; T. R. Edmondsa: »Praktična, moralna i politička ekonomija«, 1828, itd., i još četiri strane i tako dalje. Daćemo riječ samo jednom engleskom komunistu, Breju, u njegovom znamenitom djelu: »Nevolje rada i čime se mogu popraviti«, Lids, 1839.« A već sami navodi iz Breja dobrim dijelom umanjuju prvenstvo koje traži Rodbertus.

U ono vrijeme Marks još nikada nije bio u čitaonici Britanskog muzeja. Osim pariskih i briselskih biblioteka, osim mojih knjiga i spisa s jednog šestonedjeljnog putovanja po Engleskoj koje smo zajedno preduzeli u ljeto 1845, pregledao je on samo one knjige koje su se mogle naći u Mančesteru. Četrdesetih godina spomenuta literatura još nikako nije bila nepristupačna kao što je možda danas. Što je ona, uprkos tome, ostala Rodbertusu zauvijek nepoznata, krivica je jedino do njegove pruske lokalne ograničenosti. On je pravi osnivač specifično pruskog socijalizma, i sad je napokon kao takav i priznat.

Ali Rodbertusu nije bilo dato da ostane na miru ni u njegovoj dragoj Pruskoj. Godine 1859. izađe u Berlinu Marksovo djelo »Prilog kritici političke ekonomije, prva sveska«. Tu je, među prekorima koje su ekonomisti činili Rikardu, istaknuto na str. 40. kao drugi prigovor ovo:

»Ako je razmjenska vrijednost nekog proizvoda jednaka radnom vremenu koje je u njemu sadržano, onda je razmjenska vrijednost jednog radnog dana jednaka njegovom proizvodu. Ili, najamnina mora biti jednaka proizvodu rada. A baš je protivno slučaj.« Tome je dodata sljedeća napomena: »Ovaj prigovor, koji su Rikardu učinili buržoaski ekonomisti, prihvatili su poslije socijalisti. Oni su pretpostavljali da je formula teorijski tačna, a optuživali su praksu da protivurječi teoriji, i tražili su od buržoaskog društva da praktično povuče konzekvence iz svog teorijskog principa. Na taj su način Rikardovu formulu razmjenske vrijednosti engleski socijalisti bar okrenuli protiv političke ekonomije.« U istoj napomeni Marks upućuje na svoju »Bijedu filozofije«, koja je tada bila svuda u knjižarama.

Rodbertus je, dakle, imao dovoljno prilike da se sam uvjeri jesu li njegova otkrića od 1842. doista bila nova.

Mjesto toga, on ih stalno nanovo oglašava i smatra toliko neuporedivim, da mu čak ni na pamet ne pada da je i Marks mogao da iz Rikarda samostalno povuče iste zaključke kao i on, Rodbertus. Ne, to je sasvim nemoguće! Marks ga je »opljačkao« — njega kome je isti Marks uvijek pružao priliku da se uvjeri, kako su u Engleskoj davno prije njih obje ti zaključci bili objavljeni, bar u onom grubom obliku kakav još imaju kod Rodbertusa.

Najjednostavnija socijalistička primjena Rikardove teorije jeste ova što smo je gore naveli. Ona je u mnogim slučajevima dovela do razumijevanja porijekla i prirode viška vrijednosti, koja daleko nadmašuju Rikarda. Isto je tako i kod Rodbertusa. Bez obzira na to što u tom pogledu on nigdje ne daje ništa što već prije njega nije bilo bar isto tako dobro rečeno, njegovo izlaganje, kao i izlaganje njegovih prethodnika, pati od toga što ekonomske kategorije: rad, kapital, vrijednost itd. nekritički prima od ekonomista u učenom obliku koji se drži privida, ne ispitujući njihov sadržaj. Time ne samo da je presjekao svaki put za svoje dalje razvijanje — nasuprot Marksu koji je tek iz tih kategorija ponavljanih često za posljednje 64 godine nešto napravio — već je sebi, kao što će se pokazati, otvorio put pravo u utopiju.

Gornja primjena Rikardove teorije da radnicima kao jedinim stvarnim proizvođačima pripada cjelokupni društveni proizvod, *njihov* proizvod, vodi direktno komunizmu. Ali je ona u ekonomskom pogledu formalno pogrešna, kao što to i Marks u navedenom citatu nagovješćuje, zato što znači jednostavno primjenjivanje morala na ekonomiju. Po zakonima buržoaske ekonomije, najveći dio proizvoda *ne* pripada njegovim proizvođačima, radnicima. Kažemo li sada: to je nepravedno, to ne treba da bude, onda se to ekonomije, prije svega, ništa ne tiče. Time bismo rekli samo to da ta ekonomska činjenica protivrječi našem moralnom osjećanju. S toga razloga nije Marks svoje komunističke zahtjeve nikada na tome zasnivao, nego na neminovnom raspadanju kapitalističkog načina proizvodnje, raspadanju koje se pred našim očima sve više i više vrši; on kaže samo to, da se višak vrijednosti sastoji od neplaćenog rada, a to je jednostavna činjenica. Ali što je ekonomski formalno pogrešno, može ipak biti tačno s gledišta svjetske istorije.

Ako moralna svijest mase oglasi izvjesnu ekonomsku činjenicu za nepravednu, kao u svoje vrijeme ropstvo ili kuluk, onda je to dokaz da se sama ta činjenica već preživjela, da su nastupile druge ekonomske činjenice radi kojih je ona postala nepodnošljiva i neodržiiva. Iza formalne ekonomske netačnosti može se, dakle, skrivati sasvim istinit ekonomski sadržaj. Nije ovdje mjesto da pobliže ispitujemo značaj i istoriju teorije viška vrijednosti.

Pored toga, mogu se iz Rikardove teorije povući još i drugi zaključci, te su i povučeni. Vrijednost roba određena je radom potrebnim za njihovu proizvodnju. Ali se na ovom rđavom svijetu dešava da se robe prodaju čas iznad, čas ispod njihove vrijednosti, i to ne samo usljed kolebanja koja izaziva konkurencija. Profitna stopa teži da se izravna na istom nivou za sve kapitaliste onom istom silinom kojom i robne cijene teže da se putem tražnje i ponude svedu na radom određenu vrijednost. Profitna stopa izračunava se na cjelokupni kapital plasiran u nekom industrijskom poslu. Pošto u dvjema različitim poslovnim granama godišnji proizvod može da utjelovljava jednake količine rada, dakle da predstavlja jednake vrijednosti, i pošto najamnina može da bude jednake visine u objema, dok kapitali predujmljeni u jednoj poslovnoj grani mogu biti, a često i jesu, dvostruko ili trostruko veći nego u drugoj, to Rikardov zakon vrijednosti dolazi, kao što je i on sam otkrio, u suprotnost sa zakonom jednake profitne stope. Ako se proizvodi obiju poslovnih grana prodaju po njihovoj vrijednosti, onda profitne stope ne mogu biti jednake; ali ako su profitne stope jednake, onda proizvodi obiju poslovnih grana ne mogu nikad biti prodavani po njihovoj vrijednosti. Ovdje, dakle, imamo protivurječnost, antinomiju dva ekonomska zakona; po Rikardu (glava I, odeljak 4. i 5), protivurječnost se praktično po pravilu rješava u korist profitne stope, na račun vrijednosti.

Ali Rikardovo određivanje vrijednosti, i pored svojih kobnih osobina, ima i jednu stranu radi koje je čestitom buržuju mило i drago. Ono neodoljivom snagom apelira na njegovo osjećanje pravičnosti. Pravednost i ravnopravnost osnovni su stubovi na kojima buržuj osamnaestog i devetnaestog vijeka želi da podigne svoju društvenu zgradu na ruševinama feudalne nepravednosti, nejednakosti i povlastica. A određivanje vrijednosti robe radom, kao i slobodna raz-

mjena proizvoda rada koja se prema toj mjeri vrijednosti vrši između ravnopravnih vlasnika robe, to je, kao što je već Marks dokazao realna osnovica na kojoj je izgrađena cjelokupna politička, pravna i filozofska ideologija savremene buržoazije. Kad se već jednom došlo do saznanja da je rad mjera robne vrijednosti, onda se dobra osjećanja čestitog buržuja moraju osjetiti duboko povrijeđena zbog rđavštine svijeta koji na jeziku doduše priznaje princip pravednosti, ali ga, izgleda, u stvari svaki čas bez ustezanja ostavlja po strani. A osobito sitni buržuj, čijem poštenom radu — pa bio to samo rad njegovih kalfa i šegrta — svakim danom sve više i više pada vrijednost zbog konkurencije krupne industrije i mašina; osobito sitni proizvođač mora čeznuti za društvom u kome bi razmjena proizvoda rada po njihovoj radnoj vrijednosti najzad već jednom postala punom i bez-izuzetnom istinom; drugim riječima: on mora čeznuti za društvom u kome će isključivo i neograničeno važiti samo jedan zakon robne proizvodnje, ali u kome bi bili odstranjeni uslovi pod kojima taj zakon uopšte može važiti, tj. ostali zakoni robne, pa dosljedno i kapitalističke proizvodnje.

Koliko je ova utopija duboko ukorijenjena u načinu mišljenja savremenog — stvarnog ili idealnog — malograđanina, dokazuje činjenica da ju je Džon Grej već 1831. sistematski razložio, da je tridesetih godina u Engleskoj praktično bila oprobana i teorijski naširoko raspredana; da su je Rodbertus u Njemačkoj 1842, a Prudon u Francuskoj 1846. proglasili kao najnoviju istinu; da ju je Rodbertus 1871. ponovo oglasio kao rješenje društvenog pitanja a ujedno i kao svoj društveni testament; i da je 1884. čitava vojska štrebera ponovo pristajala uz nju, nastojeći da pomoću Rodbertusova imena iskoristi pruski državni socijalizam.

Kritiku ove utopije dao je Marks tako iscrpno, kako protiv Prudona tako i protiv Greja (vidi prilog ovom spisu), da se ja ovdje mogu ograničiti na nekoliko primjedaba o specijalnom obliku u kome je nju Rodbertus obrazložio i naslikao.

Kao što smo već rekli: Rodbertus prihvata tradicionalne ekonomske pojmove u onom obliku u kome su mu ih predali ekonomisti. On ne čini ni najmanji pokušaj da ih ispita. Vrijednost mu je »kvantitativno važenje jedne stvari prema

ostalima, shvaćajući to važenje kao mjeru«. Ova, blago rečeno, krajnje labava definicija daje nam u najboljem slučaju predstavu o tom kako vrijednost otprilike izgleda, ali nikako ne kazuje što je ona. A pošto je to sve što nam Rodbertus zna kazati o vrijednosti, pojmljivo je što traži takvo mjerilo vrijednosti koje se nalazi izvan vrijednosti. Pošto je na trideset strana napravio šarenu zbrku od upotrebne i razmjenske vrijednosti takvom moći apstrahovanja da joj se g. Adolf Vagner beskrajno zadivio, dolazi on do zaključka da ne postoji neka stvarna mjera vrijednosti, te da se moramo zadovoljiti kakvim surogatom za nju. Kao takav surogat za mjeru mogao bi poslužiti rad, ali samo ako bi se uvijek razmjenjivali proizvodi jednakih količina rada; bilo da je to »već po sebi tako, bilo da su izvršene pripreme« koje to obezbjeđuju. Vrijednost i rad ostaju, dakle bez ikakve stvarne veze, mada je cijela prva glava upotrebljena na to da nam se objasni kako i zašto robe »staju rada« i ničega drugog osim rada.

Rad je, dakle, opet nekritički uzet u obliku u kome ga nalazimo kod ekonomista. Pa čak ni to. Jer iako je s dvije riječi ukazao na razlike u intenzivnosti rada, ipak on rad prikazuje sasvim opšte kao nešto što »staje«, što dakle, mjeri vrijednost bez obzira na to da li je utrošen pod normalnim, prosječnim društvenim uslovima ili ne. Da li proizvođači troše deset dana na izradu proizvoda koje bi mogli proizvesti za jedan dan, da li rade najboljim ili najgorim alatima, da li svoje radno vrijeme upotrebljavaju na izradu društveno potrebnih predmeta i u društveno zahtijevanoj količini, ili prave posve nepotrebne ili možda i tražene predmete, ali ispod ili iznad potrebe — o svemu tome nema govora: rad je rad, proizvod izvjesne količine rada mora se razmijeniti za proizvod jednake količine rada. Rodbertus, koji je inače uvijek, umjesno ili ne, spreman da se stavi na nacionalno stanovište i da s visine opšte društvene osmatračnice posmatra odnose pojedinačnih proizvođača, to ovdje izbjegava. I to samo zato što još od prvog reda svoje knjige tjera svoj brod ravno k utopiji radnog novca, i što bi svako ispitivanje rada kao tvorca vrijednosti nabacalo neophodno stijenje u vode kojima on plovi. Tu je njegov instinkt bio znatno jači od njegove moći apstrahovanja, koju bi, uzgred budi rečeno,

kod Rodbertusa mogao da otkrije samo neko ko je konkretno siromašan mislima.

Prelaz u utopiju izvršen je dok si udario dlan o dlan. »Pripreme«, koje razmjenu robe prema radnoj vrijednosti obezbjeđuju kao pravilo bez izuzetka, ne pričinjavaju nikakvu teškoću. Ostali utopisti ovog smjera, od Greja do Prudona, muče se da izmudruju takve društvene ustanove koje bi taj cilj trebalo da ostvare. Oni bar pokušavaju da ekonomska pitanja riješe ekonomskim putem, akcijom samih vlasnika roba koji robe razmjenjuju. Rodbertusu je stvar mnogo lakša. Kao dobar Prus, on apeluje na državu: dekret državne vlasti naređuje reformu.

Na taj je način vrijednost sretno »konstituisana«, ali ni u kom slučaju i prvenstvo tog konstituisanja, koje Rodbertus za se traži. Naprotiv, i Grej i Brej — pored mnogih drugih — ponavljali su mnogo prije Rodbertusa, i toliko često da je već postalo dosadno, tu istu misao: skromnu želju za mjerama koje bi pod svima okolnostima obezbjeđivale razmjenu proizvoda uvijek i samo po njihovoj radnoj vrijednosti.

Država, pošto je na ovaj način konstituisala vrijednost — bar jednog dijela proizvoda, jer je Rodbertus i skroman, — izdaje papirni radni novac, daje od toga industrijalcima predujmove kojima će platiti radnike, dok radnici dobivenim papirnim radnim novcem kupuju proizvode i tako omogućuju da se novac vrati tamo odakle je i potekao. Kako se ovo divno odigrava, moramo čuti od samog Rodbertusa:

»Što se tiče drugog uslova, naime da se u prometu stvarno nalazi onoliko vrijednosti za koliko je izdato cedulja, to će se potrebne pripreme izvršiti na taj način što će samo oni koji su doista predali neki proizvod primiti cedulju na kojoj će biti tačno zabilježena količina rada koja je na proizvod utrošena. Ko preda proizvod od dva dana rada, prima cedulju na kojoj je naznačeno »dva dana«. Tačnim provođenjem ovog pravila pri emisiji nužno će biti ispunjen i onaj drugi uslov. Jer pošto se prema našoj pretpostavci stvarna vrijednost dobara uvijek podudara s količinom rada koja je utrošena na njihovu izradu, a ova se količina rada mjeri običnom podjelom vremena, to se nekom ko preda proizvod na koji je utrošeno dva dana rada, i na cedulji mu se potvrde ta dva dana, ne potvrđuje odnosno ne naznačuje ni manje ni više nego upravo onoliko rada koliko je doista predao; i zatim, pošto takvu potvrdu prima samo onaj koji je stvarno stavio u promet takav proizvod, to je isto tako

pouzdana da vrijednost naznačena na cedulji doista postoji i može da zadovolji društvo. Sad, ako se tačno postupi po ovom pravilu, *suma postojeće vrijednosti mora biti tačno jednaka sumi vrijednosti na koju su potvrde izdate*, pa ma koliko se oblast podjele rada proširila; a pošto je suma potvrđene vrijednosti upravo suma naznačene vrijednosti, onda se i ova nužno mora *svoditi na postojeću vrijednost, svi se zahtjevi zadovoljavaju i omogućuje pravilna likvidacija.* (Str. 166, 167.)

Ako je Rodbertus dosad uvijek bio zle sreće da zakašnjava sa svojim novim otkrićima, ovog je puta zaslužio bar to da mu se prizna *neka* vrsta originalnosti: nijedan se njegov konkurent nije usudio da ludost utopije radnog novca izrazi u ovako djetinjski naivnom, providnom, gotovo bih rekao pravom pomeranskom obliku. Pošto je za svaki zapis izdat odgovarajući predmet od vrijednosti, i pošto se nijedan predmet od vrijednosti ne može izdati osim na odgovarajući zapis, to suma predmeta od vrijednosti mora uvijek pokrivati sumu zapisa; račun izlazi bez najmanjeg ostatka, sve se slaže na radnu sekundu i nema tog računospitača Glavne kontrole, ma koliko osijedio u službi, koji bi u računu mogao naći ma i najmanju grešku. Pa šta ćete više?

U današnjem kapitalističkom društvu svaki industrijski kapitalist proizvodi na svoju ruku šta, kako i koliko hoće. Društvena potreba, kako u pogledu kakvoće i vrste potrebnog predmeta, tako i u pogledu njegove količine, ostaje mu nepoznata veličina. Ono što danas nema mogućnosti da se dovoljno brzo izliferuje, može se sutra nuditi i preko potrebe. Pa ipak se, uprkos tome, potreba najzad kako-tako, dobro ili rđavo, zadovoljava, i proizvodnja se naposljetku uglavnom upravlja na potrebne predmete. Kako se postiže ovo izgladivanje suprotnosti? Konkurencijom. A kako konkurenciji to rješenje polazi za rukom? Jednostavno na taj način što onoj robi koja je, bilo zbog svoje vrste bilo zbog količine, neupotrebljiva za trenutnu društvenu potrebu, obara vrijednost ispod njene radne vrijednosti i što tim okolišnim putem stavlja proizvođačima do znanja da su proizveli artikle bilo uopšte neupotrebljive, bilo po sebi upotrebljive, ali u neupotrebljivoj, suvišnoj količini. Iz toga slijedi dvoje:

Prvo, da su neprekidna odstupanja robnih cijena od robnih vrijednosti potreban uslov pod kojim i pomoću koga robna vrijednost jedino i može doći do svoje egzistencije.

Samo kolebanjima konkurencije, dakle i robnih cijena, provodi se zakon vrijednosti robne proizvodnje, i samo putem njih postaje određivanje robne vrijednosti društveno potrebnim radnim vremenom — stvarnost. Što pri tom pojavi oblik vrijednosti, cijena, po pravilu, izgleda nešto drukčije od vrijednosti koju izražava, sudbina je koju vrijednost dijeli s većinom društvenih odnosa. I kraljevi većinom izgledaju sasvim drukčije nego monarhija koju predstavljaju. Znači, dakle, da je onaj ko hoće da se u društvu proizvođača, koji proizvode i razmjenjuju robu, određivanje vrijednosti radnim vremenom vrši na taj način što bi konkurenciji bilo zabranjeno da to određivanje vrijednosti vrši pritiskom na cijene, tim jedinim načinom na koji se ono uopšte i može vršiti, usvojio uobičajeno utopističko neobaziranje na ekonomske zakone.

Drugo, upravo time što u društvu proizvođača i razmjenjivača robâ konkurencija ostvaruje zakon vrijednosti robne proizvodnje, ona sprovodi organizaciju i poredak društvene proizvodnje koji su pod datim okolnostima jedino mogući. Samo posredstvom obaranja i dizanja cijena proizvoda stižu proizvođači robâ skupo plaćeno iskustvo šta i koliko od tih proizvoda društvu treba, a šta i koliko ne treba. Utopija, koju i Rodbertus zastupa, želi da odstrani baš taj jedini regulator. A kad zapitamo kakvu garanciju imamo da će od svakog proizvoda biti proizvedena potrebna količina a ne više, da nećemo oskudijevati u žitu i mesu a gušiti se u šećeru od repe i daviti se u rakiji od krompira, da nećemo imati dovoljno hlača da pokrijemo svoju golotinju, dok će dugmad za hlače vrviti milionima, tad nam Rodbertus trijumfalno pokazuje svoj famozni račun, po kome je za svaku suvišnu funtu šećera, za svako neprodano bure rakije, za svako neprišiveno dugme za hlače izdat ispravan zapis, račun koji se poklapa bez ostatka i po kome se »svi zahtjevi zadovoljavaju i omogućuje pravilna likvidacija«. A ko to ne vjeruje, taj neka se obrati računospitaču Glavne kontrole g. X. u Pomeranskoj, koji je račun pregledao i našao da je tačan, i koji je skroz vjerodostojan jer mu se nikada nije mogla prebaciti neispravnost.

Razmotrimo sad naivnost kojom Rodbertus hoće da pomoću svoje utopije odstrani industrijske i trgovačke krize. Čim robna proizvodnja zauzme dimenzije svjetskog tržišta,

ravnoteža između pojedinačnih proizvođača, koji proizvode za privatni račun, i tržišta za koja proizvode, a čiju potrebu manje ili više ne poznaju ni u pogledu količine, ni u pogledu kakvoće, postiže se jednom burom na svjetskom tržištu, trgovačkom krizom.¹ Ako se konkurenciji zabrani da penjanjem i padanjem cijena obavještava pojedinačnog proizvođača o stanju na svjetskom tržištu, onda će mu se potpuno vezati oči. Urediti proizvodnju robe tako da u njoj proizvođači ništa više ne mogu doznati o tržištu za koje proizvode — svakako znači takav način liječenja bolesti kriza, na kome doktor Ajzenbart može pozavidjeti Rodbertusu.

Sad je shvatljivo zašto Rodbertus određuje vrijednost robe kratko i prosto »radom« i što u najboljem slučaju dopušta različite stupnjeve intenzivnosti rada. Da je ispitao čime i kako rad stvara vrijednost, pa, prema tome, i kako je određuje i mjeri, došao bi do društveno potrebnog rada, potrebnog za pojedini proizvod kako u odnosu prema drugim proizvodima iste vrste, tako i prema cjelokupnoj društvenoj potrebi. Tako bi došao na pitanje: kako se vrši prilagođavanje proizvodnje pojedinih proizvođača robe cjelokupnoj društvenoj potrebi, a to bi onemogućilo cijelu njegovu utopiju. Ovog puta on je doista radije »apstrahovao«, naime upravo od onoga o čemu se i radi.

Sad smo napokon došli do tačke gdje nam Rodbertus pruža nešto doista novo; nešto čime se odvaja od mnogobrojnih svojih sadrugova, branilaca organizacije razmjene pomoću radnih zapisa. Svi oni zahtijevaju uređenje razmjene u cilju ukidanja eksploatacije najamnog rada od kapitala. Svaki proizvođač treba da primi punu radnu vrijednost svog proizvoda. U tome su svi složni: od Greja do Prudona. Nikako, veli Rodbertus. Najamni rad i njegova eksploatacija ostaju.

Prvo, ni u jednom društvu koje se daje zamisliti ne može radnik primiti za potrošnju čitavu vrijednost svog ra-

¹ Tako je bilo bar do prije kratkog vremena. Otkako je monopolistički položaj Engleske na svjetskom tržištu slomljen učestvom Francuske, Njemačke, a osobito Amerike, izgleda da se u svjetskoj trgovini javlja novi oblik uspostavljanja ravnoteže. Period opšteg prosperiteta, koji prethodi krizi, još nikako ne dolazi. Bude li posve izostao, onda će hronični zastoj, sa samo neznatnim kolebanjima, morati biti normalno stanje moderne industrije.

da; iz proizvedenog fonda mora se uvijek plaćati čitav niz privredno neproizvodnih ali potrebnih funkcija, pa se, prema tome, moraju izdržavati i ljudi koji ih vrše. To je tačno samo dok važi današnja podjela rada. U društvu s opštom obavezom proizvodnog rada, koje se ipak daje »zamisliti«, to otpada. Ali bi ostala nužnost društvenog, rezervnog i akumulacionog fonda; stoga bi tada *radnici*, tj. svi članovi društva, ostali u posjedu i uživanju svog cjelokupnog proizvoda, ali ne bi svaki pojedinac uživao »sav prinos svog rada«. Izdržavanje ekonomski neproizvodnih funkcija iz proizvoda rada nisu previdjeli ni drugi utopisti radnog novca. Ali oni su ostavljali da se u tu svrhu radnici sami oporezuju uobičajenim demokratskim putem, dok Rodbertus, čija je cjelokupna socijalna reforma od 1842. skrojena prema tadašnjoj pruskoj državi, prepušta cijelu stvar nahođenju birokratije, koja radnikov udio u njegovom vlastitom proizvodu odozgo naređuje i milostivo mu ga dodjeljuje.

Drugo, i zemljišna renta i profit treba da i dalje postoje netaknuti. Jer i veleposjednici i kapitalisti vrše izvjesne društvene funkcije, korisne ili štaviše potrebne, iako privredno neproizvodne, i u zemljišnoj renti i u profitu primaju u neku ruku platu za to — a ovo, kao što se zna, čak ni 1842. nije bilo nimalo novo shvatanje. Sad, istina je da oni dobijaju zapravo previše za ono malo što dosta loše vrše, ali Rodbertusu treba povlaštena klasa bar za još 500 godina²; tako treba da ostane, da se tačno izrazim, sadašnja stopa viška vrijednosti, ali da se ne bude mogla penjati. Ova sadašnja Rodbertusova stopa viška vrijednosti iznosi 200%, tj. za dvanaestosatni dnevni rad radnik ne dobiva zapis, na dvanaest sati već samo na četiri, a vrijednost proizvedenu za ostalih osam sati dijele kapitalist i zemljoposjednik među sobom. Znači da Rodbertusovi radni zapisi direktno lažu. Ali treba biti upravo pomeranski vlasnik plemićkog dobra pa uobraziti da će radnička klasa htjeti raditi dvanaest sati za zapis od četiri sata. Prevede li se obmana kapitalističke proizvodnje na ovaj naivni jezik koji je pokazuje kao neprikrivenu pljačku, onda ona postaje nemoguća. Svaki zapis

² Protivno tome, Lasal je — u svom pismu Rodbertusu — ocijenio vrijeme do dana pobjede proletarijata na 100 do 200 godina, a međutim Marks i Engels su to odmjerali na otprilike 50 godina. (Up. Lasal: »Radnički program«).

izdat radniku bio bi direktan poziv na bunu i padao bi pod § 110 njemačkog kaznenog zakonika. Samo onaj koji nije vidio drukčijeg proletarijata osim nadničarskog proletarijata pomeranskog plemićkog dobra, gdje vlada batina i bič i gdje sve lijepe žene u selu pripadaju haremu milostivog gospodara, dakle proletarijata stvarno još sputanog u poluropstvu, može zamišljati da se radnicima smije ponuditi ovakva bestidnost. Ali šta ćete kad su naši konzervativci naši najveći revolucionari.

Ali ako naši radnici budu dovoljno krotki da se dadu obmanuti da su umjesto čitavih dvanaest sati teškog rada u stvari radili samo četiri sata, onda će im kao nagrada za to biti na vječita vremena zagarantovano da njihov udio u njihovom vlastitom proizvodu neće nikada pasti ispod trećine. To je doista muzika budućnosti na dječjoj trubi, i ne vrijedi da se na nju potroši ijedna riječ. Ukoliko je, dakle, Rodbertus svojom utopijom razmjene putem radnog novca dao nešto novo, to novo je prosta djetinjarija, i zaostaje daleko iza onoga što su njegovi mnogobrojni drugovi učinili prije i poslije njega.

Za ono vrijeme u kome se pojavilo Rodbertusovo djelo »Prilog spoznaji itd.«, bila je to bezuslovno značajna knjiga. Njegovo produžavanje Rikardove teorije vrijednosti u istom pravcu bilo je početak koji mnogo obećava. Mada je ono bilo nešto novo samo za njega i Njemačku, stoji ono ipak uglavnom na istoj visini kao i ono što su učinili njegovi bolji engleski prethodnici. Ali to je bio samo početak odakle je trebalo, daljim temeljitijim i kritičkim radom, izvući stvarnu dobit za teoriju. No ovo dalje razvijanje on je sam sebi presjekao time što je još odmah početka bio nastojao da Rikardovu teoriju razvije u drugom pravcu, u pravcu utopije. Time je izgubio prvi uslov svake kritike: nepristrasnost. Radio je u unaprijed određenom cilju, i postao je tendenciozan ekonomist. A kad ga je njegova utopija već zarobila, onda je sebi presjekao svaku mogućnost napredovanja u nauci. Od 1842. do svoje smrti on se vrti u krugu, ponavlja stalno one iste misli koje je već u prvom spisu kazao ili nagovijestio, osjeća se nepriznat, smatra da je opljačkan ondje gdje ničega nije bilo za pljačkanje, i konačno, ne bez namjere, odbija da razumije da je u stvari ponovo otkrio *samo* ono što je već odavno bilo otkriveno.

Na nekim mjestima njemački se prevod razlikuje od štampanog francuskog originala. Promjene su izvršene na temelju ispravaka unesenih Marksovom rukom; one će biti unesene i u novo francusko izdanje koje se priprema.

Gotovo je nepotrebno upozoriti na to da se način izražavanja u ovom spisu ne slaže potpuno s načinom izražavanja u »Kapitalu«. Tako se ovdje još govori o *radu* kao robu, o kupovini i prodaji rada umjesto — *radne snage*.

Kao dopuna dodato je ovom izdanju još: 1) jedno mjesto iz Marksova spisa »*Prilog kritici političke ekonomije*«, Berlin, 1859, povodom *prve* utopije razmjene pomoću radnog novca od Džona Greja, i 2) prevod Marksova briselskog govora na francuskom jeziku (1847) o slobodnoj trgovini, koji pada u isti period autorova razvoja u koji i »*Bijeda*«.

London, 23. oktobra 1884.

Fridrih Engels

Štampano u knjizi:

K. Marx, »*Das Elend der Philosophie*«, Stuttgart, 1885.

BIJEDA FILOZOFIJE

RIJEČ UNAPRIJED

G. Prudon je zle sreće da ga u Evropi čudnovato loše poznaju. U Francuskoj, on ima pravo da bude loš ekonomist, jer ga smatraju valjanim njemačkim filozofom; u Njemačkoj, naprotiv, može da bude loš filozof, jer važi kao jedan od najjačih francuskih ekonomista. U dvostrukom svojstvu Nijemca i ekonomiste, htjeli smo da uložimo protest protiv te dvostruke zablude.

Čitalac će shvatiti da smo pri ovom nezahvalnom poslu morali više puta da pomaknemo u pozadinu kritiku g. Prudona, da bismo kritikovali njemačku filozofiju, i da smo u isto vrijeme morali učiniti po neku napomenu o samoj političkoj ekonomiji.

Brisel, 15. jun 1847.

Karl Marks

Djelo g. Prudona nije sasvim jednostavno rasprava o političkoj ekonomiji, nije obična knjiga; to je biblija: »misterije«, »tajne otrgnute s božjih grudi«, »otkrića« — ništa nije izostalo. Ali pošto se danas proroci savjesnije ispituju nego profani pisci, mora se čitalac pomiriti s time da s nama proputuje kroz suhoparnu i nejasnu učenost »Postanja«, da se onda sa g. Prudonom vine u eterične i plodne regione *nadsocijalizma*. (Uporedi: Proudhon, »Philosophie de la Misère«, Prologue, str. III, red 20.)

Prva glava

JEDNO NAUČNO OTKRICE

Suprotnost upotrebne i razmjenske vrijednosti

»Svojstvo svih proizvoda, bilo prirodnih bilo industrijskih, da služe čovjekovom održanju, naziva se posebno *upotrebna vrijednos*: njihovo svojstvo da se među sobom razmjenjuju, *razmjenska vrijednost*... Kako upotrebna vrijednost postaje razmjenska vrijednost?... Rađanje ideje vrijednosti (razmjenske) nisu ekonomisti dovoljno brižno zabilježili: potrebno je da se na njoj zaustavimo. Naime, pošto se od predmeta koji su mi potrebni, veliki broj nalazi u prirodi samo u osrednjoj količini, ili ih čak nikako i nema, to sam prisiljen da pomažem proizvodnje onoga što mi nedostaje, a kako se sam ne mogu prihvatiti tolikih stvari, *predložicu* drugim ljudima, svojim saradnicima u različitim funkcijama, da mi ustupe dio svojih proizvoda u *razmjenu* za moj.« (Proudhon, sv. I. gl. 2.)

G. Prudon namjêrava da nam prije svega objasni dvostruku prirodu vrijednosti, »*razliku u vrijednosti*«, kretanje koje od upotrebne vrijednosti čini razmjensku vrijednost. I mi se moramo zaustaviti sa g. Prudonom kod ovog čina transsupstancijacije. Evo kako se, prema našem autoru, vrši taj čin.

Vrlo velik broj proizvoda ne nalazi se u prirodi, već se dade izraditi jedino putem industrije. Čim potrebe premaše samoniklu proizvodnju prirode, čovjek je prinuđen da pribjegne industrijskoj proizvodnji. Kako g. Prudon zamišlja ovu industriju? Odakle ona potiče? Pojedinaac, koji osjeća potrebu za velikim brojem stvari, »ne može se sam prihvatiti tolikih stvari«. Toliko i toliko potreba, koje treba zadovoljiti,

pretpostavlja toliko i toliko stvari koje treba proizvesti. Nema proizvoda bez proizvodnje. Ali toliko i toliko stvari koje treba proizvesti pretpostavlja već nešto više od ruku pojedinca koji pomažu njihovom proizvođenju. Međutim, čim se pretpostavi više od jednih ruku koje pomažu proizvodnju, pretpostavlja se već i čitava jedna proizvodnja zasnovana na podjeli rada. Na taj način potreba, kako je uzima g. Prudon, potpuno pretpostavlja podjelu rada. Ako pretpostavimo podjelu rada, imamo razmjenu, a sljedstveno i razmjersku vrijednost. Pa onda smo mogli da razmjensku vrijednost i unaprijed pretpostavimo kao datu.

Ali g. Prudon više voli da se vrti u krugu; pođimo za njime svim njegovim stranputicama, a one će nas već stalno vraćati na njegovu polaznu tačku.

Da bih izašao iz stanja u kome svako proizvodi za sebe kao usamljenik, i da bih došao do razmjene, »obraćam se«, veli g. Prudon, »na svoje saradnike u različitim funkcijama«. Ja, dakle, imam saradnike, i svi oni imaju različite funkcije, a ovamo — vazda prema pretpostavci g. Prudona — ni ja ni ostali još nismo izašli iz usamljenog, nedruštvenog položaja Robinzona. Saradnici i različite funkcije, podjela rada i razmjena koju ona obuhvata, sve je to tu kao palo s neba.

Da svedemo: imam potrebe koje se zasnivaju na podjeli rada i razmjeni. Pretpostavljajući ove potrebe, g. Prudon je već pretpostavio i razmjenu i razmjensku vrijednost, čije rađanje upravo namjerava da »obilježi s većom brižljivošću nego ostali ekonomisti«.

G. Prudon mogao je sa istim uspjehom da obrne red stvari, a da ne okrnji tačnost svojih zaključaka. Da se objasni razmjenska vrijednost, potrebna je razmjena, da se objasni razmjena, potrebna je podjela rada; da se objasni podjela rada, potrebne su potrebe koje podjelu rada čine nužnom. Da se objasne ove potrebe, moraju se jednostavno »pretpostaviti«, što nikako ne znači poricati ih, makar da prvi aksiom g. Prudona u prologu glasi: »Pretpostavljati boga, znači poricati ga.« (Prolog, str. 1.)

Šta čini g. Prudon, koji podjelu rada pretpostavlja kao poznatu, da bi objasnio razmjensku vrijednost koja mu je još uvijek nešto nepoznato?

»Jedan čovjek« uzeo je da »predloži drugim ljudima, svojim saradnicima u različitim funkcijama« da ustanove

razmjenu i stvore razliku između upotrebne i razmjenske vrijednosti. Primivši ovu predloženu razliku, saradnici su ostavili g. Prudonu samo tu »brigu« da ovu činjenicu primi znanju i da »rađanje ideje vrijednosti« u svojoj raspravi o političkoj ekonomiji zabilježi i »obilježi«. Ali on nam još uvijek duguje objašnjenje o »rađanju« toga predloga; trebalo bi da nam već jednom kaže kako je taj usamljeni čovjek, taj Robinzon, iznenada došao na misao da »svojim saradnicima« učini predlog *poznate* vrste, i kako su ga to ovi saradnici primili bez ikakvog prigovora.

G. Prudon ne ulazi u te rodoslovne pojedinosti. On činjenici razmjene jednostavno udara nekakav istorijski žig, predstavljajući je u obliku predloga koji je učinio neko treći u cilju uvođenja razmjene.

Eto jednog malog uzorka »*istorijskog i opisnog metoda*« g. Prudona, koji ispoljava tako uzvišeno preziranje prema »istorijskom i opisnom metodu« Adama Smita i Rikarda.

Razmjena ima svoju vlastitu istoriju i prošla je kroz više faza.

Bilo je jedno vrijeme kada se, kao u srednjem vijeku, razmjenjivao samo suvišak, višak proizvodnje nad potrošnjom.

Zatim je bilo i jedno vrijeme kad su svi proizvodi, a ne samo suvišak, cijeli industrijski život, bili prešli u trgovinu, kad je čitava proizvodnja zavisila od razmjene. Kako da se objasni ova druga faza razmjene — razmjenska vrijednost na svojoj drugoj potenciji?

G. Prudon imao bi odmah gotov odgovor: Uzmimo da je neki čovjek »*predložio* drugim ljudima, svojim saradnicima u različitim funkcijama«, da podignu razmjensku vrijednost na njenu drugu potenciju.

Najzad je došlo vrijeme kad je sve što su ljudi dosad smatrali kao neotuđivo, postalo predmet razmjene, krčmljenja i moglo se otuđivati. To je vrijeme kad su čak i stvari koje su dosad bivale u saobraćaju ali nikad razmjenjivane; davane, ali nikad prodavane, sticane, ali nikad kupovane: vrlina, ljubav, uvjerenje, znanje, savjest itd., — kad je jednom riječi sve postalo predmet trgovine. To je vrijeme opšte korupcije, sveopšte kupljivosti, ili, da upotrebim eko-

nomski izraz vrijeme u kome se svaki predmet, bio fizički bio moralni, donosi na tržište kao trgovinska vrijednost, da bi tamo bio ocijenjen po pravoj svojoj vrijednosti.

Kako sad da se objasni ova nova i posljednja faza razmjene — razmjenska vrijednost na svojoj trećoj potenciji?

G. Prudon imao bi odmah gotov odgovor. Uzmite da je neka osoba »predložila drugim ljudima, svojim saradnicima u različitim funkcijama«, da od vrline, ljubavi itd. naprave trgovinsku vrijednost, da razmjensku vrijednost podignu na njenu treću i posljednju potenciju.

Vidi se, »istorijski i opisni metod« g. Prudona za sve je dobar, odgovara na sve, objašnjava sve. Radi li se o tome da se istorijski objasni »rađanje neke ekonomske ideje«, on pretpostavi kakvog čovjeka koji drugim ljudima, »svojim saradnicima u različitim funkcijama«, predloži da izvrše ovaj akt rađanja, i s tim je sve gotovo.

Odsad ćemo »rađanje« razmjenske vrijednosti usvojiti kao svršen čin; onda nam ostaje još samo da ispitamo odnos između razmjenske i upotrebne vrijednosti. Čujmo g. Prudona:

»Ekonomisti su vrlo dobro istakli dvostruki karakter vrijednosti; ali ono što nisu izrazili s jednakom jasnoćom, to je njena *protivurječna priroda*; ovdje počinje naša kritika... Kod upotrebne i razmjenske vrijednosti malo je ukazati na onaj čudni kontrast u kome su ekonomisti navikli da vide samo nešto vrlo jednostavno; treba pokazati da ta tobožnja jednostavnost skriva duboku misteriju, i naša je dužnost da u nju prodremo... Da se izrazimo tehnički, upotrebna i razmjenska vrijednost stoje jedna prema drugoj u obrnutoj srazmjeri.«

Ako smo tačno shvatili misli g. Prudona, on hoće da utvrdi ova četiri momenta:

1. Upotrebna i razmjenska vrijednost čine »čudan kontrast«, suprotne su jedna drugoj.

2. Upotrebna i razmjenska vrijednost stoje jedna prema drugoj u obrnutoj srazmjeri, protivurječe jedna drugoj.

3. Ekonomisti nisu vidjeli ni upoznali ni suprotnost ni protivurječnost.

4. Kritika g. Prudona počinje od kraja.

I mi ćemo početi od kraja, a da bismo ekonomiste oslobodili optužbi g. Prudona, pustićemo da govore dva dosta važna ekonomista.

Sismondi: »Trgovina je sve stvari svela na suprotnost između upotrebne i razmjenske vrijednosti.« (*»Studije«*, sv. II, str. 162, briselsko izdanje.)

Loderdel: »Opšte uzevši, narodno bogatstvo (upotrebna vrijednost) pada u srazmjeri u kojoj individualna imanja rastu usljed dizanja razmjenske vrijednosti; a ukoliko, padanjem ove vrijednosti, ona opadaju, utoliko po pravilu raste narodno bogatstvo.« (*»Istraživanja o prirodi i porijeklu javnog bogatstva«*, preveo Lažansi de Lave, Pariz, 1808)

Na *suprotnosti* između upotrebne i razmjenske vrijednosti Sismondi je zasnovao svoju glavnu teoriju po kojoj dohodak opada srazmjerno povećanju proizvodnje.

Loderdel je svoj sistem zasnovao na obrnutoj srazmjeri obiju vrsta vrijednosti, i njegova je teorija u *Rikardovo* doba bila tako popularna da je ovaj o njoj mogao govoriti kao o nekoj opštepoznatoj stvari.

»Brkanjem pojmova razmjenske vrijednosti i bogatstva (upotrebne vrijednosti) došlo se do tvrđenja da se može povećati bogatstvo smanjivanjem količine stvari potrebnih, korisnih ili prijatinih za život.« Rikardo: *»Osnovi političke ekonomije«*, preveo Konstancio, s primjedbama Ž. B. Seja, Pariz, 1835; sv. II, poglavlje *»O bogatstvu i vrijednosti«*.)

Vidimo da su ekonomisti prije g. Prudona »ukazali« na duboku misteriju suprotnosti i protivurječnosti. Da vidimo sad kako g. Prudon poslije ekonomista sa svoje strane objašnjava tu misteriju.

Razmjenska vrijednost nekog proizvoda pada srazmjerno povećanju ponude ako tražnja ostaje ista; drugim riječima: što je veće obilje nekog predmeta u *odnosu prema tražnji*, to je niža njegova razmjenska vrijednost ili cijena. I *obrnuto*: što je slabija ponuda u odnosu prema tražnji, to više raste razmjenska vrijednost ili cijena proizvoda; drugim riječima: što je veća rijetkost nuđenog proizvoda u odnosu prema tražnji, to je veće povišenje cijene. Razmjenska vrijednost proizvoda zavisi od njegovog izobilja ili njegove rijetkosti, ali uvijek u odnosu prema tražnji. Uzmimo neki više nego rijedak, recimo jedinstveni proizvod u svojoj vrsti: on će biti više nego izobilan, on će biti suvišan ako za

njim ne postoji tražnja. A uzmemo li, naprotiv, neki proizvod umnožen u milionima primjeraka, on će uvijek biti rijeđak ako ne podmiruje tražnju, tj. ako je tražnja za njim prevelika.

To su istine, rekli bismo gotovo banalne, ali smo ih ipak morali navesti da bismo objasnili misterije g. Prudona.

»Tako da, kad bismo ovaj princip htjeli slijediti do njegovih posljednjih konzekvenca, morali bismo doći do ovog najlogičnijeg od svih zaključaka, da stvari čija je upotreba nužna, a čija je količina neograničena, ne staju ništa, a one stvari čija je korisnost ništavna, a čija je rijetkost krajnja, moraju imati beskrajno visoke cijene. Vrhunac je zbrke u tome što se u praksi ne javlja nijedna od ovih dviju krajnosti: s jedne strane, nijedan ljudski proizvod ne može nikada dostići beskrajnu količinu; s druge strane i najrjeđe stvari moraju biti do izvjesnog stupnja korisne, inače ne bi mogle imati baš nikakvu vrijednost. Upotrebna vrijednost i razmjenska vrijednost nužno su, dakle, vezane jedna s drugom, mada po svojoj prirodi stalno teže da jedna drugu isključe.« (Sv. I, str. 39.)

Šta čini vrhunac zbrke kod g. Prudona? To što je on sasvim jednostavno zaboravio *tražnju*, i da je neka stvar izobilna ili rijetka tek prema tražnji. Ostavivši tražnju po strani, on je izjednačio razmjensku vrijednost s *rijetkošću*, a upotrebnu vrijednost s *izobiljem*. Doista, kad se kaže da stvari »čija je *korisnost ništavna*, a *rijetkost krajnja*, imaju *beskrajno visoke cijene*«, on u stvari kaže sasvim jednostavno da je razmjenska vrijednost samo rijetkost. »Krajnja rijetkost i ništavna korisnost«, to je čista rijetkost. »Beskrajno visoka cijena« maksimum je razmjenske vrijednosti, čista razmjenska vrijednost. Ova dva izraza stavlja on u jednadžbu. Time razmjenska vrijednost i rijetkost postaju ekvivalentni izrazi. Došavši do ovih tobože »krajnjih konzekvenca«, gospodin Prudon je svakako išao do krajnosti što se tiče riječi, ali ne i sadržaja koji one izražavaju, i u tome on pokazuje više retoriku nego logiku. Tamo gdje misli da je našao nove konsekvence ponovo nalazi samo svoje prvobitne pretpostavke u potpunoj njihovoj golotinji. Zahvaljujući istom postupku on uspijeva da poistoveti upotrebnu vrijednost i čisto izobilje.

Pošto je izjednačio razmjensku vrijednost s rijetkošću, a upotrebnu vrijednost s izobiljem, g. Prudon se jako čudi što ne nalazi ni upotrebne vrijednosti u rijetkosti, ni raz-

mjenske vrijednosti u izobilju i upotrebnoj vrijednosti; a kako poslije uviđa da se te krajnosti ne javljaju u praksi, to mu ne preostaje ništa drugo nego da povjeruje u misteriju. Za njega postoji beskrajno visoka cijena upravo zato što nema kupca, a kupca neće naći dokle god bude apstrahovao od tražnje.

S druge strane, čini se da izobilje g. Prudona nastaje samo od sebe. On potpuno zaboravlja da postoje ljudi koji ga proizvode, i da je u njihovom interesu da tražnju nikad ne izgube iz vida. Kako bi g. Prudon inače mogao kazati da stvari koje su vrlo korisne moraju biti vrlo jeftine, ili čak zabadava? On bi, naprotiv, morao doći do zaključka da bismo izobilje, proizvodnju vrlo korisnih stvari, morali ograničiti ako bismo htjeli da im povišimo cijenu, razmjensku vrijednost.

Kad su ranije francuski vinogradari tražili zakon koji bi zabranjivao podizanje novih vinograda, kad su Holandani spaljivali začine iz Azije i uništavali karanfilovo drveće na Molucima, oni su jednostavno htjeli da smanje izobilje da bi povišili razmjensku vrijednost. Cio srednji vijek postupao je po istom načelu, ograničavajući zakonom broj kalfa koje je svaki pojedini majstor smio da zaposli, broj alata koji je smio da upotrijebi. (*Uporedi: Anderson: »Istorija trgovine«.*)

Pošto je izobilje predočio kao korisnu (upotrebnu) vrijednost, a rijetkost kao razmjensku vrijednost — a najlakša je stvar dokazati da izobilje stoji prema rijetkosti u obrnutoj srazmjeri, — identificira g. Prudon upotrebnu vrijednost s *ponudom*, a razmjensku vrijednost s *tražnjom*. A da još jače istakne antitezu, on podmeće drugi izraz i mjesto *razmjenska vrijednost* stavlja »*subjektivna vrijednost*«. Tako je spor prenesen na drugo područje, te imamo na jednoj strani *korisnost* (upotrebnu vrijednost, ponudu), a na drugoj strani *subjektivno mišljenje* (razmjensku vrijednost, tražnju).

Kako da se izmire ovi međusobni protivurječni činioци? Šta da se radi da bismo ih doveli u sklad? Može li se naći bar neki moment koji bi bio zajednički?

»Sigurno«, uzvikuje g. Prudon, »on postoji: *slobodna volja*. Cijena koja će proizaći iz ove borbe među ponudom i tražnjom, među koristi i mišljenjem, neće biti izraz vječne pravde.«

Ovu antitezu razvija g. Prudon dalje ovako:

»U svojstvu *slobodnog kupca*, ja sam sudija svojoj potrebi, sudija cjelishodnosti predmeta, sudija cijeni koju *hoću* za njega da platim. S druge strane, u vašem svojstvu *slobodnog proizvođača*, vi ste gospodar *sredstava za izradu*, a prema tome vi ste kudri da svoje troškove smanjite.« (Sv I, str. 41.)

A pošto je tražnja ili razmjenska vrijednost identična s mišljenjem, smatra se g. Prudon pobuđen da kaže:

»Dokazano je da čovjekova *slobodna volja* dovodi do suprotnosti između upotrebne i razmjenske vrijednosti. Kako da se riješi ova suprotnost dok postoji slobodna volja? A kako da se žrtvuje slobodna volja, a da se ne žrtvuje čovjek?« (Sv. I, str. 41.)

Prema tome je nemoguće doći do nekog zaključka. Ovo je borba između dvije tako reći nemjerljive sile, između koristi i mišljenja, između slobodnog kupca i slobodnog proizvođača.

Pogledajmo stvari malo izbliže.

Ponuda ne predstavlja isključivo korisnost, ni tražnja samo mišljenje. Zar onaj koji traži ne nudi i sam kakav proizvod ili znak koji zastupa sve proizvode, novac, a zar kao ponuđač ne predstavlja, prema g. Prudonu, korisnost ili upotrebnu vrijednost?

S druge strane, zar ponuđač istovremeno ne traži neki proizvod ili znak koji zastupa sve proizvode, novac? I zar on time ne postaje predstavnik mišljenja, subjektivne ili razmjenske vrijednosti?

Tražnja je u isti mah ponuda, ponuda je u isti mah tražnja. Dakle antiteza g. Prudona, koja jednostavno identifikuje ponudu s korišću, a tražnju s mišljenjem, počiva jedino na šupljoj apstrakciji.

Ono što g. Prudon naziva upotrebna vrijednost, nazivaju drugi ekonomisti s isto toliko prava subjektivna vrijednost. Navešćemo samo Štorha (*»Kurs političke ekonomije«*, Pariz, 1823, str. 88. i 99).

Po njemu, stvari, za kojima osjećamo potrebu, nazivaju se *potrebe*, a one stvari, kojima pridajemo vrijednost, *vrijednosti*. Većina stvari ima vrijednost samo zato što zadovoljavaju potrebe koje je stvorilo mišljenje. Mišljenje o našim potrebama može se promijeniti, pa tako i korisnost stvari, koja izražava samo odnos tih stvari prema našim

potrebama. Čak se i prirodne potrebe stalno mijenjaju. I doista, kakva razlika na primjer među predmetima koji kod različitih naroda služe kao glavna hrana!

Borba se ne vodi između koristi i mišljenja: ona se vodi između trgovinske vrijednosti koju ponuđač traži i trgovinske vrijednosti koju tražilac nudi. Razmjenska vrijednost proizvoda uvijek je rezultanta tih dviju protivurječnih procjena.

U krajnjoj analizi, ponuda i tražnja stavljaju proizvodnju i potrošnju jednu naspram druge, ali proizvodnju i potrošnju koje su zasnovane na razmjeni među pojedincima.

Proizvod koji se nudi nije nešto po sebi i za sebe korisno. Tek potrošač određuje njegovu korisnost. Pa čak ako mu se i prizna svojstvo korisne stvari, on ipak ne predstavlja korisnost kao takvu. U toku proizvodnje, on je bio razmjenjivan za sve troškove proizvodnje, sirovine, najamnine itd., sve stvari koje imaju trgovinsku vrijednost. Dakle u očima proizvođača proizvod predstavlja jednu sumu trgovinskih vrijednosti. Ono što on nudi, nije samo koristan predmet, nego je uz to, i poglavito, razmjenska vrijednost.

Što se tiče tražnje, ona će imati učinak samo ako raspolaze sredstvima za razmjenu. Ova su sredstva opet i sama proizvodi razmjenske vrijednosti.

U ponudi i tražnji nalazimo, dakle, na jednoj strani proizvod koji je stajao razmjenskih vrijednosti, i potrebu da se proda; na drugoj, sredstva koja su stajala razmjenskih vrijednosti i želju da se kupi.

G. Prudon stavlja *slobodnog kupca* nasuprot *slobodnom proizvođaču*. On obojici pridaje čisto metafizičke osobine. Zato i može da se kaže: »Dokazano je da čovjekova *slobodna volja* dovodi do suprotnosti između upotrebne i razmjenske vrijednosti.«

Čim je proizvođač proizveo, u društvu zasonovanom na podjeli rada i na razmjeni među pojedincima — a to je pretpostavka g. Prudona — on je prisiljen da prodaje G. Prudon je napravio proizvođača gospodarom sredstava za proizvodnju; ali će nam priznati da njegova sredstva za proizvodnju ne zavise od *slobodne volje*. I još nešto: ta sredstva za proizvodnju velikim su dijelom proizvodi koje on nabavlja iz inostranstva, a u savremenoj proizvodnji nema čak ni te slobode da proizvodi koliko hoće. Današnji stupanj

razvitka proizvodnih snaga prisiljava ga da proizvodi u ovom ili onom određenom srazmjeru.

Potrošač nije slobodniji od proizvođača. Njegovo mišljenje osniva se na njegovim sredstvima i njegovim potrebama. Oboje je određeno njegovim društvenim položajem, koji i sam zavisi od čitave društvene organizacije. Jest, radnik koji kupuje krompir, i izdržavana metresa koja kupuje čipke, idu svako za svojim mišljenjem; ali različnost njihovih mišljenja objašnjava se različnošću položaja koji u svijetu zauzimanju, položaja koji je sam opet proizvod društvene organizacije.

Da li se cjelokupni sistem potreba osniva na mišljenju ili na čitavoj organizaciji proizvodnje? Ponajčešće, potrebe se rađaju neposredno iz proizvodnje, ili iz takvog stanja stvari koje se temelji na proizvodnji. Svjetska trgovina vrti se gotovo isključivo oko potreba, ne individualne potrošnje već proizvodnje. Da izaberemo drugi primjer: zar potreba za bilježnicima ne pretpostavlja izvjesno dato građansko pravo, koje je samo izraz razvitka svojine, tj. proizvodnje.

G. Prudonu nije dosta što je iz odnosa ponude i tražnje isključio elemente o kojima smo govorili. On tjera apstrakciju u krajnost, stapajući sve proizvođače u *jednog* proizvođača, a sve potrošače u *jednog* potrošača, i ustanovljava borbu između te dvije himerične osobe. Ali se u stvarnom svijetu stvari drukčije odigravaju. Konkurencija među ponuđačima i konkurencija među tražiocima čini neophodan element u borbi između kupaca i prodavaca, a rezultat te borbe je razmjenska vrijednost.

Pošto je odstranio troškove proizvodnje i konkurenciju, može g. Prudon po miloj volji da formulu ponude i tražnje svede na apsurd.

»Ponuda i tražnja«, kaže on, »samo su dva *ceremonijalna oblika* koji služe za to da se upotrebna vrijednost i razmjenska vrijednost suoče i dovedu do izmirenja. One su električni polovi koji, kad se dovedu u odnos, moraju proizvesti pojavu privlačnosti koja se zove *razmjena*.« (Sv. I, str. 49. i 50.)

To je isto kao kad bi se reklo da je razmjena samo »ceremonijalni oblik« da se potrošač dovede u vezu s predmetom potrošnje. To je isto kao kad bi se reklo da su svi ekonomski odnosi samo »ceremonijalni oblici« koji služe

izvršenju neposredne potrošnje. Ponuda i tražnja jesu odnosi jedne date proizvodnje, upravo koliko je to i razmjena među pojedincima.

U čemu se, dakle, sastoji sva dijalektika g. Prudona? U tome što pod upotrebnu i razmjensku vrijednost, pod ponudu i tražnju, potura apstraktne i protivurječne pojmove kao: rijetkost i izobilje, korisnost i mišljenje, *jednog* proizvođača i *jednog* potrošača, a obojicu kao *vitezove slobodne volje*.

A šta je htio da postigne?

Da sebi sačuva mogućnost da jedan od elemenata koje je odstranio, *troškove proizvodnje*, kasnije uvede kao *sintezu* upotrebne i razmjenske vrijednosti. Na ovaj način troškovi proizvodnje sačinjavaju u njegovim očima *sintetičnu* ili *konstituisanu* vrijednost.

§ 2. Konstituisana ili sintetična vrijednost

»Vrijednost (razmjenska) je ugaoni kamen ekonomske zgrade«. »*Konstituisana*« vrijednost je ugaoni kamen sistema ekonomskih protivurječnosti.

Šta je dakle ova »*konstituisana vrijednost*« koja sačinjava sve što je g. Prudon otkrio u političkoj ekonomiji?

Kad je korisnost već pretpostavljena, onda je rad izvor vrijednosti. Mjera rada je vrijeme. Relativna vrijednost proizvoda određuje se radnim vremenom koje se moralo upotrijebiti za njihovu izradu. Cijena je novčani izraz relativne vrijednosti nekog proizvoda. Najzad *konstituisana* vrijednost nekog proizvoda jednostavno je vrijednost koja se konstituiše radnim vremenom sadržanim u proizvodu.

Kao što je Adam Smit otkrio *podjelu rada*, tako g. Prudon tvrdi za sebe da je otkrio »*konstituisanu vrijednost*«. To baš nije »nešto čuveno«, ali se mora priznati da ni u jednom otkriću ekonomske nauke nema ničeg nečuenog. G. Prudon, koji naslućuje sav značaj svog pronalaska, ipak nastoji da mu ublaži zaslugu »da bi umirio čitatelja u pogledu svojih pretenzija na originalnost, i da bi stekao povjerenje plašljivih duhova koji su malo skloni novim idejama«. Ali, kad stane određivati koliko je koji od njegovih prethodnika učinio za utvrđivanje vrijednosti, on i protiv

svoje volje mora glasno da prizna da najveći, lavovski dio, pripada njemu.

»Sintetičnu ideju vrijednosti bio je nejasno nazreo Adam Smit... Ali je u Adama Smita ta ideja bila sasvim intuitivna; međutim, svoje navike društvo ne mijenja na gole intuicije: ono sluša autoritet činjenica. Antinomija je morala biti istaknuta na izrazitiji i tačniji način: Ž. B. Sej postade njen glavni tumač.«

Evo gotove istorije otkrića sintetične vrijednosti: Adamu Smitu nejasna intuicija Ž. B. Seju antinomija, a g. Prudonu konstituišuća i »konstituisana« istina. I ne varajmo se: svi drugi ekonomisti, od Seja do Prudona, kretali su se kološijekom antinomije.

»Nevjerovatno je da se toliki razumni ljudi već četrdeset godina muče na jednoj ovako jednostavnoj ideji. Ali ne, *ekonomisti 19. vijeka*, umjesto da prihvate revolucionarnu teoriju jednakosti, odlučili su da protiv svih i svakog tvrde kako se *upoređivanje vrijednosti vrši a da među njima ne postoji nijedan zajednički poredbeni moment, niti jedinica mjere. Šta će na to kazati potomstvo?*« (Sv. I, str. 68.)

Potomstvo, koje se ovako iznebuha priziva, naći će se prije svega u nedoumici u pogledu hronologije. Ono će se morati zapitati: zar Rikardo i njegova škola nisu ekonomisti 19. vijeka? Rikardov sistem, koji je postavio princip »da relativna vrijednost robe počiva isključivo na radu potrebnom za njenu izradu«, datira iz godine 1817. Rikardo je glava čitave jedne škole koja vlada u Engleskoj od restauracije. Rikardova teorija daje strogo, nemilosrdno, suštinu čitave engleske buržoazije koja je, opet, tip savremene buržoazije uopšte. »Šta će na to kazati potomstvo?« Ono neće reći da g. Prudon nije znao za Rikarda, jer on govori o njemu na-dugo i naširoko, svaki se čas vraća na njega, i naposljetku kaže da je njegov sistem besmislen. Ako se potomstvo ikad bude umiješalo, ono će možda reći da je g. Prudon, bojeći se da ne povrijedi anglofobiju svojih čitalaca, više volio da se prikaže kao odgovorni izdavač Rikardovih ideja. Bilo kako bilo, ono će smatrati da je vrlo naivno što g. Prudon ističe kao »revolucionarnu teoriju budućnosti« ono što je Rikardo naučno izložio kao teoriju savremenog buržoaskog društva, i što kao rješenje antinomije između upotrebne i razmjen-

ske vrijednosti uzima ono što su Rikardo i njegova škola davno prije njega postavili kao naučnu formulu jedne strane antinomije, *razmjenske vrijednosti*. Ali ostavimo jednom za svagda potomstvo na stranu, i suočimo g. Prudona s njegovim prethodnikom, Rikardom. Sljedeća mjesta iz tog pisca sadrže u glavnim potezima njegovu teoriju vrijednosti.

»Nije korisnost mjera *razmjenske vrijednosti*, iako joj je neophodno potrebna.« (Sv. I, str. 3. »*Principi političke ekonomije*« itd., izdato na engleskom od F. S. Konstancia, Pariz, 1835).

»Čim se nađe da su stvari korisne po sebi, one crpu svoju razmjensku vrijedost iz dva vrela: iz svoje rijetkosti i iz količine rada potrebne da se dobiju. Ima stvari čija vrijednost zavisi jedino od njihove rijetkosti. Pošto nikakav rad ne može umnožiti njihov broj, to im vrijednost ne može pasti zbog njihovog većeg izobilja. Ovamo spadaju kipovi, skupocjene slike itd. Njihova vrijednost zavisi jedino od imetka, ukusa i čudi onih koji nalaze zadovoljstvo u posjedovanju tih predmeta.« (Sv. I, str. 4 i 5 navedenog djela). »No oni ipak čine vrlo neznatan dio svakodneвно razmjenjivane robe. Pošto je najveći dio predmeta, koje želimo imati, proizvod industrije, to ih možemo umnožiti ne samo u jednoj već u više zemalja, i to u gotovo neograničenom stepenu, samo ako ushtijemo upotrijebiti radinost potrebnu za njihovu proizvodnju.« (Sv. I, str. 5. navedenog djela.) »Kad, dakle, govorimo o robama, o njihovoj razmjenskoj vrijednosti i principima koji regulišu njihove relativne cijene, mi imamo u vidu samo one robe čija se količina može po volji umnožavati ljudskom radinošću, čiju proizvodnju podstiče konkurencija i kojoj ne stoji na putu nikakva smetnja.« (Sv. I, str. 5.)

Rikardo citira Adama Smita koji je, po njemu, »*velikom tačnošću* definisao prvo vrelo svake razmjenske vrijednosti« (Smit, sv. I, gl. 5, »*Istraživanja o bogatstvu nacija*«), i dodaje:

»Da je ono (radno vrijeme) doista osnovica razmjenske vrijednosti svih stvari, izuzev onih koje se ne mogu po volji umnožavati ljudskim radom, najvažnije je načelo političke ekonomije, jer nema drugoga vrela iz kojega je poteklo toliko zabluda i izbilo toliko razlika u mišljenju u ovoj nauci koliko iz površnog i nedovoljno preciznog tumačenja riječi *vrijednosti*.« (Sv. I, str. 8). »Kad znamo, da količina rada unesena u neki predmet određuje njegovu razmjensku vrijednost, onda izlazi da svako povećanje količine rada nužno mora da poveća i vrijednost predmeta na koji je ono utrošeno, i da isto tako svako smanjivanje rada mora da smanji cijenu predmeta.« (Sv. I, str. 9.)

Zatim Rikardo prigovara Smitu:

1. »što je za vrijednost postavio drugo mjerilo, a ne rad, sad vrijednost žita, sad količinu rada koju neka stvar može da kupi, itd.« (Sv. I. str. 9 i 10.)

2. »što je princip priznao bez ograničenja, a ipak ograničio njegovu primjenu na primitivno i sirovo stanje društva koje prethodi nagomilavanju kapitala i privatnoj svojini na zemlju.« (Sv. I, str. 21.)

Rikardo nastoji da dokaže da zemljišna svojina, tj. zemljišna renta, ne može da utiče na relativnu vrijednost životnih namirnica, i da akumulacija kapitala vrši samo povremen i oscilatoran uticaj na relativne vrijednosti koje su određene uporedivom količinom rada utrošenom na njihovu izradu. Da bi podupro ovu tezu, on izlaže čuvenu svoju teoriju zemljišne rente, raščlanjuje kapital i dolazi do toga da, u krajnjoj analizi, u njemu nalazi samo nagomilan rad. Zatim razvija cijelu teoriju o najamnini i profitu, i dokazuje da najamnina i profit rastu i padaju u obrnutoj srazmjeri jedno prema drugom, a da to ne utječe na vrijednost proizvoda. Pri tom on ne zanemaruje uticaj koji nagomilavanje kapitala i njihova različita priroda (stalni i optičajni kapital), kao i visina najamnina, mogu vršiti na srazmjernu vrijednost proizvoda. Šta više, ovo su najglavniji problemi kojima se Rikardo bavi.

»Nikakva ušteda u radu«, kaže on, »neće propustiti da izazove pad relativne vrijednosti¹ neke robe, bilo da se ta ušteda odnosi na rad potreban za izradu samog predmeta, bilo da se odnosi na rad potreban za stvaranje kapitala koji se u toj proizvodnji upotrebljava.« (Sv. I, str. 28.) »Prema tome, dokle god radni dan bude jednome davao istu količinu robe a drugome isto toliko divljači, prirodna stopa respektivnih cijena u razmjeni ostaće ista, ma kakve promjene inače zadesile najamnine i profit, i bez obzira na sve učinke akumulacije kapitala.« (Sv. I, str. 32.) »Mi smo rad promatrali kao temelj vri-

¹ Poznato je da Rikardo određuje vrijednost neke robe »količinom rada koja se traži za njeno dobijanje«. Ali u svim načinima proizvodnje koji se temelje na robnoj proizvodnji, pa dakle i u kapitalističkom, vladajući oblik razmjene donosi sobom da se ta vrijednost ne izražava direktno količinama rada, već količinama neke druge robe. Vrijednost neke robe, izraženu količinom neke druge robe (bila ona novac ili ne), Rikardo naziva njenom relativnom vrijednošću. *F. Engels.*

jednosti stvari, a količinu rada potrebnu za njihovu izradu kao mjerilo koje određuje koliko se jedne robe mora dati u ramjenu za drugu: ali nismo imali namjeru da osporavamo da u običnoj cijeni robâ ima neko slučajno i prolazno odstupanje od te prvobitne i prirodne cijene.« (Sv. I, str. 105.) »Cijenu stvari određuju u krajnjoj analizi troškovi proizvodnje, a ne, kao što se često tvrdilo, odnos između ponude i tražnje.« (Sv. II, str. 253.)

Lord Loderdel razlagao je promjene razmjenske vrijednosti prema zakonu ponude i tražnje ili rijetkosti i izobilja u odnosu prema tražnji. Po njemu, vrijednost neke stvari može porasti ako se njena količina smanji ili ako poraste tražnja za njom; ona može pasti ako poraste njena količina ili oslabi tražnja za njom. Na taj način, vrijednost nekog predmeta može se mijenjati usljed učinka osam raznih uzroka, i to četiri uzroka koji se odnose na sam predmet i četiri uzroka koji se odnose na novac ili na bilo koju drugu robu koja služi kao mjera njegove vrijednosti. Evo kako to Rikardo pobija:

»Vrijednost proizvoda koji su *monopol* pojedinca, ili nekog društva, mijenja se po zakonu koji je postavio lord Loderdel: ona pada srazmjerno rastenju ponude, a raste sa željom koju kupci pokazuju da ih nabave; cijena tih proizvoda ne stoji ni u kakvom nužnom odnosu s njihovom prirodnom vrijednošću. Ali što se tiče stvari koje podliježu konkurenciji među prodavcima, i čija se količina može povećavati do izvjesnog stupnja, njihova cijena ne zavisi konačno od stanja tražnje i ponude, već od povećanja i smanjenja troškova proizvodnje.« (Sv. II, str. 259.)

Ostavljamo čitaocima da uporede ove tako tačne, jasne i jednostavne riječi Rikardove s retorskim naporima koje čini g. Prudon da dođe do određenja relativne vrijednosti radnim vremenom.

Rikardo nam pokazuje stvarno kretanje buržoaske proizvodnje, koje konstituiše vrijednost. G. Prudon, apstrahuje od tog stvarnog kretanja i muči se da bi pronašao nove postupke kako bi uredio svijet po nekoj tobože novoj formuli koja je samo teoretski izraz kretanja koje stvarno postoji i koje je Rikardo tako lijepo izložio. Rikardo polazi od postojećeg društva da bi nam pokazao kako ono konstituiše vrijednost, a g. Prudon polazi od konstituisane vrijednosti da bi pomoću te vrijednosti konstituisao nov soci-

jalni svijet. Za njega, g. Prudona, konstituisana vrijednost mora da napravi krug i da postane ponovo konstituišuća za svijet koji je već potpuno konstituisan po ovom mjerilu vrijednosti. Određivanje vrijednosti radnim vremenom za Rikarda je zakon razmjenske vrijednosti, dok je za Prudona sinteza upotrebne i razmjenske vrijednosti. Rikardova je teorija vrijednosti naučno tumačenje savremenog ekonomskog života; teorija vrijednosti g. Prudona utopističko je tumačenje Rikardove teorije. Rikardo utvrđuje istinitost svoje formule izvodeći je iz svih ekonomskih odnosa, objašnjavajući tim putem sve pojave, čak i one koje na prvi pogled izgleda da joj protivurječe, kao rentu, akumulaciju kapitala i odnos najamnina prema profitima. Upravo to i čini da je njegova teorija naučni sistem; g. Prudon, koji je pomoću čisto proizvoljnih pretpostavki ponovo pronašao ovu Rikardovu formulu, prisiljen je poslije da traži pojedinačne ekonomske činjenice, koje muči i falsificira da bi ih mogao postaviti kao primjere, kao već postojeće primjere, kao klice ostvarenja njegove preporodilačke ideje. (Vidi naš § 3, »Primjena konstituisane vrijednosti«.)

Pređimo sad na zaključke koje g. Prudon povlači iz konstituisane vrijednosti (konstituisane radnim vremenom).

— Izvjesna količina rada iste je vrijednosti kao i proizvod koji je tom količinom rada izrađen.

— Svaki radni dan vrijedi koliko i drugi radni dan, tj. kad je količina rada jednaka, onda rad jednoga vrijedi koliko i rad drugoga: nema nikakve kvalitativne razlike. Ako je količina rada jednaka, proizvod jednoga razmjenjuje se za proizvod drugoga. Svi su ljudi najamni radnici, i to plaćeni jednako za jednako radno vrijeme. U razmjeni vlada potpuna jednakost.

Jesu li ovi zaključci prirodne i nužne konsekvencije »konstituisane« vrijednosti, tj. vrijednosti određene radnim vremenom?

Ako relativnu vrijednost neke robe određuje količina rada potrebna za njenu proizvodnju, onda iz toga nužno slijedi da relativnu vrijednost rada, tj. najamninu, određuje količina rada potrebna za proizvodnju najamnine. Najamnina, tj. relativna vrijednost ili cijena rada, određena je, dakle, radnim vremenom potrebnim da se proizvede sve ono što je nužno za radnikovo izdržavanje.

»Smanjite troškove proizvodnje šešira pa će im i cijena pasti na njihovu novu prirodnu cijenu, makar se tražnja podvostručila, potrostručila i početvorostručila. Smanjite troškove za izdržavanje ljudi, snižavanjem prirodne cijene hrane i odijela pomoću kojih se održava život, pa ćete vidjeti da će najamnine pasti, pa makar tražnja za radnicima znatno porasla.« (Rikardo, sv. II, str. 253.)

Doista, Rikardo govori do krajnosti cinički. Staviti u isti red troškove proizvodnje šešira s troškovima za održanje čovjeka, znači pretvoriti ljude u šešire. Ali ne vičimo odviše na cinizam. Cinizam je u stvarima, a ne u riječima koje označavaju stvari. Francuski pisci, kao g.g. Droz, Blanki, Rosi i drugi, priređuju sebi to neveliko zadovoljstvo da svoju superiornost nad engleskim piscima dokazuju time što nastoje da očuvaju pristojnost »humanitarnog« jezika; kad oni Rikardu i njegovoj školi prebacuju da govore cinički, to je samo zato što ih vrijeđa kad vide da se ekonomski odnosi izlažu u svoj njihovoj golotinji, kad vide kako se izdaju tajne buržoazije.

Da svédemo: rad, pošto je i sam roba, mjeri se kao takav vremenom koje je potrebno za proizvodnju robe-rada. A šta je potrebno za proizvodnju robe-rada? Upravo ono radno vrijeme koje je potrebno za proizvodnju predmeta neophodnih za neprekidno održanje rada, tj. od kojih radnik živi i koji mu omogućavaju da produžava vrstu. Prirodna cijena rada nije ništa drugo do minimum najamnine.² Što se tržišna cijena najamnine penje iznad njene prirodne cijene, dolazi upravo otuda što posljedice mijenjanja odnosa ponude i

² Načelo da se »prirodna«, tj. normalna cijena radne snage poklapa s minimumom najamnine, tj. s ekvivalentom vrijednosti namirnica apsolutno potrebnih za radnikov život i plodjenje — to sam načelo prvi ja postavio u »Nacrtu za kritiku političke ekonomije« (»Deutsch-Französische Jahrbücher«, Paris 1844) i u »Položaju radničke klase u Engleskoj«. Kao što se iz gornjeg vidi, Marks je u ono vrijeme to načelo usvojio. Od nas dvojice prihvatio ga je Lasal. Ali iako najamnina u stvarnosti ima stalnu tendenciju da se približi svom minimumu, ipak je gornje načelo metačno. Činjenica da se radna snaga po pravilu i prosječno plaća ispod njene vrijednosti, ne može promijeniti njenu vrijednost. Marks je u »Kapitalu« ispravio gornje načelo (Odjeljak: Kupovina i prodaja radne snage), a izložio je i okolnosti koje dozvoljavaju kapitalističkoj proizvodnji da cijenu radne snage sve više snizuje ispod njene vrijednosti. (Glava XXIII, Opšti zakon kapitalističke akumulacije.) *F. Engels.*

tražnje stvaraju protutežu zakonu vrijednosti koji je g. Prudon postavio kao princip. Ali i pored toga minimum najamnine ostaje središte prema kome gravitiraju tržišne cijene najamnine.

Na taj način vrijednost mjerena radnim vremenom nužno je formula modernog radničkog ropstva, umjesto da bude, kao što bi htio g. Prudon, »revolucionarna teorija« oslobođenja proletarijata.

Pogledajmo sad u koliko se slučajeva primjenjivanje radnog vremena kao mjerila vrijednosti ne da dovesti u sklad s postojećim antagonizmom klasa i nejednakom podjelom proizvoda između neposrednog radnika i vlasnika nagomilalog rada.

Uzmimo koji bilo proizvod, na primjer platno. Kao proizvod, platno sadrži određenu količinu rada. Ova će količina biti uvijek jednaka, ma u kakvom se položaju jedni prema drugima nalazili oni koji su sarađivali na izradi toga proizvoda.

Uzmimo drugi proizvod: sukno, i neka je ono zahtijevalo istu količinu rada kao i platno.

Ako se ova dva proizvoda razmijene, razmijenice se jednake količine rada. Razmijeniti ove jednake količine radnog vremena nikako ne znači razmijeniti uzajamni položaj proizvođača, niti što izmijeniti u međusobnom položaju radnika i fabrikanta. Tvrditi da ova razmjena proizvoda mjerenih radnim vremenom ima za posljedicu jednako plaćanje svih proizvođača, znači pretpostaviti da je jednakost učešća u proizvodu postojala prije razmjene. Ako se razmjena sukna za platno izvrši, onda će proizvođači sukna imati onaj udio u platnu koji odgovara njihovom ranijem udjelu u suknu.

Iluzija g. Prudona potiče otuda što smatra za posljedicu ono što u najboljem slučaju može važiti kao nedokazana pretpostavka.

Hajdemo dalje.

Da li radno vrijeme kao mjera vrijednosti pretpostavlja bar to da su radni dani *ekvivalenti*, te da radni dan jednoga vrijedi koliko i radni dan drugoga? Ne.

Uzmimo časkom da radni dan zlatara vrijedi koliko tri radna dana tkača; pa ipak ostaje da će svaka promjena u vrijednosti zlatarskih proizvoda prema tkaninama biti prouzrokovana smanjenjem ili povećanjem radnog vremena

potrebnog u ovoj ili onoj proizvodnji, osim ako promjena nije prolazan rezultat kolebanja tražnje i ponude. Ako se tri radna dana različitih radnika odnose između sebe kao 1, 2, 3, onda će i svaka promjena relativne vrijednosti njihovih proizvoda biti promjena u istoj srazmjeri 1, 2, 3. Na taj način možemo vrijednost mjeriti radnim vremenom uprkos nejednakoj vrijednosti različitih radnih dana; ali da bismo mogli primjenjivati ovakvu mjeru, moramo imati neko mjerilo za upoređivanje različitih radnih dana: to nam mjerilo pruža konkurencija.

Vrijedi li tvoj sat rada koliko moj? Ovo pitanje rješava konkurencija.

Po mišljenju jednog američkog ekonomiste, konkurencija određuje koliko dana prostog (nekvalifikovanog) rada sadrži dan komplikovanog (kvalifikovanog) rada. Zar ovo svođenje radnih dana komplikovanog rada na radne dane prostog rada ne pretpostavlja da se prosti rad po sebi uzima za mjeru vrijednosti? A sama količina rada, uzeta kao mjera vrijednosti bez obzira na kvalitet, pretpostavlja opet sa svoje strane da je prosti rad postao stožer industrije. Ona pretpostavlja da su se radovi izjednačili potčinjavanjem čovjeka mašini ili krajnjom podjelom rada; da ljudi iščezavaju pred radom; da je šetalica časovnika postala tačna mjera za poređenje onog što urade dva radnika, kao što je to za brzinu dviju lokomotiva. Dakle, ne treba kazati da sat rada nekog čovjeka vrijedi sat rada nekog drugog čovjeka, već, naprotiv, da čovjek koji radi jedan sat vrijedi koliko i drugi koji radi jedan sat. Vrijeme je sve, čovjek nije više ništa; on je u najboljem slučaju otjelovljenje vremena. Ne radi se više o kvalitetu. Jedino kvantitet odlučuje o svemu: sat za sat, dan za dan; ali ovo izjednačenje rada nije djelo vječne pravde g. Prudona, već je sasvim jednostavno činjenica moderne industrije.

U fabrici, gdje se radi mašinama, rad jednog radnika ne razlikuje se više gotovo ni u čemu od rada nekog drugog radnika: sada se radnici mogu među sobom razlikovati jedino po količini vremena koju na radu troše. Pa, ipak se, s izvjesnog stanovišta, ova kvantitativna razlika pokazuje kao kvalitativna, ukoliko vrijeme koje se ima utrošiti na rad zavisi jednim dijelom od čisto materijalnih uslova, kao tjelesnog sastava, starosti, pola; a drugim dijelom od moralnih,

čisto negativnih okolnosti, kao strpljenja, neosjetljivosti i marljivosti. Najzad, ako ima neke kvalitativne razlike u radu radnika, onda je to u najboljem slučaju kvalitet najgoreg kvaliteta, koji je daleko od toga da bude specijalitet koji bi izazvao razliku. Eto kako, u krajnjoj analizi, stoje stvari u modernoj industriji. I od ove jednakosti, već ostvarene u mašinskom radu, htio bi g. Prudon da isteše svoje »izjednačenje«, koje namjerava da univerzalno ostvari u »vremenu koje će doći.

Svi »egaliterski« zaključci, koje g. Prudon povlači iz Rikardove teorije, počivaju na jednoj osnovnoj zabludi. Naime, on miješa vrijednost robâ, mjerenu količinom rada koja je na njih utrošena, s vrijednošću robâ mjerenom »*vrijednošću rada*«. Kad bi oba načina mjerenja vrijednosti izražavala jedno isto, onda bi se moglo bez razlike reći: vrijednost ma koje robe mjeri se količinom rada koja je u njoj ostvarena; ili: ona se mjeri količinom rada koju je ona kadra da kupi; ili, najzad: ona se mjeri količinom rada koja nju može da pribavi. Ali ni izdaleka nije tako. Vrijednost rada isto je tako nesposobna da posluži za mjerilo vrijednosti kao i vrijednosti svake druge robe. Biće dovoljno nekoliko primjera da još bolje objasne ovo što rekosmo.

Kad bi mjerica žita stajala dva radna dana umjesto jednog jedinog, onda bi joj vrijednost bila dvaput veća od prvobitne, ali ona ne bi pokrenula dvostruku količinu rada, jer ne bi sadržavala više hranljivih materija nego prije. Tako bi se vrijednost žita, mjerena količinom rada utrošenom na njegovu proizvodnju, udvostručila; ali, mjerena bilo količinom rada koju ono može kupiti, bilo količinom rada koja njega može kupiti, ne bi ni izdaleka bila udvostručena. S druge strane, ako bi isti rad proizveo dvaput više odijela nego ranije, vrijednost odijela pala bi za polovinu; pa ipak ova dvostruka količina odijela ne bi time bila dovedena dotle da zapovijeda samo polovinom količine rada, niti bi isti rad bio kadar zapovijedati dvostrukom količinom odijela, jer bi polovina odijela činila radniku istu uslugu, koju i ranije.

Na taj način, mjeriti vrijednost životnih namirnica vrijednošću rada, protivurječi ekonomskim činjenicama. To znači kretati se u pogrešnom krugu, znači određivati rela-

tivnu vrijednost nekom relativnom vrijednošću, koja se sa svoje strane opet tek mora odrediti.

Nema sumnje da g. Prudon miješa oba mjerila: mjerenje radnim vremenom potrebnim za izradu neke robe i mjerenje vrijednošću rada.

»Rad svakog čovjeka«, kaže on, »može kupiti vrijednost koju taj rad sadrži«.

Tako, prema njemu, izvjesna količina rada fiksirana u nekom proizvodu vrijedi koliko i radnikova plaća, tj. koliko i vrijednost rada. A taj isti razlog dopušta mu da pobrka troškove proizvodnje sa najamninama.

»Šta je najamnina? Cijena koštanja žita, itd., potupna cijena svake stvari. Hajdemo još dalje; najamnina je srazmjernost elemenata koji sačinjavaju bogatstvo.«

Šta je najamnina? Vrijednost rada.

Adam Smit uzima za mjeru vrijednosti čas radno vrijeme potrebno za izradu neke robe, čas vrijednost rada. Rikardo je otkrio tu zabludu, dokazavši jasno različnost ova dva načina mjerenja. G. Prudon premašuje zabludu Adama Smita identifikujući dvije stvari koje onaj samo upotrebljava jednu pored druge.

Neko mjerilo za relativnu vrijednost robâ traži g. Prudon zato da bi našao pravi odnos u kome radnici treba da imaju udjela u proizvodima, ili, drugim riječima, da bi odredio relativnu vrijednost rada. A da bi odredio mjerilo za relativnu vrijednost robâ, ne zna izmisliti ništa bolje, nego nam kao ekvivalent izvjesne količine rada prikazuje sumu proizvodâ koju je ta količina rada stvorila, a to znači pretpostaviti da se cijelo društvo sastoji jedino od neposrednih radnika koji kao najamninu primaju svoj vlastiti proizvod. Drugo, on uzima kao činjenicu da su radni dani različitih radnika jednake vrijednosti. Ukratko, on traži mjerilo za relativnu vrijednost robâ zato da bi došao do jednakog plaćanja radnika, a uzima jednakost najamnina kao već potpuno gotovu činjenicu, da bi se dao na traženje relativne vrijednosti robâ. Divne li dijalektike!

»Sej i ekonomisti poslije njega zapazili su da bi značilo vrtjeti se u pogrešnom krugu ako bi se rad uzimao kao princip i stvarni uzročnik vrijednosti, pošto je i on sam podložen procjenjivanju, pošto je, jednom riječi, i sam roba kao svaka

druga. Ovim su ti ekonomisti, neka mi dopuste reći, pružili dokaz koliko su strašno nepažljivi. Za rad se kaže da *vrijedi* ne što bi on sam bio prava roba, već s obzirom na vrijednosti koje smatramo da ih rad u sebi potencijalno sadrži. Vrijednost rada je figurativan izraz, anticipacija uzroka prije posljedice. Ona je fikcija istog kalibra kao i *produktivnost kapitala*. Rad proizvodi, kapital vrijedi... Neka je vrsta elipse kad se kaže vrijednost rada... Rad je kao sloboda... nešto po svojoj prirodi nejasno i neodređeno, ali nešto čemu predmet daje kvalitativnu određenost, tj. nešto što putem proizvoda postaje stvarnost.»

»Ali što da se na tome zadržavamo? Čim ekonomist (čitaj g. Prudon) mijenja naziv stvari, *vera rerum vocabula*, on time ujedno priznaje i svoju nemoć i polaže oružje.« (Prudon, I, 188.)

Vidjeli smo kako g. Prudon od vrijednosti rada pravi »stvarnog uzročnika« vrijednosti proizvoda, na takav jedan način da za njega *najamnina*, kako se »vrijednost rada« obično naziva, sačinjava punu cijenu svake stvari. Zato ga Sejov prigovor i buni. U robu-radu, koja je strahovita stvarnost, on vidi samo gramatičku elipsu. Prema tome, cijelo današnje društvo koje počiva na robnom karakteru rada počiva od sada na jednoj pjesničkoj slobodi, na jednom figurativnom izrazu. Ako društvo želi da »otkloni sve neprilike« od kojih pati, pa lijepo! neka otkloni izraze koji loše zvuče, neka izmijeni jezik, a za ovo je dovoljno da se obrati na Akademiju i da traži od nje novo izdanje rječnika. Poslije svega što smo vidjeli, lako nam je pojmiti zašto g. Prudon u jednom političko-ekonomskom djelu mora da na dugo i naširoko raspravlja o etimologiji i drugim odjeljcima gramatike. Tako on učeno raspravlja čak i o zastarjelom izvođenju riječi *servus* od *servare*. Ova filološka raspravljanja imaju neki dubok ezoteričan smisao; ona sačinjavaju bitan dio dokaza g. Prudona.

Rad, ukoliko se kupuje i prodaje, roba je kao i svaka druga, te stoga ima i razmjensku vrijednost. Ali vrijednost rada, ili rad ukoliko je roba, ne proizvodi ništa, kao što ni vrijednost žita, ili žito ukoliko je roba, ne služi za hranu.

Rad »vrijedi« više ili manje, prema tome da li su životne namirnice skuplje ili jeftinije, prema tome da li se radne snage nude ili traže u ovom ili onom stepenu, itd.

Rad nije »nešto nejasno«; nikad se ne prodaje i ne kupuje rad uopšte, već uvijek neki određeni rad. Ne određuje samo predmet kakvoću rada, nego i specifična kakvoća rada određuje predmet.

Ukoliko se kupuje i prodaje, rad je sam roba. Zašto ga kupuju? »S obzirom na vrijednosti koje smatramo da ih u sebi potencijalno sadrži.« Ali kad za neku stvar kažemo da je roba, tada se više ne radi o cilju u kom je kupljena, tj. o koristi koju želimo iz nje izvući, o upotrebi koju želimo od nje učiniti. Ona je roba kao predmet trgovine. Sva mudrovanja g. Prudona ograničavaju se na ovo: rad se ne kupuje kao predmet neposredne potrošnje. Ne, on se kupuje kao sredstvo za proizvodnju, kao što bi se kupila kakva mašina. Ukoliko je roba, rad vrijedi, ali ne proizvodi. G. Prudon bi mogao s isto toliko prava da kaže da uopšte nema roba, pošto se svaka roba kupuje u neku određenu korisnu svrhu, a nikad kao roba po sebi.

Mjereći vrijednost robe radom, g. Prudon nejasno nazire da je nemoguće ne podvrći pod ovu istu mjeru i rad ukoliko ima vrijednost, robu-rad. On naslućuje da to znači učiniti od minimuma najamnine prirodnu i normalnu cijenu neposrednog rada, da znači primiti današnje društveno stanje. A da bi izbjegao ovaj fatalni zaključak, on najednom mijenja front i tvrdi da rad nije roba, da ne može imati vrijednosti. On zaboravlja da je sam uzeo vrijednost rada za mjerilo; zaboravlja da cijeli njegov sistem počiva na robu-radu, na radu kojim se trguje, koji se kupuje i prodaje, koji se razmjenjuje za proizvode itd., najzad na radu koji je neposredno vrelo radnikovog prihoda. On zaboravlja sve.

Da bi spasao svoj sistem, pristaje da žrtvuje i njegov temelj.

Et propter vitam vivendi perdere causas!

Sad dolazimo na jedno novo objašnjenje »konstituisane vrijednosti«.

»Vrijednost je odnos srazmjernosti proizvoda koji sačinjavaju bogatstvo.«

Prije svega da napomenemo da sama riječ »relativna ili razmjenska vrijednost« uključuje pojam nekog odnosa u kome se proizvodi razmjenjuju. Time što je ovaj odnos nazvan »odnos srazmjernosti«, relativna vrijednost nije ni u čemu

izmijenjena, osim što je dobila drugo ime. Ni sniženje ni povećanje vrijednosti nekog proizvoda ne oduzima ovome svojstvo da se nalazi u kakvom bilo »odnosu srazmjernosti« s ostalim proizvodima koji sačinjavaju bogatstvo.

Zašto, dakle, taj novi izraz koji ne donosi nikakvu novu misao?

»Odnos srazmjernosti« podsjeća na mnoge druge ekonomske odnose, kao što su srazmjernost proizvodnje, tačna razmjera između ponude i tražnje, itd.; na sve je ovo g. Prudon i mislio kad je formulirao ovu didaktičku parafrazu razmjenske vrijednosti.

Prije svega, pošto relativnu vrijednost proizvoda određuje odgovarajuća količina rada utrošena na proizvodnju svakog od njih, to odnos srazmjernosti, primijenjen na ovaj poseban slučaj, znači odgovarajuću količinu proizvoda koji se mogu izraditi u jednom datom vremenu, i koji se usljed toga među sobom razmjenjuju.

Da vidimo šta je g. Prudon učinio sa ovim odnosom srazmjernosti.

Sav svijet zna da kad su ponuda i tražnja u ravnoteži, relativnu vrijednost proizvoda tačno određuje količina rada koju on sadržava, tj. da ta relativna vrijednost izražava odnos srazmjernosti upravo u smislu koji smo mu mi gore pridali. G. Prudon prevrće red stvari. Počnite mjeriti, kaže on, relativnu vrijednost kakvog proizvoda količinom rada koju sadržava, pa će ponuda i tražnja neizbježno doći u ravnotežu. Proizvodnja će odgovarati potrošnji, proizvod će uvijek biti razmjenljiv. Njegova tekuća cijena tačno će izražavati njegovu pravu vrijednost. Umjesto da kaže kao sav svijet: kad je lijepo vrijeme, mnogi ljudi idu u šetnju, g. Prudon pušta svoje ljude u šetnju da bi im mogao osigurati lijepo vrijeme.

Ono što g. Prudon iznosi kao zaključak iz razmjenske vrijednosti *a priori* određene radnim vremenom, moglo bi se opravdati samo zakonom koji bi otprilike mogao da glasi ovako:

Proizvodi će se ubuduće razmjenjivati srazmjerno radnom vremenu koje su stajali. Ma kakav bio odnos ponude prema tražnji, razmjena robâ vršiće se uvijek tako kao da su robe bile proizvedene srazmjerno tražnji. Neka g. Prudon primi na sebe da formuliše i sprovede takav zakon, pa

ćemo mu dokazivanje oprostiti. A ako mu je, naprotiv, stalo da svoju teoriju opravda ne kao zakonodavac već kao ekonomist, onda će morati da dokaže da *vrijeme* potrebno za izradu neke robe tačno pokazuje stepen njene *korisnosti* i da osim toga označava njen odnos srazmjernosti prema tražnji, pa zbog toga i prema sumi društvenog bogatstva. U tome slučaju, ako se proizvod bude prodavao po cijeni jednakoj njegovim troškovima proizvodnje, ponuda i tražnja biće uvijek u ravnoteži, jer se uzima da troškovi proizvodnje izražavaju pravi odnos ponude prema tražnji.

G. Prudon doista se trudi da dokaže da radno vrijeme potrebno za izradu nekog proizvoda izražava njegovu tačnu srazmjeru prema potrebama, tako da su predmeti čija je proizvodnja stajala najmanje vremena od najneposrednije koristi, i tako postepeno dalje. Već sama proizvodnja kakvog luksuznog predmeta dokazuje, po ovoj teoriji, da društvo raspolaže suviškom vremena koji mu dozvoljava da zadovolji potrebu za kakvim luksuzom.

Sam dokaz za svoje tvrdnje nalazi g. Prudon u opažanju da najkorisnije stvari traže najmanje vremena za proizvodnju, da društvo uvijek počinje s najlakšim industrijama i da postepeno »počinje proizvoditi predmete koji staju najviše radnog vremena i odgovaraju višim potrebama«.

G. Prudon pozajmljuje od g. Dinaoaja primjer ekstraktivne radinosti — sakupljanje, popašu, lov, ribolov itd. — koja je najjednostavnija i najjeftinija radinost, i pomoću koje je čovjek započeo »prvi dan svoga drugog stvaranja«. Prvi dan njegovog prvog stvaranja opisan je u Knjizi postanja, koja nam boga prikazuje kao prvog industrijalca na svijetu.

Stvari se događaju sasvim drukčije nego što g. Prudon misli. U samom času kad počinje civilizacija, proizvodnja počinje da se izgrađuje na suprotnosti poziva, staleža, klasa, najzad na suprotnosti između nagomilanog i neposrednog rada. Bez suprotnosti nema napretka. To je zakon po kome se do danas razvijala civilizacija. Dosad su se proizvodne snage razvijale na temelju ove vladavine klasne suprotnosti. Tvrditi sada da su se ljudi mogli posvetiti proizvođenju proizvoda višeg reda, složenijim radinostima, zato što su sve potrebe svih radnika bile zadovoljene, znači apstrahovati od klasne suprotnosti, a cijeli istorijski razvitak postaviti na-

glavce. To bi bilo isto kao kad bismo htjeli reći da je zato što su pod rimskim carevima murine hranjene u vještačkim ribnjacima, rimsko stanovništvo moglo imati hrane u izobilju; dok baš naprotiv rimski narod nije imao čime ni kruha da kupi, a rimskoj aristokratiji nije nedostajalo robova da ih murinama baca kao hranu.

Cijena životnih namirnica gotovo je neprekidno rasla, dok je cijena manufakturnih i luksuznih artikala gotovo neprekidno padala. Uzmimo samo poljoprivredu: najnužnijim predmetima kao žitu, mesu, itd. cijena raste, dok pamuku, šećeru, kafi, itd. neprekidno pada u iznenađujućem stepenu. Čak i među predmetima ishrane u užem smislu, luksuzni artikl kao artičoke, špargle, itd. danas su srazmjerno jeftiniji od najnužnijih predmeta ishrane. U našoj epohi lakše je izraditi ono što je suvišno nego ono što je potrebno. Najzad su međusobni odnosi cijena u različitim istorijskim epohama ne samo različiti, već štaviše suprotni. Kroz cijeli srednji vijek bili su poljoprivredni proizvodi srazmjerno jeftiniji od manufakturnih; u novom vijeku odnos je suprotan. Da li je zbog toga poslije srednjeg vijeka korisnost poljoprivrednih proizvoda postala manja?

Potrošnja proizvoda određena je društvenim odnosima u kojima se potrošači nalaze, a sami ovi odnosi počivaju na suprotnosti klasa.

Pamuk, krompir i rakija su predmeti najšire potrošnje. Krompir je stvorio škrofule; pamuk je većim dijelom potisnuo lan i vunu, mada su lan i vuna u mnogo slučajeva od mnogo veće koristi, pa makar samo u higijenskom pogledu; naposljetku, rakija je odnijela pobjedu nad pivom i vinom, mada je rakija kao predmet ishrane u cijelom svijetu priznata kao otrov. Kroz cijelo jedno stoljeće vlade su se uzalud borile protiv evropskog opijuma; ekonomija je preteгла i diktirala potrošnji svoja naređenja.

Ali zašto su pamuk, krompir i rakija stožeri buržoaskog društva? Zato što se za njihovu izradu traži najmanje rada i što su usljed toga najjeftiniji. Zašto minimum cijene odlučuje o maksimumu potrošnje? Da nije, valjda, zbog apsolutne korisnosti tih predmeta, zbog njihove unutrašnje korisnosti, zbog njihove korisnosti kao predmeta koji na najkorisniji način odgovaraju potrebama radnika kao čovjeka, a ne čovjeka kao radnika? Ne, već zato što u društvu

čiji je temelj *bijeda*, *najbjedniji* proizvodi imaju kobnu po, vlasticu da služe za potrebu širokim masama.

Reći sada da najjeftinije stvari moraju biti i najkorisnije, jer se najviše troše, znači tvrditi da je potrošnja rakije, tako raširena usljed neznatnih troškova njene proizvodnje, nepobitan dokaz njene korisnosti, znači propovijedati proletarijatu da je krompir za njega zdraviji od mesa, znači primiti sadašnje stanje stvari, znači, najzad, veličati, sa g. Prudonom, neko društvo ne razumijevajući ga.

U nekom budućem društvu, u kome bi nestalo klasnih suprotnosti, u kome više ne bi bilo klasa, potrošnja ne bi više bila određivana *minimumom* vremena za proizvodnju, nego bi vrijeme koje bi društvo posvećivalo proizvodnji raznih predmeta bilo određivano stepenom njihove društvene korisnosti.

Vratimo se tezi g. Prudona. Čim radno vrijeme potrebno za proizvodnju nekog predmeta nije izraz stepena njegove korisnosti, razmjenska vrijednost tog predmeta, unaprijed određena radnim vremenom, neće nikada biti kadra da reguliše tačan odnos ponude prema tražnji, tj. odnos srazmjernosti u smislu koji mu g. Prudon za ovaj mah pridaje.

Nije prodaja nekog proizvoda po njegovoj cijeni koštanja ono što konstituiše »odnos srazmjernosti« ponude prema tražnji, ili srazmjernu kvotu toga proizvoda prema cjelokupnosti proizvodnje; nego su *kolebanja tražnje i ponude* ona koja kažu proizvođaču u kojoj količini mora da proizvede neku datu robu da bi u razmjenju dobio bar troškove proizvodnje. Pa kako su ta kolebanja stalna, to i u različitim industrijskim granama vlada stalno kretanje plasiranja i povlačenja kapitala.

»Samo su ovakva kolebanja razlog što se kapital za proizvodnju raznih traženih roba predujmljuje baš u potrebnoj srazmjeri a ne preko nje. Penjanjem ili padanjem cijena profiti se dižu iznad svog opšteg nivoa ili padaju ispod njega, a to kapital privlači ili odbija od one posebne primjene u kojoj su bili predmet jednakog ili drugog kolebanja.« — »Aka bacimo pogled na tržište velikih gradova, vidjećemo kakvom su urednošću snabdjevena potrebnom količinom svih vrsta domaće i strane robe ma kako tražnja za njima bila različita prema ćudi i ukusu ili promjenama u stanovništvu, da se ne događa često da tržište bude pretrpano usljed dovoza preobilnoga prema tražnji, ni da skupoća bude pretjerana usljed preslabog dovo-

za; mora se priznati da je princip koji razdjeljuje kapital na svaku granu radnosti u *tačno odgovarajućoj srazmjeri* mnogo moćniji nego što se obično misli.« (Ricardo, sv. I, str. 105. i 108.)

Kad g. Prudon priznaje da je vrijednost proizvoda određena radnim vremenom, onda isto tako mora da prizna i kolebljivo kretanje koje jedino čini radno vrijeme mjerom vrijednosti. Nema gotovoga konstituisanog »odnosa srazmjernosti«, ima samo kretanja koje konstituiše.

Vidjeli smo u kom je smislu tačno govoriti o »srazmjernosti« kao konsekvenci vrijednosti određene radnim vremenom. Sad ćemo vidjeti kako se to mjerenje vremenom, »zakon srazmjernosti« kako ga je g. Prudon nazvao, preobraća u jedan zakon *nesrazmjernosti*.

Svaki nov pronalazak koji omogući da se za jedan sat proizvede ono što se dosad proizvodilo za dva, smanjuje vrijednost svima proizvodima iste vrste koji se nalaze na tržištu. Konkurencija prisiljava proizvođače da proizvod od dva sata rada prodaju po istoj cijeni kao proizvod od jednog sata. Konkurencija sprovodi zakon po kome se relativna vrijednost nekog proizvoda određuje radnim vremenom potrebnim za njegovu izradu. Na taj način, činjenica da radno vrijeme služi kao mjera razmjenske vrijednosti postaje zakon stalnog *smanjivanja vrijednosti rada*. I ne samo to. Smanjenje vrijednosti ne prostire se samo na robe dovezene na tržište, nego i na oruđa za proizvodnju i na čitave radionice. Na ovu je činjenicu ukazao već Rikardo govoreći:

»Povećavajući stalno proizvodnost, mi stalno smanjujemo vrijednost različitih već ranije proizvedenih stvari.« (Sv. II, str. 59.)

Sismondi ide još dalje. On u toj radnim vremenom »*konstituisanoj* vrijednosti« vidi izvor svih protivurječnosti moderne industrije i trgovine.

»Razmjenska vrijednost«, kaže on, »utvrđuje se u krajnjoj analizi uvijek količinom rada koja je potrebna da se dobavi procijenjeni predmet: ne onom koju je predmet u svoje vrijeme stajao, već onom koju bi ubuduće stajao s možda poboljšanim pomoćnim sredstvima; a tu količinu, mada je teško procijeniti je, konkurencija ipak tačno utvrđuje... Ona je baza na kojoj se izračunava i tražnja prodavca i ponuda kupca. Prvi će možda tvrditi da ga je predmet stajao deset radnih dana, ali ako

se drugi uvjeri da će isti predmet ubuduće biti izrađivan za osam radnih dana, ako konkurencija obojici ugovarača pruži dokaze za to, onda će se vrijednost svesti na samo osam dana, i pogodba će se zaključiti po ovoj cijeni. Oba su ugovarača svakako uvjerena da je predmet koristan, da se traži, i da bez tražnje ne bi bilo prodaje, ali utvrđivanje cijene ne stoji ni u kakvoj vezi s korisnošću.» (*»Studije«* itd., sv. II, str. 267, briselsko izdanje.)

Važno je naglasiti da ono što određuje vrijednost nije vrijeme za koje je neka stvar bila proizvedena, već *minimum* vremena za koje se ona može proizvesti, a taj minimum ustanovljava konkurencija. Uzmimo za trenutak da nema više konkurencije, pa prema tome ni sredstva da se ustanovi minimum rada potrebnog za proizvodnju neke robe; kakva bi bila posljedica? Dovoljno bi bilo da neko utroši na proizvodnju kakvog predmeta šest sati rada, pa da prema g. Prudonu ima prava da pri razmjeni zahtijeva šest puta više od onoga koji je na proizvodnju istog predmeta utrošio samo jedan sat.

Umjesto »odnosa srazmjernosti«, imamo odnos nesrazmjernosti, ako nam je uopšte stalo do toga da ostanemo u odnosima, dobrim ili rđavim.

Neprekidno smanjivanje vrijednosti rada samo je jedna strana, samo posljedica procjenjivanja roba radnim vremenom. Prekomjerno skakanje cijena, pretjerana proizvodnja i mnoge druge pojave industrijske anarhije, nalaze svoje objašnjenje u ovom načinu procjenjivanja.

No da li radno vrijeme koje služi kao mjera vrijednosti stvara bar onu srazmjernu raznolikost u proizvodima, koja toliko ushićuje g. Prudona?

Baš naprotiv, kao njegova posljedica, monopol zavlađuje u svoj svojoj jednoličnosti svijetom proizvoda, kao što monopol naočigled cijelog svijeta zavlađuje svijetom sredstava za proizvodnju. Samo su neke industrijske grane, kao pamučna industrija, kadre da napreduju velikom brzinom. Prirodna posljedica ovog napretka jeste, na primjer, naglo opadanje cijena proizvoda pamučne manufakture; ali ukoliko padne cijena pamuka, mora se u odnosu prema njemu popeti cijena lanenog platna. Do čega će to dovesti? Pamuk će istisnuti laneno platno. Na ovaj je način laneno platno istisnuto iz gotovo cijele Sjeverne Amerike. I umjesto srazmjerne raznolikosti proizvoda, dobili smo vlast pamuka.

Šta onda ostaje od tog »odnosa srazmjernosti«? Ništa do želja jednog čifte koji bi htio da se robe izrađuju u takvim srazmjerima da se mogu prodavati po poštenoj cijeni. U svim vremenima nalazili su dobri građani i ekonomisti filantropi zadovoljstva u tome da iskazuju tu nedužnu želju.

Dajmo riječ starom *Boa-Gijberu*:

»Cijena roba«, kaže on, »mora uvijek biti *srazmjerno udešena*, pošto im samo takav sporazum omogućuje da zajednički žive, da se u *svakom trenutku jedna drugoj daju* (eto neprekidne razmjernosti g. Prudona), i da jedna drugu rađa... Pa kako se bogatstvo i sastoji jedino u ovom neprekidnom miješanju čovjeka s čovjekom, zanimanja sa zanimanjem, itd., strahovito je sljepilo tražiti uzroke bijede na nekoj drugoj strani, a ne u poremećaju takve trgovine, poremećaju koji dolazi kao posljedica narušavanja srazmjere u cijenama.« (*Disertacija o prirodi bogatstva*, izdanje Daire.)

Čujmo i jednog modernog ekonomistu:

»Ima jedan veliki zakon koji se mora primjenjivati na proizvodnju, a to je *zakon srazmjernosti* (the law of proportion) koji jedino može da održi kontinuitet vrijednosti... Ekvivalent mora biti zajamčen... Svi su narodi u raznim epohama tražili da pomoću mnogobrojnih trgovinskih propisa i ograničenja ostvare ovaj zakon srazmjernosti do izvjesne tačke; ali egoizam, svojstven ljudskoj prirodi, nagnao je ljude da unište cijeli taj regulacioni sistem. Usrazmjerna proizvodnja (*proportionate production*) znači ostvarenje cijele istine društveno-ekonomske nauke« (V. Atkinson, *Principi političke ekonomije*, London, 1840, str. 170—195.)

Fuit Troja! Ova pravilna srazmjera između ponude i tražnje, koja opet počinje bivati predmet tako mnogih želja, odavno je prestala da postoji. Ona je sad prestarila, a bila je moguća samo u ona vremena kad su sredstva za proizvodnju bila ograničena, kad se razmjena kretala u izvanredno uskim granicama. S postankom krupne industrije, ova je pravilna srazmjera morala iščeznuti i proizvodnja se prirodnom nužnošću mora kretati kroz neprekidnu mijenu prosperiteta i depresije, krize i zastoja, novog prosperiteta, i tako dalje.

Oni koji kao Sismondi hoće da povrate pravilnu srazmjeru proizvodnje a da pri tom održe sadašnje društvene temelje, reakcionarni su, jer da bi bili dosljedni moraju te-

žiti za vraćanjem i svih ostalih uslova industrije minulih vremena.

Šta je proizvodnju održavalo u pravilnim ili gotovo pravilnim srazmjerama? Tražnja koja je gospodarila ponudom i prethodila joj; proizvodnja je pratila potrošnju u stopu. Krupna industrija, prinuđena već samim svojim oruđima da proizvodi u stalno većem srazmjeru, ne može više da čeka na tražnju. Proizvodnja ide ispred potrošnje, ponuda iznudaže tražnju.

U današnjem društvu, u industriji zasnovanoj na individualnoj razmjeni, anarhija u proizvodnji, izvor tolike bijede, istovremeno je i izvor svega napretka.

Prema tome, od dvije stvari jedna:

Ili hoćete pravilne srazmjere ranijih vjekova sa sredstvima za proizvodnju našeg vremena, a onda ste u isti mah i reakcionari i utopisti.

Ili biste htjeli napredak bez anarhije: onda da bi se sačuvale proizvodne snage napustite individualnu razmjenu.

Individualna razmjena slaže se samo sa sitnom industrijom ranijih vjekova i »pravilnom srazmjerom« koja je ovoj svojstvena, ili, pak, s krupnom industrijom i cijelom njenom pratnjom: bijedom i anarhijom.

Poslije svega što smo rekli izlazi da je određivanje vrijednosti radnim vremenom, tj. formula koju nam je g. Prudon postavio kao ono što treba da preporodi budućnost, samo naučni izraz ekonomskih odnosa sadašnjeg društva, kako je to Rikardo mnogo prije g. Prudona jasno i razgovjetno dokazao.

Da g. Prudonu pripada bar »egaliterska« primjena te formule? Je li on prvi koji je zamislio da reformiše društvo time što će sve ljude pretvoriti u neposredne radnike koji razmjenjuju jednake količine rada? Da li baš njemu pripada pravo da komunistima — tim ljudima koji »ne znaju ništa iz političke ekonomije«, koji su »tvrdoglavoglupi« i »sanjalice o raju« — prebacuje što nisu prije njega pronašli ovo »rješenje problema proleterijata«?

Ko je iole upoznat s razvitkom političke ekonomije u Engleskoj, svakako zna da su gotovo svi socijalisti te zemlje uvijek predlagali egalitersku primjenu Rikardove teorije. Možemo navesti g. Prudonu ove spise: Hodžskinovu »Političku ekonomiju«, 1822; Vilijama Tompsona: »Ispitivanje načela

raspodjele bogatstva koja najviše doprinose ljudskoj sreći», 1824; T. R. Edmonda: *Praktična, moralna i politička ekonomija*, 1828; itd. itd. i još četiri strane i tako dalje. Ograničimo se na to da damo riječ samo jednom engleskom komunistu, g. Breju. Navešćemo mjesto od odlučne važnosti iz njegovog značajnog djela: *Patnje radnika i lijek za njih*, Lids, 1839, i zadržaćemo se na tom poduze, prvo što je g. Brej u Francuskoj slabo poznat, a onda zato što držimo da smo u njegovoj knjizi našli ključ za prošle, sadašnje i buduće spise g. Prudona.

»Jedino sredstvo da se dođe do istine jeste da se bude načisto s osnovnim načelima. Zato ćemo se odmah okrenuti izvoru iz kojeg potiče vlast. Zašavši tako u osnov stvari, naći ćemo da svaki oblik vlasti, svaka društvena i politička nepravda potiče iz današnjeg vladajućeg društvenog sistema — iz *ustanove svojine kakva danas postoji* (the institution of property as it at present exists), i da se zbog toga, da bi jednom zauvijek bio učinjen kraj nepravdi i bijedi našeg vremena, mora *srušiti iz temelja današnje društveno stanje*... Napadajući ekonomiste na njihovom vlastitom terenu i njihovim vlastitim oružjem, spriječićemo besmisleno brbljanje o *vizionarima i teoretičarima*, na koje su oni uvijek spremni. Ekonomisti neće moći da pobiju zaključke do kojih smo došli pomoću ovog metoda, osim ako ne budu osporavali i poricali priznate istine i principe na kojima zasnivaju svoje vlastite argumente.« (Brej, str. 17 i 41.) »*Jedino rad stvara vrijednost*« (It is labour alone which bestows value)... Svaki čovjek ima nesumnjivo pravo na sve ono što može pribaviti svojim poštenim radom. Kad tako prisvaja plodove svoga rada, on ne nanosi nepravdu drugim ljudima, jer ne krnji pravo drugog da isto tako postupi... Svi pojmovi o višem i nižem položaju, o gospodaru i sluzi, dolaze otuda što su zanemarena osnovna načela, što je kao posljedica došla *nejednakost posjeda* (and to the consequent rise of inequality of possessions). Dokle god se ova nejednakost bude održavala, biće nemoguće iskorijeniti ove pojmove i ukinuti ustanove koje na njima počivaju. Dosad se još uvijek gaji uzaludna nada da se jedno protivprirodno stanje, kao što je današnje, može izliječiti time što će se *postojeća nejednakost* uništiti a *uzrok* nejednakosti ostaviti da i dalje postoji; ali mi ćemo uskoro dokazati da vlast nije uzrok već posljedica, da ne stvara već da je stvorena — jednom riječju, da je ona *rezultat nejednakosti posjeda* (the offspring of inequality of possessions), i da je nejednakost posjeda nerazdvojno *skopčana* s današnjim društvenim sistemom.« (Bray, str. 33, 36 i 37.)

»Sistem jednakosti nije samo najkorisniji, već i najpravedniji... Svaki je čovjek karika, i to neophodna karika u lancu uči-

naka, lancu koji polazi od neke ideje da se završi možda u proizvodnji jednog komada sukna. Radi toga, se, iz činjenice da naše naklonosti prema raznim zanimanjima nisu jednake, ne smije zaključiti da rad ovog mora da bude plaćen bolje nego rad onoga. Pronalazač će uvijek pored pravedne naknade u novcu primiti kao danak i naše divljenje, koje od nas može dobiti samo genij...

Shodno samoj prirodi rada i razmjene, stroga pravičnost zahtijeva da korist svih razmjenjivača bude ne samo *uzajamna* nego i *jednaka* (all exchangers should be not only *mutually* but the should likewise be *equally* benefited). Samo dvije stvari mogu ljudi među sobom razmjenjivati, a to su rad i proizvod rada. Kad bi se razmjena vršila po pravičnom sistemu, vrijednost svih predmeta određivala bi se *ukupnim troškovima proizvodnje*: i *jednake* bi se *vrijednosti* uvijek razmjenjivale za *jednake vrijednosti* (If a just system of exchanges were acted upon, the value of all articles would be determined by the entire cost of production, and equal values should always exchange for equal values). Ako, na primjer, neki šeširdžija utroši jedan dan na izradu šešira, a neki obućar isto vrijeme na par cipela (s pretpostavkom da obojica upotrebljavaju sirovine jednake vrijednosti), pa ako oni ove predmete razmijene među sobom, onda je korist koju otuda izvlače u istom i uzajamna i jednaka. Korist koja otuda proističe za jednu stranu, ne može biti na štetu drugoj strani, budući da je svaka dala jednaku količinu rada i da su upotrebljeni materijali bili jednake vrijednosti. Ali ako bi šeširdžija dobio *dva* para cipela za *jedan* šešir, uvijek pod našom gornjom pretpostavkom, jasno je da bi razmjena bila nepravedna. Šeširdžija bi oštetio obućara za jedan radni dan; pa ako bi ovako postupao u svim svojim razmjenama, on bi za *pola* godine rada primio proizvod *cijele* godine nekoga drugog lica. Dosad smo se držali ovog u najvećoj mjeri nepravednog sistema razmjene: *radnici* su *davali* kapitalistu rad cijele godine u razmjenju za vrijednost od samo pola godine (the workmen have given the capitalist the labour of a whole year, in exchange for the value of only half a year), — a otuda je potekla i nejednakost u bogatstvu i moći, a ne iz tobožnje nejednakosti tjelesnih i umnih snaga pojedinaca. Nejednakost u razmjeni, razlika cijena pri kupovini i prodaji može postojati samo pod uslovom da kapitalisti ostanu vječito kapitalisti, a radnici radnici — jedni klasa nasilnika, drugi klasa robova... Ovakav tok stvari jasan je dokaz da kapitalisti i vlasnici daju radniku za rad jedne nedjelje samo dio bogatstva koji su od njega primili u prošloj nedjelji, da mu za *nešto* daju *ništa* (nothing for something)... Pogodba između radnika i kapitalista gola je komedija; u hiljadama slučajeva ona je stvarno samo drska iako *zakonita krađa*. (The whole transaction between the producer and the capitalist is a mere farce: it is, in fact, in thousands of instances, no other than a barefaced though *legal robbery*.)» (Bray, str. 45, 48, 49 i 50.)

»Profit preduzetnika ostaće sve dotle gubitak za radnika dok razmjena među objema stranama ne bude jednaka; a razmjena ne može postati jednaka dokle god je društvo podijeljeno na kapitaliste i proizvođače, pri čemu posljednji žive od svog rada, dok se prvi tove profitima toga rada...

»Jasno je«, produžuje g. Brej, »da možete kako hoćete ustanoviti ovaj ili onaj oblik vladavine... da možete koliko hoćete propovijedati u ime morala i bratske ljubavi... Nema uzajamnosti gdje vlada nejednakost u razmjeni. Nejednakost razmjene, kao uzrok nejednakosti posjeda, potajni je neprijatelj koji nas proždire. (No reciprocity can exist where there are unequal exchanges. Inequality of exchanges, as being the cause of inequality of possessions, is the secret enemy that devours us.)« (Bray, str. 51 i 52.)

»Promatranje svrhe i cilja društva daje mi pravo da zaključim ne samo da svi ljudi moraju raditi da bi došli u položaj da mogu razmjenjivati, nego i da se moraju razmjenjivati jednake vrijednosti za jednake vrijednosti. Povrh toga: budući da korist jednoga ne smije biti šteta drugoga, vrijednost mora da bude određena troškovima proizvodnje. Pa ipak smo vidjeli da je pod sadašnjim društvenim poretom profit kapitalista i bogataša uvijek gubitak za radnika — da je ovaj rezultat neizbježan u tome poretku, i da je siromah, dok god postoji nejednakost razmjene, pod svakim oblikom vladavine predan na milost i nemilost bogatašu — i da će samo onaj društveni sistem koji bude priznavao opštu obavezu rada osigurati jednakost u razmjeni... Jednakost u razmjeni postepeno bi prenijela bogatstvo iz ruku sadašnjih kapitalista u ruke radničke klase.« (Bray, str. 53—55.)

»Dokle god bude postojao ovaj sistem nejednakosti razmjene proizvođači će uvijek biti ovako siromašni, neznalice i preopterećeni radom kao što su danas, *čak i da se ukinu sve dažbine, svi porezi...* Samo potpuna promjena sistema, uvođenja jednakosti rada i razmjene, može popraviti ovakvo stanje stvari i osigurati ljudima istinsku jednakost u pravima. Proizvođači imaju da učine samo jedan napor — a svaki napor u korist njih samih moraju oni sami učiniti — i njihovi će se okovi raskinuti za vječita vremena... Politička jednakost kao cilj zabluda je, štaviše, ona je zabluda i kao sredstvo. (*As an end, the political equality is there a failure, as a means, also, it is there a failure.*)

Kad postoji jednakost razmjene, korist jednoga ne može da bude šteta drugoga, jer je svaka razmjena samo jednostavan prenos rada i bogatstva i ne traži nikakve žrtve. Tako će proizvođač i u sistemu zasnovanom na jednakosti razmjene moći da dođe do bogatstva pomoću štednje, ali njegovo će bogatstvo biti samo nagomilan proizvod njegovog vlastitog rada. On će svoje bogatstvo moći da razmjenjuje ili da poklanja drugome, ali će biti nemoguće da, prestavši da radi, bude duže vremena bogat. Jednakošću razmjene bogatstvo gubi svoju današnju sposobnost da se, tako reći, samo od sebe obnav-

lja i množi ono više ne bi moglo da popunjava prazninu koju stvara potrošnja; jer potrošeno bogatstvo, koje se radom ne reprodukuje, propada zauvijek. Ono što mi danas nazivamo *profit* i *interes* neće više moći da postoji pod sistemom jednake razmjene. Proizvođač i onaj koji se brine o raspodjeli biće jednako nagrađivani, a cjelokupna suma njihova rada služila bi za određivanje vrijednosti svakog predmeta koji je proizveden i učinjen pristupačnim potrošaču...

Načelo jednakosti u razmjeni mora, dakle, po samoj svojoj prirodi da dovede do *opšteg rada*.» (Bray, str. 67, 88, 89, 94, i 109.)

Pošto je odbio prigovore koje ekonomisti čine *komunizmu*, g. Brej nastavlja ovako:

»Ako je za uspjeh jednog kolektivističkog društvenog sistema u njegovom savršenom obliku potrebno da se izmijene i karakteri, ako, s druge strane, savremeni poredak ne pruža ni prilike, ni mogućnosti potrebne da se dođe do te izmjene karaktera i da se ljudi pripreme za jedno bolje stanje koje svi želimo, onda je jasno da stvari silom prilika moraju da ostanu onakve kakve su, ako se ne otkrije i ne provede neki pripremni društveni period — koji bi bio spoj sadašnjeg i budućeg sistema (kolektivističkog sistema) — neka vrsta prelazne etape do koje društvo može stići sa svim svojim izgedima i svim svojim ludostima, da bi je zatim napustilo obogaćeno osobinama i sposobnostima koje su životni uslovi kolektivističkog sistema.» (Bray, str. 134.)

»Sve što bi cijeli ovaj proces zahtijevao bila bi kooperacija u njenom najjednostavnijem obliku... Troškovi proizvodnje određivali bi pod svima okolnostima vrijednost proizvoda, a jednake vrijednosti uvijek bi se razmjenjivale za jednake vrijednosti. Od dviju osoba, ona koja je radila cijelu nedjelju dobila bi dvaput veću nagradu od druge koja je radila polovinu nedjelje; ali ovaj višak plaće ne bi bio dat jednome na račun drugoga; gubitak koji bi ovaj posljednji pretrpio ne bi se nikako mogao staviti na teret prvoga. Svako bi lice svoju individualnu platu razmjenjivalo za stvari po vrijednosti jednake toj plati, i ni u kom slučaju dobitak koji bi ostvario neki čovjek ili neka industrija ne bi mogao biti gubitak nekoga drugog čovjeka ili neke druge industrijske grane. Rad svakog pojedinca bio bi *jedina mjera* njegova dobitka ili gubitka... Pomoću opštih i mjesnih ureda (boards of trade) određivalo bi se koja je količina raznih predmeta potrebna za potrošnju i koja je relativna vrijednost svakog pojedinog predmeta u poređenju s drugima (broj radnika koji se ima upotrijebiti u različitim granama rada), jednom riječi, sve što je u vezi s društvenom proizvodnjom i raspodjelom. Ovi bi se poslovi mogli za neku naciju izvršiti istom brzinom i istom lakom kao što se danas vrše za privatna društva... Pojedinci bi

se grupisali u porodice, porodice u opštine, kao pod sadašnjim poretkom ... Čak se ne bi direktno ukinula ni podjela stanovništva na grad i selo, ma kako da je rđava. U tome ud uženju svaki bi pojedinac i dalje uživao slobodu koju ima danas da akumulira koliko hoće i da nagomilano troši kako mu se dopada... Naše bi društvo bilo, tako reći, neko veliko dioničarsko društvo sastavljeno iz beskrajno velikog broja manjih dioničarskih društava koja sva bez razlike rade, proizvode i razmjenjuju svoje proizvode na temelju najpotpunije jednakosti... Naš novi sistem dioničarskog društva, koji je samo ustupak današnjem društvu da bi se došlo do komunizma, sistem dioničarskog društva udešenog tako da u njemu pored *zajedničke svojine* proizvodnih snaga postoji i *lična svojina* proizvoda, čini sudbinu svakog pojedinca zavisnom od njegovog vlastitog rada i pruža mu jednak udio u svim koristima što ih pruža priroda i tehnički napredak. Usljed toga, ono se može primijeniti na društvo onakvo kakvo je, i pripremiti ga za dalje promjene.« (Bray, str. 158, 160, 162, 168, 170. i 194.)

Imamo da samo s nekoliko riječi odgovorimo g. Breju, kome se uprkos nama i protiv naše volje dogodilo da je izbacio iz sedla g. Prudona, s tom razlikom što je g. Brej daleko od toga da želi da posljednja riječ čovječanstva bude njegova, samo predlaže mjere koje smatra podesnim za prelaznu epohu iz današnjeg društva u kolektivistički poredak.

Osnovni aksiom g. Breja jeste: jedan sat Petrova rada razmjenjuje se za jedan sat Pavlova rada.

Pretpostavimo da Petar ima pred sobom dvanaest sati rada, a Pavle samo šest: u tom slučaju Petar može s Pavlom obaviti razmjenu samo šest za šest. Petru preostaje prema tome šest sati rada. Šta će on uraditi s tih šest sati rada?

On ili neće uraditi ništa, a to će značiti da je šest sati radio nizašta; ili šest drugih sati neće raditi da bi održao ravnotežu; ili će, a to je posljednje što mu ostaje, dati Pavlu pride tih šest sati s kojima ne zna šta bi.

I tako, kad sve izračunamo, šta je Petar više dobio od Pavla? Satove rada? Ne. On bi dobio samo satove dokolice: bio bi prinuđen da za vrijeme od šest sati igra ulogu ljenčine. A da bi se novo društvo tim novim pravom ljenčarenja ne samo koristilo nego ga čak i cijenilo, trebalo bi da svoju najveću sreću nalazi u ljenčarenju, da ga rad tišti kao okovi kojih mora da se oslobodi po svaku cijenu. A povrh toga, da se vratimo na naš primjer, bar da su tih šest sati dokolice koje je Petar zaradio na Pavlu neki stvarni dobitak! Ni naj-

manje: Pavle, koji počinje tim što radi samo šest sati, dolazi redovnim i uređenim radom do istog rezultata koji postizava i Petar, mada jedino počinjući pretjeranim radom. Svako će htjeti da bude Pavle, nastaje konkurencija za Pavlovo mjesto — konkurencija lijenosti.

Šta nam je, dakle, donijela razmjena jednakih količina rada? Prekomjernu proizvodnju, padanje vrijednosti, prekomjeran rad praćen besposlicom, najzad ekonomske odnose koje vidimo da su ustanovljeni u današnjem društvu, samo bez konkurencije rada.

Ali ne, mi se varamo. Ostaje još jedan izlaz koji može spasti novo društvo, društvo Petara i Pavala. Petar će sam pojesti proizvod od šest sati rada koji mu preostaje. Ali čim više ne bude morao da razmijeni zato što je proizveo, neće više morati ni da proizvodi da bi razmjenjivao, i čitava zamisao društva, zasnovanog na razmjeni i podjeli rada, ruši se. Tako bi jednakost razmjene bila spasena baš time što bi razmjena prestala da postoji. Pavle i Petar pali bi u Robinzonovo stanje.

Ako se, dakle, pretpostavi da su svi članovi društva samostalni radnici, onda je razmjena jednakih sati rada moguća samo pod uslovom da se unaprijed dođe do sporazuma o tome koliki će se broj sati upotrijebiti za materijalnu proizvodnju. Ali takav sporazum isključuje individualnu razmjenu.

Do istog ćemo zaključka doći i kad za polaznu tačku ne uzmemo više raspodjelu izrađenih proizvoda, nego čin proizvodnje. U krupnoj industriji ne stoji Petru na volju da sam utvrđuje svoje radno vrijeme, jer Petrov rad nije ništa bez saradnje svih Petara i svih Pavala koji sačinjavaju radionicu. Ovo nam vrlo dobro objašnjava uporni otpor koji su engleski fabrikanti pružali *zakonskom predlogu o desetsatnom radnom danu*. Jer oni su odviše dobro znali da skraćenje rada za dva sata, kad jednom bude dozvoljeno ženama i djeci, mora povući za sobom skraćenje radnog vremena i za odrasle muške radnike. U prirodi krupne industrije leži da radno vrijeme mora biti za sve jednako. Ono što je danas rezultat kapitala i međusobne konkurencije radnika, biće sutra, kad se ukine odnos između rada i kapitala, rezultat sporazuma koji počiva na odnosu između sume proizvodnih snaga i sume postojećih potreba.

Ali ovakav je sporazum osuda individualne razmjene proizvoda, i tako smo opet došli do našeg prvog rezultata.

Načelno uzevši, ne postoji razmjena proizvoda, već razmjena radova koji sarađuju u proizvodnji. Od načina kako se razmjenjuju proizvodne snage zavisi i način razmjene proizvoda. Uopšte, način razmjene proizvoda odgovara načinu proizvodnje. Promijenite način proizvodnje pa će se samim tim promijeniti i način razmjene proizvoda. Zato i vidimo u istoriji društva da se način razmjene proizvoda upravlja prema načinu njihove izrade. Tako i individualna razmjena odgovara određenom načinu proizvodnje, koji opet sa svoje strane odgovara klasnoj suprotnosti, dakle, nema individualne razmjene bez klasne suprotnosti.

Ali čiftinska savjest neće da vidi ovu očividnu činjenicu. Dokle god je neko buržuj, on ne može a da u ovom odnosu suprotnosti ne vidi odnos harmoničnosti i vječite pravednosti, koji nikome ne dopušta da sebi pribavi važnost na račun drugoga. Za buržuja, individualna razmjena može da postoji bez klasne suprotnosti: za njega su to dvije stvari bez ikakve veze. Individualna razmjena, kako je buržuj zamišlja, nikako ne liči na individualnu razmjenu kakva se stvarno odigrava.

G. Brej pretvara *iluziju* čestitog građanina u *ideal* koji on želi da ostvari. Time što pročišćava individualnu razmjenu, što je oslobađa svih neprijateljskih elemenata koje u njoj nalazi, on drži da je našao »*egalitaran*« odnos koji bi on htio uvesti u društvo.

G. Brej ne vidi da i sam ovaj egalitarni odnos, ovaj *reformatorski ideal* koji bi htio da primijeni u svijetu, nije ništa do odbljesak današnjeg svijeta, i da je, usljed toga, potpuno nemoguće preustrojiti društvo na temelju koji je i sam jedino njegova uljepšana sjenka. Što više ova sjenka dobiva čvrsto obličje, tim se jasnije opaža da je ono, daleko od toga da bude snivani društveni preobražaj, njegovo sadašnje obličje.³

³ Kao i svaka druga teorija, tako je i teorija g. Breja našla pristalice koji su se dali obmanuti prividnošću. U Londonu, Šefildu, Lidsu i mnogim gradovima Engleske osnovani su *equitable-labour-exchange-bazaars*. Sve su te prodavaonice, nakon što su progutale znatne kapitale, skandalozno bankrotirale. Lju-

§ 3. Primjena zakona srazmjernosti vrijednosti

a) Novac

»Zlato i srebro prve su robe čija je vrijednost dospjela do svog konstituisanja.«

Prema tome su zlato i srebro prve primjene (od strane g. Prudona) »konstituisane vrijednosti«. A pošto vrijednost proizvoda g. Prudon konstituiše time što je određuje uporedivom količinom rada koja se u njima nalazi, to je jedino što je imao da uradi da dokaže da se *promjene* vrijednosti zlata i srebra uvijek objašnjavaju promjenama radnog vremena potrebnog za njihovu proizvodnju. G. Prudon i ne misli na to. On o zlatu i srebru ne govori kao o robama, on govori o njima samo kao o novcu.

Sva njegova logika, ako se kod njega može govoriti o logici, sastoji se u tome da svim robama koje imaju osobinu da im radno vrijeme služi kao mjera za vrijednost, podmećne svojstvo koje imaju zlato i srebro da služe kao *novac*. Nema sumnje, u ovom podmetanju ima više naivnosti nego lukavstva.

Neki koristan proizvod, kad se već procjenjuje radnim vremenom potrebnim za njegovu izradu, uvijek se daje razmijeniti. Dokaz, uzvikuje g. Prudon, jesu zlato i srebro koji se nalaze u takvim uslovima »razmjcnljivosti« kakve ja tražim. Eto, dakle: zlato i srebro su vrijednost koja je dospjela do konstituisanog stanja, oni su otjelovljenje ideje g. Prudona. Srećniji primjer nije mogao izabrati. Pored osobina da su robe koje se kao i sve druge robe procjenjuju radnim vremenom, zlato i srebro imaju još i tu osobinu da su opšte sredstvo za razmjenu, novac. Pa kad se sada zlato i srebro uzmu kao primjena radnim vremenom »*konstituisane vrijednosti*«, onda ništa lakše nego dokazati da će svaka roba čija vrijednost bude konstituisana radnim vremenom biti uvijek razmjcnljiva, biti novac.

dima su se zauvijek ogadile ovakve trgovine: upozorenje za g. Prudona!

(Ovu Marksovu opomenu g. Prudon nije uzeo srcu. Godine 1849. pokušao je on sam da u Parizu osnuje novu banku za razmjenu. Ali je ona propala prije nego što je čestito i počela da radi; da se maskira njen slom, iskorišten je neki sudski progon protiv Prudona. *F. Engels.*)

G. Prudonu nameće se jedno vrlo jednostavno pitanje: zašto zlato i srebro uživaju povlasticu da budu tip »konstituisane vrijednosti«?

»Naročita funkcija koju je upotreba pridala plemenitim metalima, da služe kao posrednici prometa, čisto je konvencionalna, i svaka druga roba mogla bi da vrši tu ulogu, možda manje zgodno ali isto tako pouzdano: ekonomisti to priznaju i navode za to više nego jedan primjer. Pa u čemu je onda uzrok što se metalima svuda daje prvenstvo da služe kao novac, i kako da se objasni ta osobenost novčanih funkcija kojoj nema slične u političkoj ekonomiji?... A sad, je li moguće ponovo *uspostaviti niz* iz kojeg *novac* izgleda da je bio istrgnut, i time novac vratiti njegovom pravom načelu?»

Već samim tim što pitanje postavlja ovakvim izrazima, g. Prudon pretpostavlja *novac*. Prvo pitanje koje je bio dužan sebi postaviti, jeste: zašto su u razmjeni kakva je danas konstituisana ljudi morali da, tako reći, individuališu razmjensku vrijednost stvarajući posebno sredstvo za razmjenu? Novac nije stvar, on je društveni odnos. Zašto je odnos novca odnos proizvodnje, kao i svaki drugi ekonomski odnos, na primjer podjela rada, itd.? Da je g. Prudon položio sebi računa o ovom odnosu, on ne bi u novcu vidio neki izuzetak niti član istrgnut iz nekog niza koji je nepoznat ili koji treba ponovo pronaći.

On bi, naprotiv, našao da je ovaj odnos samo jedna karika u čitavom lancu ekonomskih odnosa i kao takav s njime najtješnje vezan, a našao bi i to da on odgovara određenom načinu proizvodnje sasvim u istom stepenu kao individualna razmjena. A šta on čini? On počinje time što istrže novac iz povezanosti današnjeg načina proizvodnje, da bi poslije od njega napravio prvi član neke imaginarne cjeline, cjeline koju tek valja pronaći.

Čim se jednom uvidi nužnost posebnog sredstva za razmjenu, tj. nužnost novca, ostaje još samo da se objasni zašto je ta naročita funkcija pripala zlatu i srebru prije no ma kojoj drugoj robi. A ovo je jedno sekundarno pitanje, koje se više ne da objasniti povezanošću odnosa proizvodnje, već specifičnim materijalnim svojstvima zlata i srebra. Pa ako su, prema tome, ekonomisti u ovoj prilici »napustili oblast nauke, ako su se bavili fizikom, mehanikom, istorijom itd.«, kao što im prebacuje g. Prudon, činili su oni samo ono

što je trebalo činiti. Pitanje i ne spada više u oblast političke ekonomije.

»Ono što nijedan ekonomist nije ni vidio ni shvatio:, kaže g. Prudon, »to je *ekonomski razlog* koji je bio mjerodavan za prednost koju uživaju plemeniti metali.«

Ekonomski razlog koji niko, i s razlogom, nije ni vidio ni shvatio, g. Prudon je vidio, shvatio i zavještao potomstvu.

»Naime, ono što niko nije opazio, jeste da su zlatu i srebru prve robe čija je vrijednost došla do konstituisanja. U patrijarhalnom periodu, zlato i srebro još se prodaju i razmjenjuju u polugama, ali je već vidljiva njihova tendencija za prevlašću, kao i to da su izrazito pretpostavljeni. *Malo pomalo* dočepaše ih se suvereni i udariše im svoj žig: i iz tog suverenskog osvećenja proizašao je novac, tj. roba par excellence, koja bez obzira na sve potrebe tržišta zadržava određenu srazmjernu vrijednost i prima se pri svakom plaćanju... Posebni položaj koji zlato i srebro imaju dolazi, ponavljam, otuda što su oni, zahvaljujući svojim metalnim osobinama, teškoći oko njihovog proizvođenja, a osobito intervenciji državne vlasti, još zarana stekli kao robe stabilnost i autentičnost.«

Reći da su zlato i srebro prve od svih roba čija se vrijednost konstituisala znači, prema izloženom, reći da se zlato i srebro prvi postali novac. To je veliko otkriće g. Prudona, to je istina koju prije njega niko nije otkrio.

Ako je tim riječima g. Prudon htio kazati da su zlato i srebro robe za koje je vrijeme potrebno za proizvodnju bilo poznato prije nego vrijeme potrebno za proizvodnju ma koje druge robe, onda bi to opet bila jedna od onih pretpostavki kojim on tako rado daruje svoje čitaoce. Kad bismo se htjeli držati ove patrijarhalne učenosti, mi bismo g. Prudonu rekli da je najprije bilo poznato radno vrijeme potrebno za izradu najprečih predmeta, kao željeza itd. Klasačni luk Adama Smita ostavićemo mu na poklon.

Ali kako poslije svega ovog g. Prudon može još da govori o konstituisanju jedne vrijednosti, kad se jedna vrijednost sama za se nikad ne može konstituisati? Vrijednost nekog proizvoda ne konstituiše se radnim vremenom potrebnim da se proizvede sam on za sebe, već u odnosu prema količini svih ostalih proizvoda koji se mogu proizvesti za isto vrijeme. Konstituisanje vrijednosti zlata i srebra pretpostavlja

već gotovo konstituisanje vrijednosti mnoštva drugih proizvoda.

Nije, dakle, roba ono što je u zlatu i srebru postalo »konstituisana vrijednost«, već je »konstituisana vrijednost« g. Prudona ono što je u zlatu i srebru postalo novac.

Da ispitamo sad izbliže one *ekonomske razloge* koji su, po g. Prudonu, pribavili zlatu i srebru prednost da postanu novac prije od svih drugih roba, zahvaljujući konstituisanju njihove vrijednosti.

Ti ekonomski razlozi jesu: »vidljiva tendencija za prevlašću«, »izrazito pretpostavljanje« još u »patrijarhalnom periodu«, i ostali opisi jednostavne činjenice koji uvećavaju teškoću tim što umnožavaju činjenicu umnožavanjem slučajeva koje g. Prudon navodi da bi činjenicu objasnio. Ali s ovim g. Prudon još nije iscrpio sve tobože ekonomske razloge. Evo još jednog, i to suverene, neodoljive snage:

»Iz suverenskog osvećenja proizašao je novac: suvereni su se dočepali zlata i srebra i udarali im svoj žig.«

Tako je za g. Prudona čef suverena najviši razlog u političkoj ekonomiji!

Doista, samo čovjek koji nema ni truna istorijskog znanja ne zna da su se suvereni u svima vremenima morali pokoravati ekonomskim odnosima, a ne da su oni tim odnosima ikad diktirali zakone. Zakonodavstvo, kako političko tako i građansko, samo proglašuje, protokoliše volju ekonomskih odnosa.

Da li se suveren dočepao zlata i srebra da ih udarajući im svoj žig učini opštim sredstvima za razmjenu, ili zar se, naprotiv, ova opšta sredstva za razmjenu nisu dočepala suverena, prisilivši ga da im udari svoj žig i dade im političko osvećenje?

Žig, koji se novcu davao i koji mu se daje, ne izražava njegovu vrijednost, nego težinu. Stalnost i autentičnost o kojima govori g. Prudon odnose se samo na finoću monete, a ta finoća pokazuje koliko je metalne materije sadržano u komadu iskovanog novca.

»Jedina unutrašnja vrijednost srebrne marke«, kaže Volter svojim poznatim zdravim ljudskim razumom, »jeste srebrna

marka, pola livre srebra u težini od osam unča. Jedino težina i finoća sačinjavaju ovu unutrašnju vrijednost.« (Voltaire, »*Système de Loi*«.)

Pa, ipak, ostaje i dalje pitanje: koliku vrijednost ima jedna unča zlata ili srebra? Ako bi kašmir iz trgovine »*kod velikog Kolbera*« nosio fabrički znak »*čista vuna*«, taj nam fabrički znak još ne bi označavao vrijednost kašmira. Još uvijek bi ostalo da se dozna koliko vuna vrijedi.

»Filip I, kralj francuski, pomiješao je«, kaže g. Prudon »*tournois-livru* Karla Velikoga s trećinom legure uobražavajući da, pošto je on jedini imao monopol fabrikacije novca, može raditi ono što radi svaki trgovac koji ima monopol nekog proizvoda. Šta je, u stvari, bilo ovo krivotvorenje novca, koje je Filipu i njegovim nasljednicima toliko zamjerano? Rasuđivanje vrlo opravdano sa stanovišta trgovačke rutine, ali vrlo pogrešno s gledišta ekonomske nauke; naime, da se, pošto ponuda i tražnja regulišu vrijednost, može, bilo vještački stvorenjem rijetkošću bilo monopoliziranjem proizvodnje, podizati procjena a time i vrijednost stvari, i da to vrijedi i za zlato i srebro kao što vrijedi za žito, vino, ulje i duhan. Međutim, tek što se načulo o Filipovoj prevari, bio je njegov novac sveden na pravu vrijednost, i on je, u isto vrijeme izgubio onoliko koliko je mislio da će moći da na prevaru uzme od svojih podanika. Istu sudbinu imali su kasnije svi slični pokušaji.«

Prije svega, kad se vladar upusti u krivotvorenje, mnogo se i mnogo puta pokazalo da je uvijek on taj koji gubi. Ono što pri prvoj emisiji jedanput zaradi, gubi on onoliko puta koliko mu se god puta krivotvorena moneta vrati u vidu poreza, itd. Ali Filip i njegovi nasljednici umjeli su se više ili manje zaštititi od ovog gubitka; jer tek što je krivotvoreni novac bivao pušten u promet, najpreča im je briga bila da nareda da se sav novac pretopi na staru stopu.

A osim toga, da je Filip I doista rasuđivao kao g. Prudon, onda Filip I ne bi dobro rasuđivao s »trgovačkog stanovišta«. Ni Filip I ni g. Prudon ne pokazuju trgovačkog duha kad uobražavaju da se vrijednost zlata, kao i svake druge robe, može izmijeniti samo zato što im se vrijednost određuje odnosom između ponude i tražnje.

Da je kralj Filip naredio da se jedan vagan pšenice ubuduće ima zvati dva vagana, bio bi varalica. On bi prevario sve rentijere, sve ljude koji bi imali da prime sto vagana pšenice, on bi bio uzrok da svi ti ljudi prime, umjesto sto,

samo pedeset vagana. Uzmemo li da je kralj dugovao 100 vagana pšenice, onda bi sad imao da plati samo pedeset. Ali u trgovini, sto vagana ne bi nikada vrijedili više nego ranije pedeset. Izmijeniti ime, ne znači izmijeniti stvar. Količina pšenice, kako ponuđena tako i tražena, ne bi se tom jednostavnom promjenom imena ni smanjila ni povećala. Pošto, uprkos ovom prekrštavanju, odnos između ponude i tražnje ostaje isti, to cijena žita neće pretrpjeti nikakvu stvarnu promjenu. Kad govorimo o ponudi i tražnji stvari, ne govorimo o ponudi i tražnji imena stvari. Filip I nije pravio zlato i srebro, kako kaže g. Prudon, on je pravio samo nazive za kovani novac. Podmetnete li vaše francuske kašmire za indijske, moguće je da ćete prevariti jednog ili dva kupca; ali čim se sazna za prevaru, cijena će pasti vašim tobože indijskim kašmirima na cijenu francuskih. Davši zlatu i srebru lažnu etiketu, Filip I mogao je zavoditi ljude samo dotle dok ovi nisu prevaru uvidjeli. Kao i svaki drugi trgovčić, on je varao svoje mušterije lažnim označavanjem robe: to je moglo trajati samo neko vrijeme. Prije ili poslije on je morao iskusiti neumoljivost zakona prometa. Je li g. Prudon to htio da dokaže? Ne. Po njemu novac dobiva svoju vrijednost od suverena a ne od prometa. A šta je stvarno dokazao? Da je promet suvereniji od suverena. Neka suveren naredi da jedna marka budu ubuduće dvije marke, promet će uvijek pokazati da te dvije marke vrijede koliko je ranije vrijedila jedna.

Ali time se pitanje vrijednosti određene količinom rada nije pomaklo naprijed ni za jedan korak. Ostaje još uvijek da se riješi: da li se ove dvije marke, koje su sad opet postale ranija jedna marka, određuju troškovima proizvodnje ili zakonom ponude i tražnje?

Gosp. Prudon produžuje:

»Treba da se uzme u ocjenu još i ovo: Da je bilo u vlasti kraljevoj da udvostruči masu zlata i srebra umjesto što je krivotvorio novac, razmjenska vrijednost zlata i srebra ubrzo bi pala na polovinu, sve radi srazmjernosti i ravnoteže.«

Ako je tačno ovo mišljenje, koje g. Prudon dijeli s ostalim ekonomistima, onda ono govori u korist njihove doktrine ponude i tražnje, a nikako ne u korist srazmjernosti g. Prudona. Jer, ma kolika bila količina radnog vremena

ščvrnutog u dvaput većoj masi zlata i srebra, njena bi vrijednost pala na polovinu, pošto je tražnja ostala ista a ponuda se udvostručila. Ili se možda »*zakon srazmjernosti*« ovaj put slučajno poklapa s tako preziranim zakonom ponude i tražnje? Ova tačna srazmjernost g. Prudona stvarno je toliko elastična, dopušta tolike varijacije, kombinacije i permutacije, da se jedanput može lako podudariti i s odnosom ponude i tražnje.

Tvrditi da je »svaka roba, ako ne stvarno, a ono bar pravno razmjenjiva«, pozivajući se na ulogu koju igraju zlato i srebro, znači, dakle, pogrešno shvatati ovu ulogu. Zlato i srebro samo su zbog toga pravno (u svako doba) razmjenjivi, jer su to i stvarno; a stvarno su to zato što sadašnja organizacija proizvodnje treba neko opšte sredstvo za razmjenu. Pravo je samo službeno priznanje činjenice.

Vidjeli smo da je g. Prudon izabrao novac kao primjer da prikaže vrijednost u konstituisanom stanju samo da bi mogao da prokrijumčari cijelu svoju teoriju o razmjenjivosti, tj. da bi dokazao kako svaka roba, čija je vrijednost procijenjena troškovima proizvodnje, mora postati novac. Sve bi to bilo lijepo i krasno kad ne bi bilo te male nezgode, što su baš zlato i srebro u svojstvu novca (znaka vrijednosti) jedine od svih roba koje se ne određuju svojim troškovima proizvodnje; a to je toliko tačno, da ih u prometu može zamijeniti i papir. Dokle god se bude održavala određena srazmjera između potreba prometa i količine izdatog novca, pa bio to papirni, zlatni, platinski ili bakarni novac, dotle neće biti ni govora o tome da se održava određena srazmjera između unutrašnje vrijednosti (troškova proizvodnje) i nominalne vrijednosti novca. Nema sumnje, u međunarodnom prometu novac se kao i svaka druga roba određuje radnim vremenom. Ali stoji i to da su zlato i srebro u međunarodnom prometu sredstva za razmjenu kao proizvod, a ne kao moneta, tj. oni gube onaj karakter »stalnosti i autentičnosti«, »suverenske posvete« koji za g. Prudona sačinjavaju njihov specifični karakter. Rikardo je tu istinu tako dobro shvatio da — pošto je cio svoj sistem zasnovao na vrijednosti određenoj radnim vremenom, i pošto je rekao: »*Zlato i srebro* imaju vrijednost kao i svaka druga roba, samo srazmjerno količini rada koja je potrebna da se proizvedu i donesu na tržište« — ipak dodaje da se vrijednost *novca* ne

određuje više radnim vremenom ščvrsnutim u njegovoj materiji, već samo zakonom ponude i tražnje.

»Mada papir nema nikakve unutrašnje vrijednosti, ipak se njegova razmjenska vrijednost, ako mu se količina ograniči, može izjednačiti s vrijednošću istoimenog metalnog novca ili s vrijednošću poluga procijenjenih po njihovoj novčanoj vrijednosti. Isti princip, tj. ograničavanje količine novca, čini da i zlatnici manje finoće mogu cirkulisati po onoj istoj vrijednosti koju bi imali kad bi njihova težina i finoća bili onakvi kako zakon propisuje, a ne po unutrašnjoj vrijednosti čistog metala koji sadrže. Eto zbog čega u istoriji engleskog novca nalazimo da naš kovani novac nikad nije vrijednost gubio u onoj srazmjeri u kojoj je bio krivotvoren. Uzrok je tome što njegovo umnožavanje nikad nije bilo srazmjerno smanjivanju njegove vrijednosti.« (Ricardo, *cit. mjesto.*)

Evo šta na ovo mjesto iz Rikarda primjećuje Ž. B. Sej:

»Ovaj *primjer*, kako mi se čini, trebalo bi da bude dovoljan da uvjeri autora kako osnova svake vrijednosti nije količina rada potrebna za izradu neke robe, već potreba koja se za njim osjeća, držana u ravnoteži njegovom rijetkošću.«

I tako novac, koji za Rikarda više nije vrijednost određena radnim vremenom, i koji zbog toga Ž. B. Sej uzima kao primjer da uvjeri Rikarda da ni ostale vrijednosti ne mogu biti određene radnim vremenom — taj novac, koji Ž. B. Sej uzima kao primjer vrijednosti koja je određena isključivo ponudom i tražnjom, postaje za g. Prudona primjer *par excellence* za primjenu vrijednosti konstituisane... radnim vremenom.

Da završimo. Ako novac nije radnim vremenom »konstituisana vrijednost«, onda on još mnogo manje može da ima ičega zajedničkog s tačnom »srazmjernošću« g. Prudona. Zlato i srebro razmjenljivi su uvijek zato što imaju naročitu funkciju da služe kao opšte sredstvo za razmjenu, a nikako zato što ih ima u količini koja je srazmjerna cjelokupnosti dobara; ili, da to još bolje izrazimo: oni su uvijek srazmjerni, jer su oni jedine od svih roba koje služe kao novac, kao opšte sredstvo za razmjenu, pa ma u kojoj srazmjeri stajala njihova količina prema cjelokupnosti dobara.

»Novca, koji se nalazi u prometu, ne može nikada biti u tolikom izobilju da se prelijeva; jer ako mu snizite vrijednost, povećaćete mu u istoj srazmjeri količinu, a povećavajući mu vrijednost, smanjićete mu količinu.« (Ricardo II, 205.)

»Kakva je zbrka politička ekonomija!« uzvikuje g. Prudon.

»Prokleta zlato!« uzvikuje neki komunist (na usta g. Prudona). Isto tako moglo bi se reći: Prokleta pšenica, prokleta vinova loza, prokleti ovnovi! jer »kako god zlato i srebro, tako mora *svaka trgovinska vrijednost* dospjeti do svoga strogo tačnog određenja«.

Ideja da se ovnovima i vinovoj lozi pribavi svojstvo novca, nije nova. U Francuskoj, ona pripada stoljeću Luja XIV. U to vrijeme, kad se počela utvrđivati svemoć novca, jadikovalo se zbog padanja vrijednosti svih drugih roba, i čeznulo se za vremenom u kome bi »svaka trgovinska vrijednost« dospjela do svoga strogo tačnog određenja, postala novac. Evo šta nalazimo kod Boa-Gijbera, jednog od najstarijih francuskih ekonomista:

»Tada će novac, usljed toga priliva bezbrojnih konkurenata, a ti će konkurenti biti same robe s uspostavljenom svojom pravom vrijednošću, biti potisnut u svoje prirodne granice.« (*»Finansijski ekonomisti osamnaestog stoljeća«*, str. 422, izdanje Daire.)

Vidi se da su prve iluzije buržoazije i njene posljednje iluzije.

b) s u v i š a k r a đ a

»U raspravama o političkoj ekonomiji nalazi se sljedeća besmislena pretpostavka: *Kad bi se cijena svih stvari udvostručila* ...Kao da cijena svih stvari nije odnos stvari i kao da se odnos, srazmjera, zakon, mogu udvostručiti!« (Proudhon, sv. I, str. 81.)

Ekonomisti su pali u ovu zabludu zato što nisu umjeli da primijene »zakon srazmjernosti« i »konstituisane vrijednosti«.

Nažalost, i u djelu samog g. Prudona, sv. I, str. 110 nalazimo besmisleni pretpostavku da će »ako se dogodi opšte dizanje najamnine, porasti cijena svih stvari«. Ali, ako se u spisima političke ekonomije nalazi fraza o kojoj je riječ, nalazi se tamo povrh toga i njeno objašnjenje.

»Kad god se kaže da cijena svih roba raste ili pada, isključuje se ova ili ona roba; isključena je roba obično novac ili

rad.« (*Encyclopaedia Metropolitana or Universal Dictionary of Knowledge*, sv. IV, članak »Politička ekonomija« od Seniora, London, 1836. Uporedi o tom izrazu i: J. St. Mill, »*Essays on some unsettled questions of political economy*«, London 1844, i Tooke: »*A history of prices*«, London 1838.)

Pređimo sad na drugu primjenu »konstituisane vrijednosti« i drugih srazmjernosti, čiji je jedini nedostatak što su malo srazmjerne, i pogledajmo da li je g. Prudon u tome srećniji nego u pretvaranju ovnova u novac.

»Jedan aksiom, koji ekonomisti jednoglasno priznaju, glasi da svaki rad mora dati neki suvišak. Ovo je načelo za mene jedna potpuna i opšta istina: ono je dopuna zakona srazmjernosti, koji se može smatrati kao zbir čitave ekonomske nauke. Ali neka izvane ekonomisti, princip da svaki rad mora dati neki suvišak nema u njihovoj teoriji nikakva smisla, i ničim ga nije moguće dokazati.« (Proudhon.)

Da bi dokazao da svaki rad mora dati suvišak, g. Prudon personifikuje društvo; on od njega pravi jedno *ličnost-društvo*, društvo koje je daleko od toga da bude društvo ličnosti, jer ima svoje posebne zakone koji nemaju ničeg zajedničkog s ličnostima iz kojih je društvo sastavljeno; a koje ima i svoj »vlastiti razum« koji nije razum običnih ljudi, već razum koji nema običnog zdravog razuma. G. Prudon zamjera ekonomistima da nisu shvatili ličnost toga kolektivnog bića. Čini nam zadovoljstvo da mu suprotstavimo sljedeći stav jednog američkog ekonomiste, koji drugim ekonomistima zamjera upravo protivno:

»Moralnoj individui (*the moral entity*), gramatičkom biću (*the gramatical being*) koje se zove društvo, pridavana su svojstva koja postoje samo u uobraženju onih koji od riječi prave stvari... To je dalo povoda mnogim teškoćama i žalosnim zabudama u političkoj ekonomiji.« (T. Ruper, »*Predavanja o elementima političke ekonomije*«, Kolumbija, 1826.)

»Ovaj princip suviška rada«, nastavlja g. Prudon, »važi za pojedince samo zato što potiče od društva, koje im na taj način pruža blagodati svojih vlastitih zakona.«

Hoće li g. Prudon da kaže ovim jedino to da proizvodnja individue u društvu nadmašuje proizvodnju usamljene individue? Misli li on da govori o ovom suvišku proizvodnje udruženih individua nad proizvodnjom neudruženih indivi-

dua? Ako je tako, onda mu možemo navesti stotinu ekonomista koji su ovu jednostavnu istinu iskazali bez svega onog misticizma u koji se g. Prudon zamotava. Tako, na primjer, kaže g. Sadler:

»Udružen rad daje rezultate koje individualni rad ne bi nikad mogao postići. Zbog toga će s brojnim uvećavanjem čovječanstva proizvodi društvene radinosti sve više premašivati iznos koji se dobiva jednostavnim sabiranjem ovog uvećanog broja ljudi... U mehaničkim vještinama, kao i u naučnom području, može danas, jedan čovjek da uradi više za jedan dan nego izdvojena individua za cijeli svoj život. Matematički aksiom da je cjelina jednaka zbiru dijelova nije više tačan ako se primijeni na naš predmet. S obzirom na rad, taj glavni potporanj ljudskog opstanka (*the great pillar of human existence*), može se reći da proizvod udruženih napora daleko nadmašuje sve što izdvojeni naponi pojedinaca ikada mogu da proizvedu.« (T. Sadler, *Zakon stanovništva*, London, 1830)

Vratimo se g. Prudonu. Suvišak rada, kaže on, nalazi svoje objašnjenje u ličnost-društvu. Život ove ličnosti ravna se po zakonima koji su suprotni zakonima koji određuju djelatnost čovjeka kao individue, i to on hoće da dokaže »činjenicama«.

»Otkriće nekog novog privrednog postupka ne može pronalazaču nikada donijeti korist jednaku onoj koju on pruža društvu... Zapaženo je da su željeznička preduzeća mnogo više izvor bogatstva za državu nego za preduzetnike... Prosječna cijena robnog transporta kolima s konjskom zapregom iznosi 18 santima od tone i kilometra, od stovarišta i do stovarišta. Izračunalo se da pri takvim cijenama obično željezničko preduzeće ne bi imalo 10% čiste dobiti, a to je rezultat koji je gotovo jednak rezultatu preduzeća za kolski transport. Ali uzmi-mo da se brzina transporta željeznicom odnosi prema brzini transporta kolima kao 4 : 1, tada će, pošto je u društvu samo vrijeme vrijednosti, pri jednakim cijenama željeznica prema kolskom prevoženju predstavljati dobit od 400%. Međutim, ova ogromna dobit koja je za društvo vrlo stvarna ni izdaleka se ne ostvaruje u istoj srazmjeri za preduzetnika transporta, koji čak ne izvuče ni 10% dok društvu pruža dobit od 400%. I doista, da bismo stvar učinili još očiglednijom, uzmi-mo da željeznica utvrdi svoju tarifu na 25 santima, dok prevoz kolima stoji 18: ona će tada izgubiti sve svoje robne transporte. Pošiljaoci i primaoci, sav svijet vratiće se, ako tako mora da bude, starim taljigama. Lokomotiva će biti napuštena, društvena dobit od 400% žrtvovaće se zbog privatnog gubitka od 35%. Lako je uvidjeti uzrok tome: dobit koja je posljedica brzine željeznice čisto je društvena, i svaki pojedinac učestvuje

u njoj u vrlo neznatnoj srazmjeri (ne zaboravimo da se u ovom trenutku radi samo o transportu robe), dok gubitak potrošača neposredno i lično. Društvena dobit od 400 predstavlja za pojedinca, ako se društvo sastoji samo od milion ljudi, 4/10 000, dok bi gubitak od 33% za potrošača značio društveni deficit od 33 miliona.» (Proudhon)

Hajde neka i bude g. Prudonu što učetvorostručenu brzinu izražava kao povećanje prvobitne brzine za 400%; ali kad dovodi u vezu procenat brzine s procentima profita, i kad hoće da postavi odnos između dvije stvari koje su međusobno nemjerljive, makar da se svaka za sebe može mjeriti procentima, onda to znači postaviti odnose između samih procenata, a same stvari ostaviti po strani.

Procenti su uvijek procenti. 10% i 400% mjerljivi su i odnose se jedno prema drugom kao 10 : 400. Prema tome, zaključuje g. Prudon, profit od 10% vrijedi četrdeset puta manje od četvorostruke brzine. Da bi spasao izgled, on kaže da je za društvo vrijeme vrijednost (*time is money*). Ova zablude potiče otuda što se on nejasno sjeća da postoji neki odnos između vrijednosti i radnog vremena, pa nema hitnijeg posla nego da radno vrijeme izjednači s vremenom transporta, tj. da nekoliko ložača, vozovođa i drugova, čije radno vrijeme nije ništa drugo do vrijeme transporta, identifikuje sa cijelim društvom. Tako brzina postaje odjednom kapital, i onda on punim pravom može da kaže: »Dobit od 400% žrtvovaće se zbog gubitka od 35%.« Pošto je ovu čudnu tvrdnju postavio kao matematičar, on je objašnjava kao ekonomist.

»Društvena dobit od 400 predstavlja za pojedinca, ako se društvo sastoji samo od milion ljudi, 4/10 000.« Slažemo se; ali ne radi se o 400 već o 400 procenata, a dobit od 400 procenata predstavlja za pojedinca 400 procenata, ni više, ni manje. Ma koliki kapital bio, dividende će se uvijek računati po 400 procenata. Šta čini g. Prudon? On uzima procenat za kapital, a onda, kao da se boji da njegova zbrka još nije dovoljno jasna, dovoljno »očigledna«, produžuje:

»Gubitak od 33 procenta za potrošača značio bi društveni deficit od 33 miliona.« Gubitak od 33 procenta za potrošača ostaje gubitak od 33 procenta za milion potrošača. Pa kako g. Prudon može onda sa sigurnošću kazati da pri gubitku od 33% društveni deficit iznosi 33 miliona, kad ne

poznaje ni društveni kapital, niti kapital ma i jednog interesenta? Dakle, g. Prudonu nije bilo dovoljno da smiješa *kapital* i *procen*te, nego još nadmašuje sebe identifikujući *kapital* uložen u neko preduzeće s *brojem* interesenata.

»I doista, da bismo stvar učinili još očiglednijom«, uzimimo neki određen kapital. Društveni profit od 400%, podijeljen na milion dioničara koji učestvuju svaki s po 1 frankom, daje 4 franka profita na glavu, a ne 0,0004, kao što tvrdi g. Prudon. Isto tako, gubitak od 33% za svakog dioničara predstavlja društveni deficit od 330 000 franka, a ne od 33 miliona ($100 : 33 = 1\,000\,000 : 330\,000$).

Zanesen svojom teorijom o ličnosti-društvu, g. Prudon zaboravlja da obavi dijeljenje sa sto. Tako dobiva 330 000 franka gubitka; ali 4 franka profita na glavu čine za društvo profit od 4 000 000 franka. Ostaje za društvo čist profit od 3 670 000 franka. Ovaj tačni račun dokazuje baš suprotno od onog što je g. Prudon htio da dokaže: naime, da profit i gubitak društva nikako ne stoje u obrnutoj srazmjeri s profitom i gubitkom pojedinaca.

Pošto smo tako ispravili ove čisto računске greške, promotrićemo malo posljedice do kojih bi se moralo doći kad bismo pristali da za željeznice priznamo onaj odnos između brzine i kapitala, kako ga daje g. Prudon, naravno bez računskih grešaka. Uzimimo da četiri puta brži transport stoji četiri puta više; taj transport ne bi davao manje profita od transporta kolima koji je četiri puta sporiji i četiri puta jeftiniji. Dakle, ako transport kolima uzima 18 santima, onda bi željeznica mogla da uzima 72 santima. To bi bila »strogo matematička« posljedica g. Prudonove pretpostavke, naravno uvijek bez njegovih računskih grešaka. Ali, eto, gdje nam on odjednom kaže da bi željeznica izgubila sve robne transporte ako bi uzimala samo 25, umjesto 72 santima. Van svake sumnje moramo se vratiti starim taljigama. Samo, ako ćemo g. Prudonu dati neki savjet, reći ćemo mu da u svom »*Programu progresivne asocijacije*« ne zaboravi dijeljenje sa sto. Nažalost, ne možemo očekivati da će poslušati naš savjet, jer g. Prudon tako ushićen svojim »progresivnim« računom koji odgovara njegovoj »progresivnoj asocijaciji«, da veoma emfatično uzvikuje:

»Još u drugoj glavi, rješenjem antinomije vrijednosti, pokazao sam da je dobit od svakog korisnog pronalaska neuporedivo neznatnija za pronalazača, ma šta on radio, nego za društvo; u tom pogledu dao sam dokaz *matematičkom tačnošću!*«

Povratimo se fikciji ličnost-društvo, fikciji koja nije imala drugi cilj no da dokaže ovu prostu istinu: da neko novo otkriće, koje istom količinom rada izrađuje veću količinu robe, obara tržišnu vrijednost proizvoda. Dakle, društvo je na dobitku, ali ne što dobiva više razmjenske vrijednosti, nego što dobiva više roba za istu vrijednost. Što se tiče pronalazača tu konkurencija postepeno obara njegov profit na opšti nivo profita. Je li g. Prudon dokazao ovaj princip, kao što je imao namjeru? Ne; ali mu to, ipak, ne smeta da zamjeri ekonomistima da su propustili da to dokažu. Da mu dokažemo protivno, citiraćemo samo Rikarda i Loderdela; Rikarda kao glavu škole koja vrijednost određuje radnim vremenom, Loderdela kao najodlučnijeg branitelja određivanja vrijednosti ponudom i tražnjom. Obojica su razvijali istu tezu.

»Povećavajući stalno lakoću proizvodnje, mi stalno smanjujemo vrijednost nekih ranije proizvedenih stvari, makar da tim istim sredstvima ne samo povećavamo nacionalno bogatstvo, nego i sposobnost da proizvodimo za budućnost... Čim pomoću mašina, ili našim poznavanjem prirodnih nauka, prisilimo prirodne snage da obavljaju rad koji je dotada vršio čovjek, povlači to za sobom padanje razmjenske vrijednosti proizvoda. Ako je bilo potrebno deset ljudi za okretanje žitnog mlina, pa se otkrije da bi se pomoću vjetera ili vode mogao da zaštedi rad te deseterice ljudi, vrijednost brašna, proizvoda mlinarskog rada, pala bi od tog trenutka srazmjerno iznosu uštedenog rada; a društvo bi se obogatilo za punu vrijednost stvari koje bi rad te deseterice ljudi mogao da proizvede, pošto se fond određen za održavanje radnika nije ni najmanje umanjio.« (Ricardo)

A Loderdel kaže:

»Profit od kapitala potiče uvijek iz okolnosti što oni primaju na se jedan dio rada koji bi čovjek morao obavljati svojim rukama, tj. što obavljaju jedan dio rada preko granica čovjekovih ličnih napora, koji on sam ne bi mogao da izvede. Mršav profit, koji po pravilu postižu vlasnici mašina u sravnjenju sa cijenom rada koji one zamjenjuju, možda će izazvati sumnju u tačnost ovog mišljenja. Parni šmrk, na primjer, izvuče za dan više vode iz ugljenokopa nego što tri stotine ljudi mogu da iznesu na svojim leđima, čak i kad bi dodavali čabrove jedni drugima, i nema sumnje da on zamjenjuje njihov rad s mnogo manje troškova. Isti je slučaj sa svim mašinama.

Dosadašnji ljudski rad, na čije su mjesto stupile, moraju one da obavljaju po jeftinijoj cijeni... Uzmimo da pronalazač neke mašine, koja obavlja rad za četvoricu, dobije patent: u tome slučaju, pošto isključiva povlastica sprečava svaku konkurenciju, izuzev onu koja je rezultat rada radnika, jasno je da će njihova najamnina za vrijeme čitavog trajanja povlastica biti mjerilo cijene koju će pronalazač odrediti za svoje proizvode, tj. da bi sebi osigurao narudžbe, on će tražiti malo manje nego što iznosi najamnina za rad koji njegova mašina zamjenjuje. Ali čim povlastica istekne, uvode i drugi iste takve mašine koje se takmiče s njegovom. Tada će on svoju cijenu određivati prema opštem principu, čineći je zavisnom od količine mašina. Profit investiranih kapitala..., mada je rezultat zamijenjenog rada, konačno se ne upravlja prema vrijednosti tog rada, već, kao i u svima ostalim slučajevima, prema konkurenciji među vlasnicima kapitala, a njegovu visinu određivaće uvijek srazmjer količine kapitala, nuđenih za tu potrebu, prema tražnji koja za njima postoji.«

Dakle, u krajnjoj analizi, dokle god u novoj industriji profit bude bio veći nego u drugima, biće kapitala koji će uskakati u novu industriju, sve dok profitna stopa ne padne na opšti nivo.

Vidjeli smo kako primjer sa željeznicom nije bio nimalo pogodan da ma koliko osvjetli fikciju ličnost-društvo. Ali g. Prudon ipak smjelo nastavlja svoj govor:

»Kad su ove tačke razjašnjene, onda je sasvim lako objasniti zašto svakom proizvođaču rad mora dati neki suvišak.«

Ono što sad dolazi pripada klasičnoj antikī. To je pjesnička priča kojoj je cilj da čitatelja osvježi poslije napora što mu ih je morala prouzrokovati tačnost matematičkih dokaza prije toga. Prudon naziva svoje ličnost-društvo *Prometejem*, i veliča njegova djela na slijedeći način:

»Izlazeći iz krila prirode, Prometej, dražesno trom, budi se u život, itd, itd. Prometej se laća posla, i od prvog dana, prvog dana drugog stvaranja svijeta, Prometejev proizvod, tj. njegovo bogatstvo, njegovo blagostanje, jednako je deset. Drugog dana, Prometej dijeli svoj rad, i njegov proizvod postaje ravan stotini. Trećeg i svakog sljedećeg dana Prometej pronalazi mašine, otkriva nova korisna svojstva stvari, nove snage u prirodi... Na svakom koraku njegove radinosti penju se brojke njegove proizvodnje i objavljuju mu uvećanu sreću. I najzad, pošto za njega trošiti znači proizvoditi, jasno je da svaki dan potrošnje, odnoseći samo proizvod prošlog dana, ostavlja za slijedeći dan jedan suvišak proizvoda.«

Smiješan li je ovaj Prometej g. Prudona, podjednako slab i u logici i u političkoj ekonomiji. Ukoliko nas poučava kako podjela rada, primjena mašina, iskorišćavanje prirodnih snaga i tehničkih nauka povećavaju proizvodnu snagu rada i daju višak naspram onog što proizvodi izoliran rad, ovaj novi Prometej ima samo taj maler da dolazi prekasno. A čim Prometej počne da se miješa u razgovor o proizvodnji i potrošnji, on postaje doista groteskan. Za njega, trošiti znači proizvoditi; on danas troši ono što je juče proizveo, i na taj način ima uvijek jedan dan naprijed. Taj dan naprijed njegov je »suvišak rada«. Ali trošeći danas ono što je proizveo juče, on je prvog dana, koji nije imao prethodnika, sigurno morao da radi za dva dana da bi ubuduće imao dan naprijed. Kako je Prometej postigao taj višak prvog dana, kad nije bilo ni podjele rada, ni mašina, niti poznavanja drugih prirodnih snaga osim vatre? Kao što vidimo, time što je bačeno unazad do »prvog dana drugog stvaranja svijeta«, pitanje nije maknuto ni korak naprijed. Ovaj način objašnjavanja stvari pomalo je i grčki i jevrejski, mističan i alegoričan u isto vrijeme, i daje g. Prudonu puno pravo da kaže:

»Ja sam teoretski i činjenicama dokazao princip da svaki rad mora dati jedan suvišak.«

Činjenice, to je onaj famozni račun; teorija, ovaj mit o Prometeju.

»Ali«, produžuje g. Prudon, »ovaj princip, siguran kao kakvo aritmetičko pravilo, još je daleko od toga da se ostvari za cijeli svijet. Dok usljed napretka zajedničkog rada radni dan svakoga pojedinog radnika daje sve veći proizvod, i dok bi, prema tome, radnik nužno morao da s istom najamninom bude iz dana u dan bogatiji, u društvu ima staleža koji se bogate i staleža koji propadaju.«

Godine 1770. iznosilo je stanovništvo Sjedinjene Kraljevine Velike Britanije petnaest miliona, a proizvodno stanovništvo tri miliona. Tehnička snaga proizvodnje odgovarala je otprilike stanovništvu od dvanaest miliona; bilo je, dakle, ukupno petnaest miliona proizvodnih snaga. Razmjera proizvodne sposobnosti prema stanovništvu bila je dakle 1 : 1, a tehničke snage prema ručnoj 4 : 1.

Godine, 1840. iznosilo je stanovništvo blizu trideset miliona, a proizvodno stanovništvo šest miliona, dok se tehnička snaga popela na 650 miliona, tj. odnosila se prema ukupnom stanovništvu kao 21 : 1, a prema ručnoj snazi kao 108:1.

To znači da je radni dan u engleskom društvu za sedamdeset godina stekao u pogledu proizvodnosti višak od 2700%, tj. godine 1840. proizvodio je dvadeset i sedam puta više nego 1770. godine. Po g. Prudonu, pitanje bi se moralo postaviti ovako: zašto engleski radnik nije bio 1840. god. dvadeset i sedam puta bogatiji nego 1770? Da bi se postavilo ovakvo pitanje, mora se naravno pretpostaviti da su Englezi mogli da proizvedu to bogatstvo i bez istorijskih uslova pod kojim je ono bilo proizvedeno, uslova kao što su: akumulacija privatnih kapitala, moderna podjela rada, mašinski rad, anarhična konkurencija, sistem najamnog rada, najzad sve što počiva na klasnoj suprotnosti. A ovamo, baš su to bili uslovi opstanka za razvitak proizvodnih snaga i suviška rada. Prema tome, da bi se postigao ovaj razvitak proizvodnih snaga i ovaj suvišak rada, morale su postojati klase koje vuku profite i klase koje propadaju.

Pa šta je, u krajnjoj analizi, ovaj Prometej kojega je g. Prudon uskrsnuo? To je društvo, to su društveni odnosi zasnovani na klasnoj suprotnosti. Ovi odnosi nisu odnosi pojedinca prema pojedincu, već odnosi radnika prema kapitalisti, zakupnika prema zemljoposjedniku itd. Zbrišete li ove odnose, uništili ste cijelo društvo, i vaš Prometej ostaje samo avet bez ruku i nogu, tj. bez radionice s mašinama, bez podjele rada, jednom riječju bez ičega što ste mu u početku bili dali da bi mogao da postigne ovaj suvišak rada.

Ako bi, dakle, u teoriji bilo dovoljno zajedno s g. Prudonom protumačiti formulu suviška rada u smislu jednakosti bez obzira na savremene uslove proizvodnje, onda bi u praksi moralo biti dovoljno izvršiti jednaku raspodjelu svih danas stečenih bogatstava među radnike, bez ikakve promjene današnjih uslova proizvodnje. Ova raspodjela ne bi pojedinim učesnicima obezbijedila neko veliko blagostanje.

Ali g. Prudon nije toliko pesimist, kao što bi se lako moglo povjerovati. Pošto je srazmjernost za njega sve, to je on prisiljen da u gotovom Prometeju, tj. današnjem društvu vidi početak ostvarenja svoje najmilije ideje.

»Ali je i napredak bogatstva, tj. *srazmjernost vrijednosti* zakon koji svugdje vlada; pa kad ekonomisti, na tužbe socijalista, ističu napredak u umnožavanju nacionalnog bogatstva i ublažavanje položaja čak i najnesrećnijih klasa, oni i ne sluteći objavljuju istinu koja je osuda njihovih teorija.«

Šta je zapravo kolektivno, nacionalno bogatstvo? Bogatstvo buržoazije, ali ne bogatstvo svakoga pojedinog buržuja. Pa lijepo, šta su drugo ekonomisti uradili nego objasnili kako se pod sada postojećim odnosima proizvodnje razvilo bogatstvo buržoazije, i kako još mora rasti. Što se tiče radničke klase, još je vrlo sporno pitanje da li se njen položaj poboljšao zbog umnožavanja tobožnjeg nacionalnog bogatstva. Kad nam ekonomisti, da potkrijepe svoj optimizam, navode primjer radnika engleske pamučne industrije, oni vide njihov položaj samo u rijetkim momentima industrijskog poleta. Ti momenti poleta odnose se prema epohi kriza i zastoja u »tačnoj srazmjernosti« 3 : 10. Ali su ekonomisti, kad su govorili o poboljšanju, htjeli možda da govore o onim milionima radnika koji su u Istočnoj Indiji morali da pomru, da bi milionu i po radnika zaposlenih u istoj industriji u Engleskoj dali na deset godina tri godine poleta.

Što se tiče povremenog učešća u umnožavanju nacionalnog bogatstva, to je nešto drugo. Teorija ekonomista objašnjava činjenicu povremenog učešća. To nikako nije njena »osuda«, kako kaže g. Prudon, već njena potvrda. Ako bi imalo šta da se osudi, to bi sigurno bio sistem g. Prudona, koji bi radnika, kako smo pokazali, dotjerao na minimum najamnine uprkos uvećanju bogatstva. On bi izvršio primjenu tačne srazmjernosti vrijednosti, »vrijednosti konstituisane« radnim vremenom, jedino dotjerujući radnika na minimum najamnine. Baš zato što se, zbog konkurencije, najamnina koleba iznad ili spod cijene životnih sredstava potrebnih za radnikovo održanje, može on ma i u maloj mjeri da učestvuje u razvitku društvenog bogatstva, ali isto tako i da umre od bijede. To je sva teorija ekonomista koji se ne predaju iluzijama.

Poslije svojih dugih zastranjivanja s pitanjem željeznica, Prometeja i novog društva koje treba da se preuredi na »konstituisanoj vrijednosti«, g. Prudon se pribira, osjećaj ga preovladava, i on uzvikuje očinskim tonom:

»Ja preklinjem ekonomiste neka se za časak, u dubini svoga srca, daleko od predrasuda koje ih zbunjuju, i bez obzira na položaje koje zauzimaju ili za kojima teže, na interese kojima služe, na odobravanja koja gode njihovoj ambiciji i na znake uvažavanja koji prijaju njihovoj taštini — neka se zapitaju i kažu da li se njima do danas princip, da svaki rad mora dati suvišak, pokazao s ovim lancem premisa i zaključaka koji smo mi postavili.«

Druga glava

METAFIZIKA POLITIČKE EKONOMIJE

§ 1. Metod

Evo nas usred Njemačke! Moraćemo govoriti o metafizici i kad budemo govorili o političkoj ekonomiji. A i u tome ćemo samo ići za »protivurječnostima« g. Prudona. Maločas prisiljavao nas je da govorimo engleski, čak da budemo kakav-takav Englez. Sad se scena mijenja. G. Prudon premješta nas u našu dragu domovinu i prisiljava nas da se ponovo i protiv volje pojavimo u svojstvu Nijemca.

Ako Englez pretvara ljude u šešire, Nijemac pretvara šešire u ideje. Englez je Rikardo, bogati bankar i ugledni ekonomist; Nijemac je Hegel, obični profesor filozofije na berlinskom univerzitetu.

Luj XV, posljednji apsolutni kralj i predstavnik propadanja francuskog kraljevstva, imao je tjelesnog ljekara koji je bio prvi ekonomist Francuske. Taj ljekar, taj ekonomist, predstavljao je predstojeći i sigurni trijumf francuske buržoazije. Doktor Kenej napravio je od političke ekonomije nauku i sažeto je izložio u svojoj čuvenoj »*Ekonomskoj tablici*«. Pored hiljadu i jednog komentara što su objavljeni na tu tablicu, imamo jedan i od samog doktora. To je »Analiza ekonomske tablice«, popraćena sa »sedam važnih primjedaba«.

G. Prudon je drugi doktor Kenej. On je Kenej metafizike političke ekonomije.

A sad, kako se po Hegelu metafizika, cijela filozofija, rezimira u metodu, moraćemo pokušati da objasnimo metod

g. Prudona, u najmanju ruku isto toliko mračan koliko i »*Ekonomska tablica*«. Radi toga učinimo sedam više ili manje važnih primjedaba. Ako doktor Prudon ne bude s našim primjedbama zadovoljan, onda neka odigra ulogu opata Bodoa i neka sam da »objašnjenje ekonomsko-metafizičkog metoda«.

Prva primjedba

»Mi ne dajemo *istoriju po vremenskom redu*, već po slijedu ideja. Ekonomske *faze* ili *kategorije* u svome *ispoljavanju* čas su jednovremene, čas obrnute... Tako ekonomske teorije nisu bez svog *logičkog slijeda* i *svog reda u umu*; laskamo sebi da smo ovaj poredak mi otkrili.« (Proudhon, sv. I, str. 146.)

Nema sumnje da je g. Prudon htio da zaplaši Francuze sručujući im na glavu kvazi-hegelovske fraze. Imamo, dakle, posla s dvojicom: prvo s g. Prudonom, a onda s Hegelom. Čime se g. Prudon izdvaja od ostalih ekonomista? I kakvu ulogu igra Hegel u političkoj ekonomiji g. Prudona?

Ekonomisti izlažu buržoaske odnose proizvodnje, podjelu rada, kredit, novac, itd. kao stalne, nepromjenljive, vječite kategorije. G. Prudon, koji te kategorije nalazi potpuno formirane, hoće da nam objasni čin formiranja, rađanje ovih kategorija, načela, zakona, ideja, misli.

Ekonomisti nam objašnjavaju kako se proizvodi pod ovim datim odnosima, ali oni nam ne objašnjavaju kako se proizvode sami ovi odnosi, tj. istorijsko kretanje koje ih rađa. G. Prudonu, pošto je te odnose shvatio kao principe, kao kategorije, kao apstrakne misli, ostaje samo da unese *red* u te misli, koje se nalaze u abecednom redu na kraju svake rasprave iz političke ekonomije. Materijal ekonomista je aktivni i agilni život ljudi; materijal g. Prudona jesu dogme ekonomista. Ali čim neko ne prati istorijsko kretanje odnosa proizvodnje — a kategorije su samo njihov teorijski izraz; — čim u tim kategorijama hoće da vidi samo ideje, misli, samonikle i nezavisne od stvarnih odnosa, onda je, htio ne htio, primoran da porijeklo tih misli izvodi iz kretanja čistog uma. Kako čisti, vječiti, bezlični um rađa te misli? Čime se on služi da ih proizvede?

Kad bismo u hegelijanizmu bili neustrašivi kao g. Prudon, mi bismo rekli: Um se razlikuje u sebi samom od sebe sama. Šta to znači? Pošto bezlični um izvan sebe nema ni tla na koje bi se mogao postaviti, ni objekta kome bi se mogao suprotstaviti, niti subjekta s kojim bi se mogao spojiti, prisiljen je da se pretura preko glave i da se sam postavlja, protivstavlja, sastavlja — pozicija, opozicija, kompozicija. Grčki govoreći, imamo: tezu, antitezu i sintezu. A za one koji ne poznaju Hegelov jezik, navodimo posvećenu formulu: afirmacija, negacija, negacija negacije. To se zove govoriti. Doduše, to nije jevrejski, s dopuštenjem g. Prudona; ali to je jezik toga čistog uma odvojenog od individue. Namjesto obične individue i njenog običnog načina govora i mišljenja, imamo samo ovaj obični način po sebi, bez individue.

Zar je čudnovato što se svaka stvar u krajnjoj apstrakciji, jer se radi o apstrakciji a ne o analizi, prikazuje kao logička kategorija? Zar je čudnovato što ćete, kad postepeno srušite sve što čini individualnost kuće, kad apstrahujete od materijala iz koga se sastoji, oblika kojim se odlikuje, naposljetku imati pred sobom još samo jedno tijelo, — što ćete, kad apstrahujete od kontura tog tijela, — ubrzo imati još samo prostor, — što kad budete najzad apstrahovali i od dimenzija toga prostora, najzad nećete imati više ništa do posve čisti kvantitet, logičku kategoriju kvantiteta. Kad ovakvim načinom dosljedno apstrahujemo od svakog subjekta, od svih njegovih tobožnjih akcidenција, živih ili neživih, ljudi ili stvari, onda smo u pravu da kažemo da u krajnjoj apstrakciji kao supstanca preostaju još samo logičke kategorije. Ovako i metafizičari, koji čineći ovakve apstrakcije uobražavaju da vrše analizu, i koji, što se više udaljavaju od predmeta, drže da im se tim više približavaju i u njih prodiru — ti su metafizičari sa svoje strane u pravu kad kažu da su stvari ovog svijeta samo vezovi na podlozi izatkanjoj od logičkih kategorija. To i jeste ono što razlikuje filozofa od hrišćanina. Hrišćanin zna samo za jedno otjelovljenje *logosa*, uprkos logici; za filozofa nema nigdje kraja otjelovljenjima. Da se sve što postoji, sve što živi na zemlji i u vodi može apstrahovanjem svesti na logičku kategoriju, da se na taj način cijeli stvarni svijet može utopiti u svijetu apstrakcija, u svijetu logičkih kategorija, ko će se tome začuditi?

Sve što postoji, sve što živi na zemlji i u vodi, postoji, živi samo posredstvom kakvog bilo kretanja. Tako kretanje istorije rađa društvene odnose, kretanje industrije daje nam industrijske proizvode, itd.

Isto onako kao što smo svaku stvar apstrahovanjem pretvorili u logičku kategoriju, treba samo da apstrahujemo od svake posebne osobine raznovrsnih kretanja, pa da dođemo do kretanja u apstraktnom stanju, do čisto formalnog kretanja, do čisto logičke formule kretanja. Ko u logičkim kategorijama nalazi supstancu svih stvari, taj uobražava da je u logičkoj formuli kretanja našao *apsolutni metod*, koji ne samo objašnjava sve stvari, nego obuhvata i kretanje stvari.

To je onaj apsolutni metod o kom se Hegel ovako izražava:

»Metod je apsolutna, jedina, najviša, beskrajna snaga kojoj se ne može oduprijeti nijedna stvar. On je tendencija uma da u svakoj stvari nađe i prepozna sama sebe.« (*Logika*, sv. III.)

Kada se svaka stvar svede na logičku kategoriju, a svako kretanje, svaki čin proizvodnje, na metod, onda iz toga prirodno izlazi da se svako jedinstvo proizvoda i proizvodnje, stvari i kretanja, svodi na neku primijenjenu metafiziku. Ono što je Hegel uradio za religiju, pravo itd., pokušava g. Prudon da uradi za političku ekonomiju.

Pa šta je onda taj apsolutni metod? Apstrakcija kretanja. Šta je apstrakcija kretanja? Kretanje u apstraktnom stanju. Šta je kretanje u apstraktnom stanju? Čisto logička formula kretanja ili kretanje čistog uma. U čemu se sastoji kretanje čistog uma? Postaviti se, protivstaviti se sam sebi i naposljetku se sa samim sobom ponovo u jednome sastaviti; formulisati se kao teza, antiteza i sinteza, ili najzad, potvrditi se, negirati se i negirati svoju negaciju.

Šta čini um da se potvrdi, da se postavi kao određena kategorija? To je stvar samog uma i njegovih apologeta.

Ali kad je um jednom već dospio do toga da se postavi kao teza, ova teza, ova misao, suprotstavljajući se sama sebi, cijepa se na dvije protivurječne misli, na pozitivno i negativno, na Da i Ne. Borba ova dva suprotna elementa, sadržana u antitezi, sačinjava dijalektičko kretanje. Time što Da

postaje Ne, što Ne postaje Da; što Da postaje istovremeno Da i Ne, a Ne postaje istovremeno Ne i Da, suprotnosti se održavaju u ravnoteži, neutralizuju se, ukidaju se. Stapanje ovih dviju protivurječnih misli sačinjava novu misao, njihovu sintezu. Ova nova misao ponovo se cijepa u dvije protivurječne misli, koje se sa svoje strane opet stapaju u novu sintezu. Iz ovog stvaralačkog rada rađa se grupa misli. Ova grupa misli ima isto dijalektičko kretanje kao i jednostavna kategorija, a kao antitezu ima neku suprotnu grupu. Iz ove dvije grupe misli nastaje nova grupa misli, njihova sinteza.

Kao što iz dijalektičkog kretanja jednostavnih kategorija nastaje grupa, tako iz dijalektičkog kretanja grupa nastaje niz (serija), a iz dijalektičkog kretanja nizova cijeli sistem.

Primijenite taj metod na kategorije političke ekonomije, pa ćete dobiti logiku i metafiziku političke ekonomije, ili ćete, drugim riječima, svakome poznate ekonomske kategorije prevesti na jedan slabo poznat jezik, u kome izgledaju kao da su upravo nove novcate iskočile iz glave koja je čisti um; tako te kategorije izgleda da jedna drugu rađaju, da se povezuju i nadovezuju jedna na drugu pukom djelatnošću dijalektičkog kretanja. Ali neka se čitalac ne plaši od ove metafizike sa svima njenim skelama od kategorija, grupa, nizova i sistema. Uprkos velikom trudu g. Prudona da se popne na visine *sistema protivurječnosti*, on ipak nije mogao nikad da se popne iznad dvije prve stepenice proste teze i antiteze; pa se i na te dvije popeo samo dvaput, a od toga je jedanput pao na leđa.

Dosad smo izložili samo Hegelovu dijalektiku. Kasnije ćemo vidjeti kako je g. Prudon uspio da je sroza na najkukavniju mjeru. Tako je za Hegela sve što se dogodilo i što se još događa, upravo ono što se događa u njegovom vlastitom mišljenju. Tako je filozofija istorije samo istorija filozofije, njegove filozofije. Nema više »istorije prema vremenskom redu«, postoji samo »slijed ideja u umu«. On vjeruje da može konstruisati svijet pomoću kretanja misli, dok u stvari samo sistematski rekonstruiše i po apsolutnom metodu klasifikuje misli koje su u svačijoj glavi.

Druga primjedba

Ekonomске kategorije samo su teorijski izrazi, apstrakcije društvenih odnosa proizvodnje. G. Prudon, uzimajući kao pravi filozof stvari naopako, vidi u stvarnim odnosima samo otjelovljenje tih principa, tih kategorija, koji su, kao što još kaže g. Prudon filozof, drijemali u krilu »bezličnog uma čovječanstva«.

G. Prudon, ekonomist shvatio je sasvim dobro da ljudi izrađuju sukno, platno, svilene materije pod određenim odnosima proizvodnje. Ali ono što nije shvatio jeste da su ovi određeni društveni odnosi isto tako proizvodi ljudi kao i sukno, platno itd. Društveni odnosi tijesno su skopčani s proizvodnim snagama. Stičući nove proizvodne snage, ljudi mijenjaju svoj način proizvodnje, a mijenjajući način proizvodnje, način na koji podmiruju svoje životne potrebe, mijenjaju i sve svoje društvene odnose. Ručni mlin daće vam društvo s feudalnim gospodarima, parni mlin društvo sa industrijskim kapitalistima.

Ali isti ljudi koji društvene odnose uređuju saobrazno načinu svoje materijalne proizvodnje, proizvode i principe, ideje, kategorije, saobrazno svojim društvenim odnosima.

Tako su ove ideje, ove kategorije, isto tako malo vječite kao i odnosi koje izražavaju. One su *istorijski i prolazni proizvodi*.

Vrši se stalno kretanje rastenja proizvodnih snaga, razaranje društvenih odnosa, stvaranje ideja; nepokretna je jedino apstrakcija kretanja — *mors immortalis*.

Treća primjedba

Odnosi proizvodnje svakog društva čine cjelinu. G. Prudon shvaća svaki ekonomski odnos kao jednu društvenu fazu, a te faze proizvode jedna drugu, potiču jedna iz druge kao antiteza iz teze, i u svom logičkom slijedu ostvaruju bezlični um čovječanstva.

Jedina je nezgoda ovog metoda što g. Prudon, čim pristupi istraživanju makar koje od tih faza, ne može da je objasni a da ne pribjegne svima drugim društvenim odnosima, premda te odnose još nije stvorio pomoću svoga dijalek-

tičkog kretanja. Kad poslije toga g. Prudon prelazi na stvaranje drugih faza pomoću čistog uma, on postupa s njima kao da pred sobom *ima* novorođenčad, zaboravljajući da su stare isto kao i prva faza.

Tako, da bi dospio do konstituisane vrijednosti koja je za njega osnovica svekolikoga ekonomskog razvitka, on nije mogao da bude bez podjele rada, konkurencije itd. Međutim, u *nizu*, u *umu* g. Prudona, u *logičkom* slijedu, ti odnosi još nikako nisu postojali.

Ko s kategorijama političke ekonomije izgrađuje zgradu nekog ideološkog sistema, taj rastura članove društvenog sistema. Taj onda svaki član društva pretvara u odvojeno društvo, a onda ova odvojena društva istupaju jedno za drugim. I doista, kako bi sama logička formula kretanja, vremenskog slijeda, mogla da objasni društveno tijelo u kome svi odnosi istovremeno postoje i oslanjaju se jedan o drugi?

Četvrta primjedba

Pogledajmo sad kakvim promjenama podvrgava g. Prudon Hegelovu dijalektiku primjenjujući je na političku ekonomiju.

Za g. Prudona, svaka ekonomska kategorija ima dvije strane: dobru i rđavu. On gleda na kategoriju kao što čifita gleda na velike ljude istorije: *Napoleon* je veliki čovjek; on je učinio mnogo dobra, a učinio je i mnogo zla.

Dobra strana i rđava strana, prednost i nedostatak uzeti zajedno, čine za g. Prudona *protivurječnost* u svakoj ekonomskoj kategoriji.

Problem koji treba riješiti jeste: dobru stranu sačuvati, rđavu odstraniti.

Ropstvo je ekonomska kategorija kao i svaka druga. Dakle i ona ima svoje dvije strane. Ostavimo rđavu, pa govorimo samo o lijepoj strani ropstva. Razumije se, ovdje se radi samo o neposrednom ropstvu, o ropstvu crnaca u Surinamu, u Braziliji, u južnim državama Sjeverne Amerike.

Neposredno ropstvo isto je toliko stožer buržoaske industrije, koliko i mašine, kredit itd. Bez ropstva nema pamuka, bez pamuka nema moderne industrije. Ropstvo je dalo vrijednost kolonijama, kolonije su stvorile svjetsku tr-

govinu, a svjetska trgovina je za krupnu industriju. Ropstvo je dakle, ekonomska kategorija od najveće važnosti.

Bez ropstva bi se Sjeverna Amerika, najnaprednija zemlja, pretvorila u patrijarhalnu zemlju. Zbrišite sa svjetske karte Sjevernu Ameriku, pa ćete imati anarhiju, potpunu propast trgovine i moderne civilizacije. A uklonite li ropstvo, zbrisali ste Ameriku sa svjetske karte.⁴

Uz to se ropstvo, zato što je ekonomska kategorija, nalazilo uvijek među ustanovama naroda. Moderni su narodi samo znali da maskiraju ropstvo u svojim zemljama, dok su ga novom svijetu nametnuli neprikriveno.

Šta će g. Prudon uraditi da spase ropstvo? On će postaviti *problem*: sačuvati dobru stranu te ekonomske kategorije, a uništiti rđavu.

Hegel nema problema za postavljanje. On ima samo dijalektiku. Od Hegelove dijalektike g. Prudon ima samo način izražavanja. Njegov vlastiti dijalektički metod sastoji se u dogmatičkom razlikovanju dobra i zla.

Uzmimo časkom g. Prudona kao kategoriju; ispitajmo njegove dobre i rđave strane, njegove prednosti i njegove nedostatke.

Ako nad Hegelom ima prednost što postavlja probleme koje je naumio da riješi na najveću dobrobit čovječanstva, ima i nedostatak što ostaje potpuno neplodan kad djelatnošću dijalektičkog stvaranja treba da donese na svijet kakvu novu kategoriju. Ono što sačinjava dijalektičko kretanje jeste uporedno postojanje obiju protivurječnih strana, njihova borba i njihovo stapanje u neku novu kategoriju. Zato već samo postavljanje problema da se uništi rđava strana presijeca dijalektičko kretanje. Nije više kategorija koja se, pro-

⁴ Ovo je bilo sasvim tačno za 1847. Svjetska trgovina Sjeverne Amerike tada se ograničavala poglavito na uvoz useljenika i industrijskih proizvoda i na izvoz pamuka i duhana, dakle proizvoda robovskog rada južnih država. Sjeverne države proizvodile su poglavito žito i meso za robovske države. Tek otkako je Sjever počeo proizvoditi žito i meso za izvoz i uz to postao industrijska zemlja, i otkako je američki monopol pamuka dobio jaku konkurenciju u Indiji, Egiptu, Brazilu itd., bilo je ukidanje ropstva moguće. Pa čak je i tada ono imalo za posljedicu propast Juga, kome nije pošlo za rukom da otvoreno ropstvo crnaca zamijeni prikrivenim ropstvom indijskih i kineskih kulija. *F. Engels.*

tivurječnošću svoje prirode, postavlja i suprotstavlja sama sebi, već je g. Prudon taj što se otima, koprca i muči između dviju strana kategorije.

Zapavši tako u ćorsokak iz koga je teško osloboditi se dopuštenim sredstvima, g. Prudon čini iznenada pravi divovski skok, koji ga jednim jedinim mahom prenosi u novu kategoriju. I sad se pred njegovim začuđenim očima otkriva *niz u umu*.

On uzima prvu kategoriju na koju naiđe i proizvoljno joj pripisuje svojstvo da liječi nedostatke kategorije koju treba iščistiti. Tako, ako ćemo vjerovati g. Prudonu, porezi liječe nedostatke monopola; trgovinski bilans nedostatke poreza; zemljoposjed nedostatke kredita.

Uzimajući tako sve ekonomske kategorije jednu za drugom i praveći od jedne *utuk* za drugu, g. Prudon uspijeva da iz te zbrke protivurječnosti i njihovih utuka napravi dva sveska protivurječnosti koja je sasvim tačno nazvao »*Sistem ekonomskih protivurječnosti*«.

Peta primjedba

»U apsolutnom umu sve su ove ideje ... podjednako jednostavne i opšte... Doista, mi do nauke dolazimo samo tako što naše ideje izrađujemo kao neku *vrstu skela*. Ali je istina po sebi nezavisna od tih dijalektičkih figura i slobodna od kombinacija našeg duha.« (Proudhon, sv. II, str. 97.)

Eto gdje je metafizika političke ekonomije, preokretom čija nam je tajna sad poznata, najedanput postala iluzijom! Nikad g. Prudon nije rekao veću istinu. Sasvim je tako: od onoga časa kada se proces dijalektičkog kretanja svede na jednostavnu proceduru da se dobro stavi nasuprot rđavom, da se postave problemi kojima je težnja da otklone rđavo i da se jedna kategorija proglasi kao *utuk* za drugu, od toga časa kategorije više nemaju samodjelatnost; ideja »više ne *funkcioniše*«, nema više života u sebi. Ona se više ne postavlja u kategorijama, niti se na njih raspada. Slijed kategorija pretvorio se u gole *skele*. Dijalektika više nije kretanje apsolutnog uma. Nema više dijalektike, najviše još ako ima samo čistog morala.

Kad je g. Prudon govorio o *nizu u umu*, o *logičkom slijedu kategorija*, izjavio je bio pozitivno da ne želi da dade

istoriju po vremenskom redu, a to će reći, prema Prudonu, po istorijskom slijedu u kome su se kategorije *pojavljivale*. Za njega se tada sve zbivalo u *čistom eteru uma*. Sve je trebalo da se pomoću dijalektike izvodi iz toga etera. A sad, kad tu dijalektiku treba primijeniti u praksi, um ga ostavlja na cjedilu. Dijalektika g. Prudona iznevjerila je Hegelovu, i tako je g. Prudon prisiljen da kaže, da red u kome nam on daje ekonomske kategorije nije više onaj red u kome se one jedna iz druge razvijaju. Ekonomske evolucije nisu više evolucije čistoga uma.

Pa šta nam g. Prudon zapravo daje? Stvarnu istoriju, tj. po pameti g. Prudona, slijed u kome su se kategorije *pojavljivale* u vremenskom redu? Ne. Istoriju kakva se zbiva u samoj ideji? Još mnogo manje. Dakle, ni profanu istoriju kategorija, ni njihovu svetu istoriju! Pa kakvu nam istoriju onda daje? Istoriju svojih vlastitih protivurječnosti. Pogledajmo kako one marširaju i vuku za sobom g. Prudona.

Prije nego što pređemo na to ispitivanje, koje daje povoda za šestu važnu primjedbę, imamo da učinimo još jednu manje važnu primjedbę.

Uzmimo s g. Prudonom da stvarna istorija, istorija po vremenskom redu, jeste istorijski slijed u kome su se ideje, kategorije, principi pojavljivali.

Svaki je princip imao svoj vijek u kome se otkrio: tako je princip autoriteta, na primjer, imao jedanaesti vijek, kao što je princip individualizma imao osamnaesti. Prema tome, uvijek je stoljeće pripadalo principu, a ne princip stoljeću. Drugim riječima, princip je pravio istoriju, a ne istorija princip. A kad se onda, da bismo spasli i principe i istoriju, upitamo zašto se neki princip javio baš u jedanaestom ili u osamnaestom vijeku a ne u kom drugom, onda ćemo neminovno biti prisiljeni da do sitnica ispitamo kakvi su ljudi bili u jedanaestom, a kakvi u osamnaestom vijeku, kakve su bile tadašnje potrebe ovih i onih, njihove proizvodne snage, njihov način proizvodnje, sirovine njihove proizvodnje, najzad kakvi su bili odnosi čovjeka prema čovjeku, odnosi koji su proizlazili iz svih tih uslova opstanka. Zar proniknuti u sva ova pitanja ne znači iznositi stvarnu, profanu istoriju ljudi svakog vijeka, zar ne znači predstaviti te ljude u isti mah i kao autore i kao glumce njihove vla-

stite drame? Ali od onoga časa kad ljude predstavite kao glumce i autore njihove vlastite istorije, vi ste se, zaobilaznim putem, vratili na pravu polaznu tačku, jer ste napustili vječite principe od kojih ste bili pošli.

Ali se g. Prudon nije osmjelio da odmakne dovoljno daleko na prijekom putu kojim udara ideolog da bi se dohvatio glavnog drumu istorije.

Šesta primjedba

Udarimo prijekim putem sa g. Prudonom.

Pristaćemo da su ekonomski odnosi, promatrani kao *neizmjenljivi zakoni*, kao *vječiti principi*, kao *idealne kategorije*, postojali prije djelatnih i djelajućih ljudi; pristaćemo i na to, da su ti zakoni, ti principi, te kategorije od početka vremena drijemali u »bezličnom umu čovječanstva«. Mi smo već vidjeli da sa svim tim neizmjenljivim, nepokretnim vječnostima istorija prestaje postojati; u najboljem slučaju postoji istorija u ideji, tj. istorija koja se odražava u dijalektičkom kretanju čistog uma. Kad g. Prudon kaže da se ideje, u dijalektičkom kretanju, više ne »diferenciraju«, očito je uništio i *sjenku kretanja* i *kretanje sjenki*, pomoću kojih bi se još moglo stvoriti nešto što bi bar ličilo na istoriju. Umjesto toga, on svoju vlastitu nemoć svaljuje na istoriju, baca odgovornost na sve, čak i na francuski jezik.

»Nije dakle tačno«, veli filozof g. Prudon, »kazati da nešto *nastupa*, da se nešto proizvodi: u civilizaciji kao i u svimiru, sve postoji, sve djeluje oduvijek ... *Ovako je i s čitavom socijalnom ekonomijom.*« (Sv. II, str. 102.)

Stvaralačka snaga protivurječnosti koje *funkcionišu* i koje čine da g. Prudon *funkcioniše*, tako je silna da kad hoće da objasni istoriju, on mora da je poriče, da kad hoće da objasni slijed društvenih odnosa, on poriče da *išta može nastupiti*, da kad hoće da objasni proizvodnju u svim njenim fazama, on spori da se *išta može proizvesti*.

Na taj način za g. Prudona nema više ni istorije ni slijeda ideja, pa ipak je njegova knjiga još tu; i baš je ta knjiga, po njegovim vlastitim riječima, »*istorija prema slijedu ideja*«. Kako da nađe formulu, jer je g. Prudon čovjek

formula, koja bi mu pomogla da se *jednim jedinim skokom* prebaci preko svih svojih protivurječnosti?

U tu svrhu on je pronašao nov um, koji nije ni čisti i djevičanski apsolutni um, niti obični um kakav je kod ljudi koji su se u raznim vjekovima javljali i djelali, već je neki sasvim naročit um, um društva uzetog kao ličnost, *čovječanstva* kao subjekta, koji se pod perom g. Prudona pojavljuje katkad i kao *»genij društva«*, kao *»opšti um«*, a u krajnjoj analizi kao *»ljudski um«*. Pa ipak, se ovaj um, opremljen tolikim imenima, svaki čas odaje kao individualni um g. Prudona s njegovim dobrim i rđavim stranama, njegovim utucima i njegovim problemima.

»Ljudski um ne stvara istinu« koja se skriva u dubini apsolutnog, vječnog uma. On je može samo otkriti. Ali su istine koje je on dosad otkrio nepotpune, nedovoljne, a otuda i protivurječne. Dakle su i ekonomske kategorije, pošto su i one istine koje je pronašao i otkrio ljudski um, genije društva, nepotpune i nose u sebi klicu protivurječnosti. Prije g. Prudona, genij društva vidio je samo *suprotne elemente*, a ne i *sintetičnu formulu*, dok se u *apsolutnome umu* to dvoje nalazi istovremeno. Kako su ekonomski odnosi samo ovozemaljsko ostvarenje ovih nedovoljnih istina, ovih nepotpunih kategorija, ovih protivurječnih pojmova, to su i oni po sebi puni protivurječnosti i pokazuju dvije strane, od kojih je jedna dobra, a druga rđava.

Pronaći cijelu istinu, pojam u njegovoj savršenoj punoći, sintetičnu formulu koja će ukinuti protivurječnosti, to je zadaća društvenog genija. Eto još jednog razloga što je, u iluziji g. Prudona, ovaj isti genije bio gonjen od jedne kategorije do druge, a da s cijelom baterijom svojih kategorija dosad još nije uspio da od boga, od apsolutnog uma, otme sintetičnu formulu.

»Najprije društvo (genije društva) postavlja neku prvu činjenicu, neku *hipotezu* ... istinsku antinomiju, čiji se suprotni rezultati odigravaju u društvenoj ekonomiji istim načinom kojim bi se njene konzekvencije mogle izvesti u duhu, tako da se industrijski razvitak, idući potpuno za izvođenjem ideja, dijeli u dva pravca, pravac korisnih i pravac razornih posljedica. Da bi društvo harmonično konstituisalo ovaj princip s dva lica i da bi ukinulo ovu antinomiju, ono izvlači iz ovog principa jedan *drugi* princip, za kojim ubrzo pristiže treći, i *hod društvenog genija* biće takav sve dok ne bude iscrpio svoje protivu-

rječnosti — pretpostavljam, ali nije dokazano, da će biti kraja protivurječnosti u čovječanstvu — i dok se ne bude jednim skokom vratio na sve svoje pređašnje pozicije i ne bude u *jednoj jedinoj formuli* riješio sve ove probleme.« (Sv. I, str. 133.)

Kako god se ranije *antiteza* pretvorila u *utuk*, tako sada *teza* postaje *hipoteza*. Ovo zamjenjivanje izraza ne može nas više čuditi kod g. Prudona. Ljudski um, sve prije nego čist, pošto mu je vidik ograničen, udara na svakom koraku na nove zadatke koje treba riješiti. Svaka nova teza koju on otkriva u apsolutnom umu, i koja je negacija prethodne teze, postaje za njega sinteza koju prilično naivno prihvaća kao rješenje postavljene zadaće. I tako se taj um koprca u stalno novim protivurječnostima dok, iscrpivši protivurječnosti, ne uvidi da su sve te njegove teze i sinteze samo među sobom protivurječne hipoteze. U ovoj svojoj zabuni, »vraća se ljudski um, genije društva, jednim skokom na svoje pređašnje pozicije i u jednoj formuli rješava sve svoje probleme«. Napomenućemo uzgred da ova jedina formula i jeste pravo otkriće g. Prudona. To je *konstituisana vrijednost*.

Hipoteze se prave samo s obzirom na neki određeni cilj. Cilj što ga je genije društva, koji govori na usta g. Prudona, sebi postavio u prvom redu, bio je: uništiti što je rđavo u svakoj ekonomskoj kategoriji, da bi ostalo samo dobro. To dobro, najviše dobro, pravi praktični cilj, za njega je: *jednakost*. A zašto genije društva pretpostavlja jednakost nejednakosti, bratstvu, katolicizmu, ukratko ma kom drugom principu? Zato što je »čovječanstvo uzastopno ostvarilo toliko posebnih hipoteza jedino imajući u vidu jednu višu hipotezu«, a ta je upravo jednakost. Drugim riječima, zato što je jednakost ideal g. Prudona. On uobražava da su podjelu rada, kredit, fabriku, ukratko sve ekonomske odnose izmislili ljudi samo u korist jednakosti, a ipak su ti odnosi na kraju krajeva uvijek ispali protiv nje. Iz toga što istorija i uobraženje g. Prudona protivurječe jedno drugom na svakom koraku on zaključuje da postoji protivurječnost. Ali ako protivurječnost postoji, ona postoji samo između njegove fiksne ideje i stvarnog zbivanja.

Od sada dobra strana nekog ekonomskog odnosa jeste ona koja potvrđuje jednakost, a rđava ona koja nju odriče a potvrđuje nejednakost. Svaka nova kategorija samo je hi-

poteza društvenog genija radi uništenja nejednakosti koju je stvorila prethodna hipoteza. Jednom riječju, jednakost je *prvobitna namjera, mistična tendencija, cilj providenja* koji genije društva ima stalno pred očima, vrteći se u krugu ekonomskih protivurječnosti. Prema tome je *providenje* lokomotiva koja bolje nosi ekonomski prtljag g. Prudona nego njegov čisti ishlapljeni um. Iza poglavlja o porezima, on je providenju posvetio čitavo zasebno poglavlje.

Providenje, providajni cilj, to je ta velika riječ kojom se danas služe radi objašnjenja hoda istorije. Stvarno, ta riječ ne objašnjava ništa. U najboljem slučaju, ona je jedan retorski oblik, jedan od mnogih načina da se parafraziraju činjenice.

Činjenica je da su, razvitkom engleske industrije, imanja u Škotskoj dobila novu vrijednost. Ta industrija otvorila je vuni nova tržišta. Da bi se vuna proizvodila naveliko, morale su se oranice pretvoriti u pašnjake. Da bi se postigla ova promjena, morala su se imanja koncentrisati. Da bi se imanja koncentrisala morala su se ukinuti mala zakupništva i protjerati hiljade zakupnika iz njihovog zavičaja, a na njihovo mjesto namjestiti nekoliko pastira da čuvaju milione ovaca. Na taj način, uzastopnim promjenama, zemljišna svojina u Škotskoj dovela je do rezultata da su ovnovi istisnuli ljude. Recite sada da je providajni cilj ustanove zemljišne svojine u Škotskoj bio da ljude istisne ovnovima, pa ćete se baviti providajnom istorijom.

Zacijelo, težnja za jednakošću svojstvena je našem vijeku. Ali kazati sada, da su svi prethodni vijekovi, kojima su potrebe, sredstva za proizvodnju itd. bili potpuno drukčiji, po providenju radili za ostvarenje jednakosti, znači prije svega zamjenjivali sredstva i ljude našeg vijeka s ljudima i sredstvima ranijih vjekova, i ne poznavati istorijsko kretanje pomoću kojega su naredne generacije transformirale rezultate koje su postigle prethodne generacije. Ekonomisti znaju vrlo dobro da je neka stvar koja je za jednoga bila izrađen proizvod, za drugoga samo sirovina u novoj proizvodnji.

Uzmite, kao što to radi g. Prudon, da je genije društva stvorio ili bolje reći improvizirao feudalne gospodare s providajnom namjerom da pretvori *kolone* u *odgovorne* i *egaliterske radnike*, pa ste uzeli podmetanje ciljeva i ličnosti

dostojno onog proizvođenja koje je u Škotskoj ustanovilo zemljišnu svojinu da bi sebi priredilo pakosno zadovoljstvo da ljude najuri pomoću ovnova.

Ali pošto se g. Prudon ovako nježno interesuje za providenje, upućujemo ga na »*Istoriju političke ekonomije*« od g. de Vilnev-Baržmona, koji također trči za providajnim ciljem; samo taj cilj više nije jednakost nego katolicizam.

Sedma i posljednja primjedba

Čudnovat je način na koji ekonomisti postupaju. Za njih postoje samo dvije vrste ustanova: vještačke i prirodne. Ustanove feudalizma su vještačke, ustanove buržoazije prirodne. U tome su nalik na teologe, koji također razlikuju dvije vrste religija. Svaka religija koja nije njihova izum je ljudi, dok je njihova vlastita religija otkrovenje gospodnje. Kad ekonomisti kažu da su sadašnji odnosi — odnosi buržoaske proizvodnje — prirodni, oni time daju na znanje da su to odnosi u kojima se stvaranje bogatstva i razvijanje proizvodnih snaga vrši po prirodnim zakonima. Dakle ti odnosi su sami prirodni zakoni nezavisni od uticaja vremena. To su vječiti zakoni koji će uvijek vladati društvom. To će reći da je istorije bilo, ali da je više nema. Istorije je bilo, jer su postojale feudalne ustanove i jer u tim feudalnim ustanovama nalazimo odnose proizvodnje potpuno različite od odnosa u buržoaskom društvu, za koje ekonomisti žele da ih ljudi smatraju kao prirodne i stoga vječite.

I feudalizam je imao svoj proleterijat — kmetstvo, koje je u sebi sadržavalo sve klice građanstva. I feudalna je proizvodnja imala dva antagonistička elementa koji se također označavaju kao *dobra i rđava strana* feudalizma, ne uzimajući u obzir da na kraju krajeva uvijek rđava strana odnosi pobjedu nad dobrom stranom. Rđava strana je ona koja izazivajući borbu stvara kretanje koje čini istoriju. Da su ekonomisti u doba vladavine feudalizma, oduševljeni viteškim vrlinama, divnom harmonijom između prava i dužnosti, patrijarhalnim životom gradova, cvjetanjem kućne industrije po selima, razvitkom industrije organizovane u korporacije, udruženja i cehove, jednom riječju svim što je činilo lijepu stranu feudalizma, da su oni sebi postavili problem da unište

sve što baca sjenku na tu sliku — kmetstvo, povlastice, anarhiju — do čega bi to dovelo? Bili bi uništeni svi elementi koji su izazivali borbu, razvitak buržoazije bio bi ugušen u začetku. Bio bi postavljen besmislen problem da se isključi istorija.

Kad je buržoazija došla na površinu, nije se više pitalo ni za dobre ni za rđave strane feudalizma. Proizvodne snage koje je ona razvila pod feudalizmom, pripale su njoj. Svi stari ekonomski oblici, privatnopravni odnosi koji su im odgovarali, političko stanje koje je bilo zvaničan izraz starog društva, sve je to bilo skrhan.

I zbog toga, ko hoće pravilno da rasuđuje u feudalnoj proizvodnji mora je promatrati kao način proizvodnje zasnovan na klasnoj suprotnosti. Mora pokazati kako se u okviru te suprotnosti proizvodilo bogatstvo, kako su se proizvodne snage razvijale jednovremeno s klasnom suprotnošću, kako je jedna od tih klasa, rđava strana, društveno zlo, stalno rasla, dok nisu sazreli materijalni uslovi za njeno oslobođenje. Ne govori li ovo dovoljno jasno da način proizvodnje, da odnosi u kojima se proizvodne snage razvijaju, nisu ni najmanje vječiti zakoni, već da odgovaraju određenom stupnju razvitka ljudi i njihovih proizvodnih snaga, i da svaka promjena proizvodnih snaga ljudi nužno izaziva promjenu u njihovim odnosima proizvodnje. Pošto je, prije svega, važno da ne budemo lišeni plodova civilizacije, stečenih proizvodnih snaga, moramo razoriti naslijeđene oblike u kojima su one stvorene. Od toga trenutka, revolucionarna klasa postaje konzervativna.

Buržoazija počinje s jednim proletarijatom koji je opet sam ostatak proletarijata iz vremena feudalizma. U toku svog istorijskog razvitka, buržoazija nužno razvija svoj antagonistički karakter, koji je u početku manje ili više maskiran, koji postoji samo u latentnom stanju. Ukoliko se buržoazija razvija, razvija se u njenom krilu i novi proletarijat, moderni proletarijat: razvija se borba između proletrske klase i buržoaske klase, borba, koja se prije nego što se na objema stranama osjeti, opazi, ocijeni, shvati, prizna i glasno proklamira, u prvi mah ispoljava samo u djelomičnim i prolaznim sukobima, u djelima razaranja. S druge strane, dok svi pripadnici moderne buržoazije imaju jednake inte-

rese ukoliko sačinjavaju jednu klasu nasuprot nekoj drugoj klasi, dotle, čim sami stanu jedni prema drugima, imaju suprotne, antagonističke interese. Ova suprotnost interesa proizlazi iz ekonomskih uslova njihovog buržoaskog života. Tako iz dana u dan biva sve jasnije da odnosi proizvodnje u kojima se buržoazija kreće nemaju jedinstven i jednostavan, već dvojak karakter; da se u istim odnosima u kojima se proizvodi bogatstvo, proizvodi i bijeda; da se u istim odnosima u kojima se razvijaju proizvodne snage, razvija i jedna ugnjetačka sila; da ti odnosi stvaraju *buržoasko bogatstvo*, tj. bogatstvo buržoaske klase, jedino neprekidno uništavajući bogatstvo pojedinih članova te klase i stvarajući stalno veći proletarijat.

Što se ovaj antagonistički karakter više ispoljava, to se više ekonomisti, naučni predstavnici buržoaske proizvodnje, sukobljavaju sa svojim vlastitim teorijama. Tako se onda stvaraju različite škole.

Imamo ekonomske *fataliste* koji su, prema svemu što nazivaju *manama* buržoaskog načina proizvodnje, isto toliko ravnodušni u svojoj teoriji, koliko su sami buržuji u praksi ravnodušni prema stradanju proletera koji ih pomažu u sticanju bogatstva. U toj fatalističkoj školi ima klasičara i romantičara. Klasičari, kao Adam Smit i Rikardo, zastupaju buržoaziju koja, budući još u borbi s ostacima feudalnog društva, radi samo na tome da ekonomske odnose očisti od feudalnih mrlja, da poveća proizvodne snage, i da industriji i trgovini dade novog podstreka. Proletarijat koji u toj borbi sudjeluje, apsorbovan tim grozničavim radom, podnosi samo prolazna, slučajna stradanja, pa ih i sam takvim smatra. Jedina misija ekonomista kao što su Adam Smit i Rikardo, koji su istoričari te epohe, jeste da dokažu kako se stiče bogatstvo pod odnosima buržoaske proizvodnje; da te odnose formulišu u kategorije, u zakone, i da dokažu koliko su za proizvodnju bogatstva ti zakoni, te kategorije, bolji od zakona i kategorija feudalnog društva. Bijeda je u njihovim očima samo bol koji prati porođaj, kako u prirodi tako i u industriji.

Romantičari pripadaju našoj epohi, u kojoj se buržoazija nalazi u direktnoj suprotnosti s proletarijatom, kad se bijeda rađa u istom preobilju kao i bogatstvo. Tada ekonomisti

zauzimaju stav blaziranih fatalista koji, s visine svog staništa, s uzvišenim preziranjem gledaju na ljudske mašine koje stvaraju bogatstvo. Oni ponavljaju sve teorije koje su dali njihove preteče, ali ravnodušnost, koja je kod onih bila naivnost, postaje kod ovih koketerija.

Zatim dolazi *humanitarna škola*, koja uzima srcu rđavu stranu današnjih odnosa proizvodnje. Ona pokušava da radi umirenja savjesti koliko-toliko ublaži stvarne kontraste: ona iskreno žali nevolje proletarijata, neobuzdanu konkurenciju među samim buržujima; ona savjetuje radnike da budu trezveni, da marljivo rade, da rađaju malo djece; buržujima preporučuje da budu promišljeni u svojoj proizvođačkoj revnosti. Sva se teorija ove škole sastoji u beskrajnim razlikovanjima između teorije i prakse, između principa i rezultata, između ideje i primjene, između sadržaja i oblika, između suštine i stvarnosti, između prava i činjenice, između dobre i rđave strane.

Filantropska škola je usavršena humanitarna škola. Ona poriče nužnost suprotnosti; ona želi da od svih ljudi napravi buržuje; ona želi da ostvari teoriju ukoliko se razlikuje od prakse i ukoliko ne uključuje antagonizam. Po sebi se razumije da je u teoriji lako apstrahovati od protivurječnosti o koje se u stvarnosti spitičemo na svakom koraku. U ovom slučaju teorija postaje idealizovana stvarnost. Filantropi žele, dakle, da održe kategorije koje izražavaju buržoaske odnose, ali da izostave antagonizam koji čini suštinu tih odnosa i koji je od njih nerazdvojiv. Oni uobražavaju da se ozbiljno bore protiv buržoaske prakse, a više su buržuji nego ostali.

Kao što su *ekonomisti* naučni predstavnici buržoaske klase, tako su *socijalisti* i *komunisti* teoretičari proleTERSKE klase. Dokle god proletarijat nije dovoljno razvijen da se konstituiše kao klasa, dokle god, prema tome, sama borba proletarijata protiv buržoazije još nema politički karakter, dokle god se proizvode snage u krilu same buržoazije još nisu dovoljno razvile da bi se mogli nazrijeti materijalni uslovi potrebni za oslobođenje proletarijata i za stvaranje novog društva, dotle su ovi teoretičari samo utopisti koji, da bi zadovoljili potrebe ugnjetenih klasa, improviziraju sisteme i traže neku preporođajnu nauku. Ali što dalje istorija na-

preduje, čime se i borba proletarijata jasnije ocrtava, oni više nemaju potrebe da nauku traže u svojoj glavi; oni treba samo da sebi polože račun o tome što se zbiva pred njihovim očima i da postanu organ tog zbivanja. Dokle god traže nauku, a samo prave sisteme, dokle god su na početku borbe, oni vide u bijedi samo bijedu, a ne vide njenu revolucionarnu, prevratničku stranu koja će srušiti staro društvo. Od toga trenutka nauka, koju je proizvelo istorijsko kretanje i koja mu se potpuno svjesno pridružuje, prestala je da bude doktrinarna i postala je revolucionarna.

Vratimo se g. Prudonu.

Svaki ekonomski odnos ima jednu dobru i jednu rđavu stranu; to je jedina tačka u kojoj g. Prudon ne demantuje sam sebe. On vidi da ekonomisti ističu dobru stranu, a da socijalisti optužuju rđavu. Od ekonomista on uzajmljuje nužnost vječitih odnosa, od socijalista iluziju da u bijedi vide samo bijedu. On je saglasan i s jednima i s drugima, nastojeći da se za to osloni na autoritet nauke. Nauka se kod njega svodi na sićušni opseg jedne naučne formule; on je čovjek koji lovi formule. Zato g. Prudon laska sebi da je dao kritiku kako političke ekonomije tako i komunizma — a stoji duboko ispod obojega. Ispod ekonomista zato što kao filozof, koji ima u ruci čarobnu formulu, misli da ne mora ulaziti u čisto ekonomske pojedinosti; ispod socijalista zato što nema ni dovoljno srčanosti ni dovoljno razumijevanja da se ma i spekulativno digne nad buržoaski horizont.

On želi da bude sinteza, a složena je zabluda.

On želi da kao čovjek od nauke lebdi i nad buržujima i nad proleterima, a samo je malograđanin koji se neprestano batrga između kapitala i rada, između političke ekonomije i komunizma.

§ 2. Podjela rada i mašine

Po g. Prudonu, podjela rada otvara niz *ekonomskih evolucija*.

<i>Dobra strana podjele rada</i>	{	»U svojoj suštini, podjela rada jeste način na koji se ostvaruje <i>jednakost</i> uslova i inteligencije.« (Sv. I, str. 93.)
--------------------------------------	---	--

	»Podjela rada postala je za nas izvor bijede.« (Sv. I, str. 94.)
<i>Rđava strana podjele rada</i>	<p>Varijanta:</p> <p>»Dijeleći se <i>po svom vlastitom zakonu</i> koji je glavni uslov njegove plodnosti, rad dospijeva do negacije svoje svrhe i sam se uništava.« (Sv. I. str. 94.)</p>
<i>Problem koji treba da se riješi</i>	<p>Naći »rekompoziciju koja odstranjuje nedostatke podjele, a pri tom održava njene korisne učinke.« (Sv. I, str. 97.)</p>

Podjela rada po g. Prudonu, jeste vječiti zakon, prosta i apstraktna kategorija. Zato mu apstrakcija, ideja, gola riječ mora biti dovoljna da objasni podjelu rada u raznim istorijskim epohama. Kaste, cehovi, manufaktura, krupna industrija, sve to mora biti objašnjeno prostom riječju *dijeliti*. Proučite najprije dobro smisao riječi dijeliti, pa nećete više morati da ispitujete mnogobrojne uticaje koji podjeli rada daju određen karakter u svakoj epohi.

Doista, značilo bi suviše uprostiti stvari kad bismo ih sveli na kategorije g. Prudona. Istorija ne postupa tako kategorično. U Njemačkoj je trebalo čitava tri vijeka da se uspostavi prva velika podjela rada; naime, odvajanje grada od sela. Ukoliko se mijenjao samo ovaj odnos grada prema selu, mijenjalo se i cijelo društvo. Ako budete imali u vidu samo ovu stranu podjele rada, onda ćete imati antičke republike ili hrišćanski feudalizam; staru Englesku s njenim baronima ili modernu Englesku s njenom aristokratijom pamuka (*cotton-lords*). U 14. i 15. vijeku, kad još nije bilo kolonija, kad za Evropejce Amerika još nije postojala, a Azija samo preko posredništva Carigrada, kad je Sredozemno more još bilo središte trgovinske djelatnosti, imala je podjela rada sasvim drugi oblik, sasvim drugi izgled nego u 17. vijeku, kad su Španjolci, Portugalci, Holandani, Englezi, Francuzi bili osnovali kolonije u svim dijelovima svijeta. Obim tržišta, njegova fizionomija, daju podjeli rada

u raznim epohama takvu fizionomiju, takav karakter koji bi bilo teško izvesti iz jednostavne riječi *dijeliti*, iz ideje, iz kategorije »podjela«.

»Svi ekonomisti počev od Adama Smita«, kaže g. Prudon, upozoravali su na *prednosti i nedostatke* zakona podjele rada, ali su pri tom, polagali mnogo više važnosti na prve nego na druge, jer se to bolje slaže s' njihovim optimizmom, a nikada se nijedan od njih nije upitao kakvi mogu biti nedostaci jednog zakona... Kako to da isti princip, strogo sproveden u svojim posljedicama, dovodi do dijametralno suprotnih učinaka? Nijedan ekonomist, ni prije ni poslije Adama Smita, nije čak ni opazio da tu postoji neki problem koji treba riješiti. Sej ide dotle da priznaje da u podjeli rada isti uzrok koji izaziva dobro ima za posljedicu i zlo.«

Adam Smit ide dalje nego što misli g. Prudon. On je vrlo dobro vidio da su »u stvarnosti razlike u prirodnoj obdarenosti među individuama daleko neznatnije nego što mi mislimo, i ove tako različite sklonosti, koje izgleda da odvajaju pripadnike različitih zanimanja kad ljudi već zađu u zrelo doba, nisu *uzrok* koliko *posljedica* podjele rada«. U načelu nosač se manje razlikuje od filozofa nego ovčarski pas od hrta. Podjela rada je napravila provaliju između njih dvojice. Sve to ne smeta g. Prudonu da na jednom drugom mjestu tvrdi kako Adam Smit nije imao ni pojma o nedostacima koje izaziva podjela rada. Iz istog razloga on i tvrdi kako je Ž. B. Sej *prvi* priznao »da u podjeli rada isti uzrok koji izaziva dobro ima za posljedicu i zlo«.

Ali čujmo Lemonteja; *suum cuique*⁵.

»Ž. B. Sej ukazao mi je čast što je u svom odličnom djelu o političkoj ekonomiji usvojio princip *koji sam ja prvi izložio* u odlomku o moralnom uticaju podjele rada. Svakako da mu nešto frivolan naslov moje knjige nije dozvolio da me citira. Samo time mogu da objasnim da me je prešutio jedan pisac koji je prebogat da bi poricao ovako skroman zajam. (Lemontej: *Cjelokupna djela*, sv. I, str. 245, Pariz, 1840.)

Budimo pravični prema njemu: Lemontej je vrlo duhovito izložio rđave posljedice podjele rada kakva je danas, i tome g. Prudon nije znao ništa da doda. No pošto smo se mi, krivicom g. Prudona, već upustili u pitanje prvenstva,

⁵ Svakome svoje. *Prev.*

to neka bude uzgred rečeno da je mnogo prije Lemonteja, a 17 godina prije Adama Smita, učenika Adama Fergusona, ovaj posljednji tu stvar jasno i razgovjetno izložio u jednom poglavlju koje se naročito bavi podjelom rada.

»Možda bi bilo opravdano čak i posumnjati da li opšta sposobnost neke nacije raste srazmjerno napretku tehnike. U mnogim tehničkim radovima postizava se potpun uspjeh kad su ti radovi sasvim lišeni saradnje uma i osjećanja, i neznanje je mati industrije kao i praznovjerja. Razmišljanje i fantazija podložni su griješenju, ali navika da se kreće noga ili ruka ne zavisi ni od jednoga ni od drugoga. Na osnovu ovoga, moglo bi se kazati da je manufaktura najsavršenija tamo gdje se najviše može odreći duha, tako da se radionica, u kojoj se radi bez umnog napora, može smatrati mašinom čiji su pojedini dijelovi ljudi ... General može da bude vrlo iskusan u ratnoj vještini, dok se sva vojničeva zasluga ograničava na to da izvodi nekoliko pokreta rukom i nogom. Jedan je mogao dobiti što je drugi izgubio... U periodu u kome je sve podvojeno, može čak i vještina mišljenja biti poseban poziv.« (A. Ferguson: »Esej o istoriji građanskog društva«, Pariz, 1783.)

Završavajući ovaj naš literarni ekskurs, mi izričito osporavamo »da su svi ekonomisti polagali mnogo više važnosti na prednosti nego na nedostatke podjele rada«. Dovoljno je spomenuti Sismondija.

Prema tome, ukoliko je riječ o *prednostima* podjele rada, g. Prudon je imao samo da manje ili više visokoparno parafrazira opšte fraze poznate svakome.

Da vidimo sad kako on iz podjele rada, shvaćene kao opšti zakon, kao kategorija, kao ideja, izvodi *nedostatke* koji su s njom skopčani. Kako to da ta kategorija, taj zakon uključuje nejednaku raspodjelu rada na štetu egaliterskom sistemu g. Prudona?

»U tom svečanom času podjele rada, počinje da bjesni bura nad čovječanstvom. Napredak se ne vrši za sve na jednak i jednoobrazan način... on počinje tim što zavlada malim brojem povlašćenih... Ovo je povlašćivanje ličnosti od strane napretka i učinilo da se tako dugo vjerovalo u prirodnu i providaju nejednakost društvenog položaja, stvorilo kaste, i sva društva izgradilo hijerarhijski.« (Proudhon, sv. I, str. 94)

Podjela rada stvorila je kaste. Da, ali kaste su nedostaci podjele rada; dakle, podjela rada je stvorila nedostatke. *Quod erat demonstrandum*. Hoćemo li da idemo

dalje i da pitamo šta je navelo podjelu rada da stvori kaste, hijerarhijske ustanove i povlastice? Onda će nam g. Prudon odgovoriti: napredak. A šta je stvorilo napredak? Razgraničenje. Razgraničenje je za g. Prudona davanje prvenstva nekim ličnostima od strane napretka.

Poslije filozofije dolazi istorija; ali ne više opisna ni dijalektička, već uporedna istorija. G. Prudon povlači paralelu između današnjeg štampara i srednjovjekovnog štampara, između radnika od Krezoa i seoskog potkivača, između književnika naših dana i književnika srednjeg vijeka, i za njega vaga preteže na stranu onih koji pripadaju manje ili više ovakvoj podjeli rada kakvu je stvorio ili ostavio u nasljeđe srednji vijek. Podjeli rada izvjesne istorijske epohe on stavlja nasuprot podjelu rada neke druge istorijske epohe. Je li to bilo ono što je g. Prudon imao da dokaže? Ne. On je trebalo da pokaže nedostatke podjele rada uopšte, podjele rada kao kategorije. Uostalom, zašto da se zadržavamo na ovoj partiji g. Prudonovog djela, pošto i on sam, kao što ćemo vidjeti malo kasnije, izrično opoziva sva ta tobožnja objašnjenja?

»Prvo djelovanje rasparčanog rada«, nastavlja g. Prudon, pored *kvarenja duše* jeste produženje radnog dana, koji raste u obrnutoj srazmjeri prema sumi utrošene inteligencije... Ali pošto trajanje radnog dana ne može da prekorači šesnaest do osamnaest sati, to će od trenutka, kad se naknada ne bude mogla uzeti u obliku vremena, biti uzeta u cijeni, i najamnina će pasti... Ono što je nesumnjivo, i što ovdje ima samo da se zabilježi, jeste da *opšta savjest* ne taksira podjednako rad kakvog poslovođe i trud kakvog pomoćnog radnika. Postoji, *dakle*, nužnost da se snizi cijena radnog dana, tako da radnik, pošto mu je prvo duša bila potištena funkcijom koja ga ponižava, ne može a da ne bude i tjelesno pogođen neznatnošću nagrade.«

Prelazimo preko logičke vrijednosti ovih silogizama, koje bi Kant nazvao paralogizmima koji vode ustranu.

Suština je u ovome:

Podjela rada svodi radnika na ponižavajuću funkciju; toj ponižavajućoj funkciji odgovara pokvarena duša; toj pokvarenoj duši odgovara sve veće i veće padanje najamnine. A da bi dokazao da to padanje najamnine odgovara pokvarenoj duši, g. Prudon tvrdi, radi *umirenja savjesti*, da je to po

želji opšte savjesti. Ubraja li g. Prudon i svoju dušu u opštu savjest?

Mašine su za g. Prudona »logička antiteza podjele rada«, i time on pomoću svoje dijalektike počinje da preobražava mašine u *fabriku*.

Pošto je pretpostavio modernu radionicu (fabriku), da bi iz podjele rada izveo bijedu, g. Prudon pretpostavlja bijedu koju je stvorila podjela rada da bi došao do fabrike i da bi je mogao predstaviti kao dijalektičku negaciju one bijede. Pošto je radnika pogodio moralno *ponižavajućom funkcijom*, a fizički neznatnošću najamnine, pošto je radnika stavio u *zavisnost od poslovođe* i ponizio njegov rad na *trud pomoćnog radnika*, on ponovo svaljuje krivicu na fabriku i mašine, da bi radnika ponizio »dajući mu *majstora*« i *degradir* ga do kraja time »što ga spušta s ranga zanatlije na rang *pomoćnog radnika*«. Lijepe li dijalektike! Pa još kad bi se na tome zaustavio; ali ne, njemu treba nova istorija podjele rada, ne više da iz nje izvede protivurječnosti, već da rekonstruiše fabriku na svoj način. Da bi to postigao, on je prinuđen da zaboravi sve što je rekao o podjeli rada.

Rad se organizira i dijeli različito, već prema oruđima kojim raspolaže. Ručni mlin pretpostavlja drugu podjelu rada nego parni mlin. Početi s podjelom rada uopšte a onda doći do nekog posebnog oruđa za proizvodnju, do mašina, znači ići uz nos istoriji.

Mašine isto toliko nisu ekonomska kategorija, koliko i volovi koji vuku plug; one su samo proizvodna snaga. Moderna fabrika, koja počiva na primjeni mašina, društveni je odnos proizvodnje, ekonomska kategorija.

Sad pogledajmo kako se stvari zbivaju u sjajnoj mašti g. Prudona.

»U društvu je pojava sve novih i novih mašina antiteza rada, njegov protiv-obrazac; ona je *protest* genija industrije protiv *rasparčanog rada koji ubija čovjeka* ... Šta je u stvari mašina? *Način ujedinjavanja različitih dijelova rada* koje je podjela rada bila rastavila. Svaka mašina može se definisati kao ujedinjenje različitih operacija ... Na taj način mašina je *obnova radnika* ... Mašine, koje se u političkoj ekonomiji stavljaju nasuprot podjeli rada, predstavljaju sintezu koja se u ljudskom duhu stavlja nasuprot analizi. Podjela je samo rastavljala različite dijelove rada, ostavljajući svakome da se posveti specijalnosti koja mu se najviše dopala; fabrika grupira radnike prema odnosu svakog dijela prema cjelini... Ona uvodi u rad

princip autoriteta... Ali to nije sve: *mašina* ili *fabrika*, pošto je degradirala radnika davši mu majstora, dovršava njegovo ponižavanje svlačeći ga s položaja zanatlije na položaj pomoćnog radnika. Period koji sada proživljavamo, period *mašine*, odlikuje se naročitim karakterom: *najamnim radom*. Najamni je rad *kasnijeg datuma* nego podjela rada i razmjena.«

Jedna jednostavna primjedba g. Prudonu. Rastavljenost različitih dijelova rada koja daje svakome mogućnost da se posveti specijalnosti koja mu se najviše dopada, rastavljenost koja po g. Prudonu postoji od početka svijeta, postoji tek u modernoj industriji pod vladavinom konkurencije.

Zatim nam g. Prudon daje jedno više no »interesantno rodoslovlje« da bi dokazao kako je fabrika nastala iz podjele rada, a najamni rad iz fabrike.

1. On uzima kao pretpostavku jednog čovjeka »koji je primijetio da se proizvodne snage uvećavaju ako se proizvodnja razdjeli na svoje različite dijelove i ako svaki dio bude obavljao poseban radnik«.

2. Taj čovjek, »shvativši suštinu te ideje, kaže sam sebi da će, ako obrazuje, sortira jednu stalnu grupu radnika za specijalan posao koji namjerava da *preduzme*, postići stalniju proizvodnju, itd.«

3. Taj čovjek čini *prijedlog* drugim ljudima da bi im objasnio svoju ideju i suštinu svoje ideje.

4. Taj se čovjek u početku industrije dogovara sa svojim *drugovima* kao sa sebi ravnima, a oni kasnije postaju njegovi *radnici*.

5. »Doista je jasno da je ta prvobitna jednakost morala ubrzo iščeznuti s obzirom na povoljniji položaj majstora i zavisnost najamnog radnika.«

Eto još jednog uzorka *istorijske i opisne metode* g. Prudona.

Da ispitamo sad, s istorijskog i ekonomskog stanovišta, da li je fabrika, odnosno mašina, doista uvela u društvo *princip autoriteta* kasnije nego podjelu rada; da li je radnik na jednoj strani bio rehabilitiran uprkos tome što je na drugoj strani potčinjen autoritetu; da li je mašina ponovo sastavljanje podijeljenog rada, *sinteza* rada, suprotna njegovoj *analizi*.

Društvo kao cjelina ima s unutrašnjošću fabrike zajednički to što i ono ima svoju podjelu rada. Ako uzmemo kao

uzor podjelu rada u modernoj fabrici, da bismo je primijenili na društvo, onda bi za proizvodnju bogatstva bilo nesumnjivo najbolje organizirano ono društvo koje bi za šefa imalo samo jednog jedinog poduzetnika koji bi dijelio posao među različite članove zajednice po unaprijed utvrđenom pravilu. Ali stvar tako ne stoji. Dok u modernoj fabrici podjelu rada reguliše do u najsitnije pojedinosti autoritet preduzetnika, moderno društvo ne zna za drugo pravilo ni za drugi autoritet u podjeli rada osim za slobodnu konkurenciju.

Pod patrijarhalnim poretkom, pod kastinskim poretkom, pod feudalnim i cehovskim poretkom, postojala je u cijelom društvu podjela rada po određenim pravilima. Je li ta pravila propisao neki zakonodavac? Nije. Pošto su prvo izrasla iz uslova materijalne proizvodnje, ona su tek mnogo kasnije uzdignuta na stepen zakona. Na taj je način svaki od tih različitih oblika podjele rada postao osnova naročite društvene organizacije. Što se tiče podjele rada u radionici, ona je u svima ovim društvenim oblicima bila slabo razvijena.

Može se čak postaviti kao opšte pravilo da što manje autoritet upravlja podjelom rada u društvu, to je više razvijena podjela rada u unutrašnjosti radionice, to je više ona potčinjena autoritetu jednog čovjeka. Prema tome, autoritet u radionici i autoritet u društvu stoje jedan prema drugom, s obzirom na podjelu rada, *u obrnutoj srazmjeri*.

Sad je potrebno da se ispita, kakva je to radionica u kojoj su poslovi jako odvojeni, gdje je zadaća radnika svedena na jednu vrlo jednostavnu operaciju, i gdje autoritet, kapital, grupiše radove i upravlja njima. Kako je postala ova radionica, fabrika? Da bismo odgovorili na to pitanje, treba da ispitamo kako se razvila prava manufakturna industrija. Riječ je o onoj industriji koja još nije moderna krupna industrija s mašinama, ali koja već nije ni zanatska industrija srednjeg vijeka, ni kućna industrija. Nećemo odviše ulaziti u pojedinosti; utvrdićemo samo nekoliko glavnih tačaka, da bismo pokazali kako se istorija ne može praviti formulama.

Jedan od najneophodnijih uslova za stvaranje manufakturne industrije bila je akumulacija kapitala, olakšana otkrićem Amerike i uvozom njenih plemenitih metala.

Dovoljno je dokazano da je povećanje sredstava za razmjenu imalo za posljedicu, s jedne strane, obaranje najamnina i zemljišnih renta, a s druge strane povećanje industrijskih profita. Drugim riječima: što je više padala klasa zemljoposjednika i klasa radnika, feudalni gospodari i narod, to se više dizala klasa kapitalista, buržoazija.

Bilo je još i drugih okolnosti koje su istovremeno doprinijele razvitku manufakturne industrije: umnožavanje roba koje su donošene na tržište čim se trgovina probila u istočnu Indiju morskim putem oko rta Dobre Nade, zatim kolonijalni sistem i razvitak pomorske trgovine.

Druga stvar koja u istoriji manufakture još nije dovoljno ocijenjena jeste otpuštanje mnogobrojnih pratnji (družina) feudalnih gospodara, čiji su niži činovi postali skitnice prije nego što su stupili u radionicu. Stvaranju manufakturne radionice prethodilo je u 15. i 16. vijeku gotovo sveopšte skitničenje. Osim toga, radionica je našla moćan oslonac u mnogobrojnim seljacima koji su usljed pretvaranja oranica u livade i usljed napretka u poljoprivredi, u kojoj je smanjivan broj radnika potrebnih za obrađivanje oranica, neprekidno bili tjerani sa sela i kroz čitave vjekove strujali u gradove.

Proširenje tržišta, akumulacija kapitala, promjene koje su nastupile u društvenom položaju klasa, velika masa lica lišenih svojih vrela prihoda, sve su ovo istorijski preduslovi za postanak manufakture. Nisu, kao što kaže g. Prudon, prijateljski sporazumi među ravnopravnim ličnostima sjedinili ljude u manufakturne radionice. Štaviše, manufaktura nije izrasla ni iz krila starih cehova. Trgovac, a ne stari cehovski majstor, postao je šef moderne radionice. Gotovo se svuda vodila ogorčena borba između manufakture i zanata.

Akumulacija i koncentracija oruđa i radnika prethodile su razvitku podjele rada u radionici. Manufaktura se mnogo više sastojala u sjedinjenju mnogo radnika i mnogo zanata na jednom te istom mjestu, u jednoj prostoriji, pod komandom jednog kapitala, nego u raščlanjivanju radova i prilagođavanju specijalnog radnika kakvoj vrlo prostoj zadaći.

Korist od manufakturne radionice mnogo se manje sastojala u nekoj podjeli rada, a mnogo više u okolnosti što se radilo u većem razmjeru, što se vršila ušteda mnogih

nekorisnih sporednih troškova itd. Krajem 16. i početkom 17. vijeka, holandska manufaktura gotovo još i nije poznavala podjelu rada.

Razvitak podjele rada pretpostavlja sjedinjavanje radnika u jednu radionicu. Štaviše; ni u 16. ni u 17. vijeku nema niti jednog primjera da su različite grane jednoga te istoga zanata bile vođene toliko odvojeno da bi njihovo sjedinjavanje na jednom mjestu bilo dovoljno da se dobije gotova manufakturna radionica. Ali kad su ljudi i oruđa već bili sjedinjeni, onda se podjela rada kakva je postojala u obliku cehova nužno reprodukovala, dobila svoj odraz u unutrašnjosti manufakturne radionice.

Za g. Prudona, koji vidi stvari naopako, ako ih uopšte vidi, podjela rada u smislu Adama Smita prethodi manufakturnoj radionici, koja je, međutim, jedan od uslova da podjela rada postoji.

Prave mašine datiraju od kraja 18. vijeka. Ništa besmislenije nego vidjeti u mašinama *antitezu* podjele rada, *sin-tezu* koja uspostavlja jedinstvo rasparčanog rada.

Mašina je sjedinjenje oruđa za rad, a nikako nije spajanje radova za samog radnika.

»Kad je pomoću podjele rada svaka posebna operacija svedena na rukovanje nekim prostim oruđem, tada skup svih tih oruđa pokretanih jednim motorom, čini mašinu.« (Bebidž, »*Traktat o ekonomiji mašina*« itd., Pariz 1833.)

Proste alatke; akumulacija alata; složene alatke; pokretanje složene alatke jednim jedinim ručnim pokretačem, čovjekom; pokretanje tih oruđa pomoću prirodnih sila; mašine; sistem mašina koje imaju samo jedan motor; sistem mašina koje imaju automatski motor — eto kako je tekao razvitak mašina.

Koncentracija oruđa za proizvodnju i podjela rada isto su tako nerazdvojne jedna od druge, kao što su na području politike nerazdvojne centralizacija javne vlasti i podjela privatnih interesa. Sa svojom koncentracijom zemljišta, toga oruđa poljoprivrednog rada, Engleska ima i podjelu rada u poljoprivredi i primjenu mašinerije u zemljoradu. Francuska, koja ima podjelu oruđa, zemlje, sitni seljački posjed,

nema, uglavnom, ni podjelu poljoprivrednog rada, ni primjenu mašinerije u zemljoradnji.

Za g. Prudona koncentracija oruđa za rad jeste negacija podjele rada. U stvarnosti nalazimo baš suprotno. Ukoliko se razvija koncentracija oruđa, razvija se i podjela rada, i obrnuto. To je uzrok zbog čega svaki veliki pronalazak u mehanici ima za posljedicu veću podjelu rada, a svako povećanje podjele rada izaziva sa svoje strane mehaničke pronalaskе.

Ne treba da podsjećamo na to da je u Engleskoj veliko napredovanje podjele rada počelo poslije pronalaska mašina. Tako su tkači i prelci bili većinom seljaci kakve još nalazimo u zaostalim zemljama. Pronalazak mašina dovršio je odvajanje manufakturne radinosti od poljoprivredne. Tkača i prelca, sjedinjene ranije u jednoj porodici, razdvojila je mašina. Zahvaljujući mašini može prelac stanovati u Engleskoj, dok tkač za to vrijeme živi u Istočnoj Indiji. Prije pronalaska mašina, industrija neke zemlje prerađivala je naročito one sirovine koje je davalo njeno vlastito zemljište; tako vunu u Engleskoj, lan u Njemačkoj, svilu i lan u Francuskoj, pamuk u Istočnoj Indiji i na Levantu, itd. Zahvaljujući primjeni mašina i pare, mogla se podjela rada tako proširiti da krupna industrija, otrgnuvši se od nacionalnog tla, bude zavisna jedino od svjetskog tržišta, od međunarodne razmjene, od međunarodne podjele rada. Ukratko, mašina vrši takav uticaj na podjelu rada, da se fabrikacija nekog predmeta, čim se pronađe način da se u nju uvede djelimična upotreba mašina, odmah razdvaja na dva međusobno nezavisna posla.

Treba li još govoriti o *proviđajnom* i filantropskom *cilju* što ga je g. Prudon otkrio u izumu i prvobitnoj primjeni mašine?

Kad se u Engleskoj tržište toliko razvilo da ga ručni rad nije više mogao podmirivati, osjetila se potreba za mašinama. Tada se počelo misliti na primjenu mehaničke nauke, koja je već u 18. vijeku bila izgrađena.

Prva pojava radionice s mašinama obilježena je činima koji nikako nisu bili filantropski. Djeca su pomoću korbača držana na radu, ona su postala predmet trgovine, s domovima za siročad sklapani su ugovori. Ukinuti su svi zakoni

o rokovima za izučavanje zanata, jer, da se poslužimo frazom g. Prudona, više nije bio potreban *sintetički* radnik. Najzad, počev od 1825. bili su gotovo svi novi pronalasci rezultat sukoba između radnika i preduzetnika, koji je po svaku cijenu nastojao da obezvrijedi specijalnost radnika. Poslije svakoga novog iole važnog štrajka, pojavila se neka nova mašina. U primjeni mašina radnik je tako malo vidio neku rehabilitaciju, neku *obnovu*, kako to naziva g. Prudon, da se u 18. vijeku vrlo dugo opirao zavladaivanju automatske mašine.

»Vajet, kaže dr Jur, »pronašao je umjetne prelačke prste (tri reda izljebljenih valjaka) mnogo prije Arkrajta. Glavna teškoća nije bila toliko u pronalaženju automatskog mehanizma... Teškoća je bila prije svega u disciplini potrebnoj da se radnici odreknu svojih nepravilnih navika na radu i da se identifikuju s nepromjenljivom pravilnošću kretanja velike automatske mašine. Ali pronaći i sprovesti disciplinarni zakonik o ručnom radu saobrazno potrebama i brzini mašinskog sistema, eto to je bio podvig dostojan Herkula, eto u tome je plemenito djelo Arkrajtovo.«

Ukratko, uvođenje mašina povećalo je podjelu rada u društvu, učinilo jednostavnijim radnikov posao u radionici, koncentrisao kapital, a čovjeka raskomadalo.

Kad g. Prudon hoće da bude ekonomist i za časak ostavi po strani »razvitak u slijedu misli i u redu uma«, on onda traži za se pouku kod Adama Smita, u doba kad je radionica s mašinama tek bila u začetku. Doista, kakva razlika između podjele rada kakva je bila u doba Adama Smita i one kakvu vidimo u radionici s mašinama. Da je dobro shvatio, dovoljno je da navedemo neka mjesta iz »*Filozofije manufakture*« dra Jura.

»Kad je Adam Smit pisao svoje besmrtno djelo o osnovima političke ekonomije, mašinski industrijski sistem još je bio gotovo nepoznat. Podjela rada izgledala mu je s pravom kao veliki princip usavršavanja u manufakturi. On je na fabrikaciji igala pokazao kako radnik, koji se usavršio baveći se samo jednom te istom vrstom posla, postaje proizvodniji i jeftiniji. U svakoj grani manufakture on je vidio kako po tom principu izvjesne operacije, kao rezanje mesinganih žica na jednake dijelove, postaju lako izvodljive; kako su drugi radovi, na primjer izrađivanje i namještanje iglenih glava, srazmjerno teži; on je, dakle, iz toga zaključio da se svakoj od tih operacija može prilagoditi jedan radnik, čija bi najamnina odgovarala njegovoj spretnosti.

Ovo je *prilagođavanje* suština podjele rada. Ali ono što je u doba dra Smita moglo poslužiti kao zgodan primjer, danas može samo da zavede publiku u pogledu stvarnog principa fabričke idustrije. U stvari, raspodjela, ili bolje reći prilagođavanje radova različitim individualnim sposobnostima, nikako ne spada u operacioni plan radionice s mašinama: naprotiv, svuda gdje neki proces iziskuje veliku spretnost i sigurnu ruku, oduzima se on od radnika odviše vještog i često sklonog svakakvim nepravilnostima, da bi se prenio na naročiti mehanizam čiji je automatski rad tako dobro regulisan da ga i dijete može nadzirati.

Princip mašinskog sistema sastoji se, dakle, u tome da se namjesto ručnog rada uvede mehanički rad, i da se podjela rada među zanatlijama zamijeni raščlanjivanjem nekog procesa na njegove sastavne dijelove. Pod sistemom ručnog rada bio je ljudski rad po pravilu najskuplji elemenat nekog proizvoda; ali pod mašinskim sistemom vidimo da prosti pazitelji mašina sve više zamjenjuju radnike zanatlije.

Slabost ljudske prirode tolika je, da ukoliko je radnik vještiji, utoliko je samovoljniji i teže je s njim izlaziti na kraj, pa je usljed toga i manje sposoban za mašinski sistem, čijoj cjelini njegovi ćudljivi ispadi mogu nanijeti znatnog kvara. Glavni zadatak današnjeg fabrikanta sastoji se, dakle, u tome da spajanjem nauke i svog kapitala svede djelatnost svojih radnika na to da upotrijebe svoju pažnju i okretnost, a to su svojstva koja radnici u svojoj mladosti mogu jako usavršiti ako budu *vezani samo za jedan jedini predmet*.

Pod sistemom koji rad dijeli na postupne operacije treba učenje od više godina dok oči i ruke postanu dovoljno spretni da mogu obavljati izvjesne mahaničke majstorije; ali pod sistemom koji rastavlja proces nekog rada dijeleći ga na njegove bitne sastavne dijelove, i koji sve njegove dijelove izvodi automatskom mašinom, mogu se ti elementarni dijelovi povjeriti poslije kraće probe jednom licu obične sposobnosti; šta više, u slučaju nužde, ta se ličnost može premještati s jedne mašine na drugu po volji direktora preduzeća. Takve promjene stoje u očitoj protivurječnosti sa starom rutinom, koja rad dijeli i određuje jednog radnika da pravi iglene glave, drugoga da oštri vrhove igala, posao čija dosadna jednostavnost rastrojava živce... Ali pod principom *izjednačenja*, ili mašinskog sistema, sposobnosti radnika podvrgnute su samo prijatnom radu, itd... Pošto se njegova djelatnost sastoji u tome da nadzire rad dobro uređenog mehanizma, to je on može za kratko vrijeme izučiti; prenoseći svoje usluge s jedne mašine na drugu, on mijenja svoju djelatnost i razvija svoje ideje razmišljajući o opštim kombinacijama koje proističu iz njegovog rada i rada njegovih drugova. Na taj način, pod redovnim okolnostima, ne može pod sistemom *jednake raspodjele radova* bitnog skućavanja sposobnosti, sužavanja ideja, onog sprečavanja tjelesnog razvitka, koji se ne bez razloga pripisuje podjeli rada. Stalni cilj, tendencija svih usavršavanja tehnike ide, u stvari, za tim da ljudski rad učini što je moguće suvišnijim, ili da mu smanji cijenu

zamjenjujući rad odraslih radnika radom žena i djece, a rad kvalifikovanog radnika prostim radom... Ova tendencija da se na posao uzimaju još samo djeca sa živahnim očima i okretnim prstima umjesto izvježbanih radnika pokazuje da su naši prosvježeni fabrikanti najzad odbacili skolastičku dogmu o podjeli rada prema različitim stupnjevima sposobnosti.» (Endru Jur, »*Filozofija manufakture ili industrijska ekonomija*«, sv. I, gl. 1.)

Ono što karakterizira podjelu rada u modernom društvu, jeste činjenica da ona stvara specijalnost, struke, a s njima i idiotizam profesije.

»Obuzima nas divljenje«, kaže Lemontej, »kad vidimo kako se u starih naroda jedna te ista ličnost u isti mah u visokom stepenu odlikuje kao filozof, pjesnik, govornik, historičar, sveštenik, državnik i vojskovođa. Naše duše obuzima strah pri pogledu na tako opsežno područje. Danas svako podiže oko sebe ogradu i zatvara se u nju. Ne znam da li se tim rasparčavanjem polje uvećava, ali znam da čovjek postaje manji.«

Ono čime se odlikuje podjela rada u radionici s mašinama jeste da je rad izgubio svako obilježje specijalnog rada. A od trenutka kad prestane svako specijalno razvijanje, počinje se osjećati potreba za svestranošću, težnja za svestranim razvitkom ličnosti. Automatska fabrika uklanja zanatske struke i zanatski idiotizam.

G. Prudon, koji nije razumio čak ni ovu jednu revolucionarnu stranu automatske fabrike, čini korak nazad i predlaže radniku da ne izrađuje samo dvanaesti dio igle, već uzastopno svih dvanaest dijelova. Na taj način radnik bi došao do poznavanja igle i do svijesti o njoj. Eto, to je sintetični rad. g. Prudona. Niko neće sporiti da se i onaj, koji čini jedan pokret naprijed pa onda jedan drugi nazad, takođe sintetički kreće.

Ukratko rečeno, g. Prudon nije odmakao od ideala malograđanina. A da bi taj ideal ostvario, ne pada mu ništa bolje na pamet nego da nas svede na zanatlijske kalfe ili u najboljem slučaju na zanatlijske majstore srednjeg vijeka. Dovoljno je, kaže on negdje u svojoj knjizi, jedan jedini put u svome životu napraviti majstorsko djelo, jedan jedini put osjetiti se kao čovjek. Zar ovo nije, kako po obliku tako i po sadržini, ono majstorsko djelo koje su cehovi srednjeg vijeka zahtijevali pri prijemu u članstvo?

§ 3. Konkurencija i monopol

<i>Dobra strana konkurencije</i>	»Konkurencija pripada radu isto tako bitno kao i podjela... Ona je nužna da bi zavládala jednakost.«
<i>Rđava strana konkurencije</i>	»Princip je svoja vlastita negacija. Njeno najsigurnije djelovanje jeste uništavanje onih koje vuče sa sobom.«
<i>Opšta opaska</i>	»I <i>neprilike</i> koje su joj posljedica, kao i dobro koje sobom donosi..., logički potiču iz principa.«
<i>Problem koji se ima riješiti</i>	<div>»Tražiti princip <i>poravnanja</i> koji se mora izvesti iz jednog zakona koji stoji više od same slobode.«</div> <div>Varijanta:</div> <div>»Ovdje se dakle ne može raditi o tome da se ukine konkurencija, što je isto tako nemoguće kao i ukidanje slobode; radi se o tome da se pronađe njena ravnoteža, gotovo bih rekao njena <i>policija</i>.«</div>

G. Prudon počinje time što brani vječnu nužnost konkurencije od onih koji hoće da je zamijene *takmičenjem*⁶.

Nema »takmičenja bez svrhe«, pa pošto je »predmet svake strasti nužno analogan samoj strasti: žena za ljubavnika, vlast za častoljupca, zlato za tvrdicu, lovorov vijenac za pjesnika — to je i predmet industrijskog takmičenja neizbježno *profit*. Takmičenje nije ništa drugo do sama konkurencija.«

Konkurencija je takmičenje u cilju profita. Da li industrijsko takmičenje mora da bude takmičenje u cilju profita, tj. konkurencije? G. Prudon to dokazuje tvrdeći da je tako. Vidjeli smo: tvrditi, za njega znači dokazati, kao što pretpostavljati znači poricati.

⁶ Furijesti. *F. Engels*.

Ako je neposredni *predmet* ljubavnika žena, onda je neposredni predmet industrijskog takmičenja proizvod a ne profit.

Konkurencija nije industrijsko već trgovačko takmičenje. Danas industrijsko takmičenje postoji samo s obzirom na trgovinu. Štaviše, ima i čitavih faza u ekonomskom životu modernih naroda kad je cijeli svijet obuzet nekom vrstom vrtoglavice za pravljenjem profita bez proizvodnje. Ova špekulacijska vrtoglavica, koja se periodično ponavlja, otkriva pravi karakter konkurencije koja pokušava da izbjegne nužnost industrijskog takmičenja.

Kad bi nekom zanatliji iz 14. vijeka rekli da će se ukinuti povlastice i čitava feudalna organizacija industrije da bi na njeno mjesto došlo industrijsko takmičenje nazvano konkurencija, on bi vam odgovorio da povlastice različitih korporacija, cehova, udruženja upravo sačinjavaju organiziranu konkurenciju. G. Prudon se ne izražava bolje kad tvrdi: »takmičenje nije ništa drugo do konkurencija.«

»Neka se naredi da od 1. januara 1847. svakom bude zajamčen rad i najamnina, odmah će iza velike napetosti industrije nastupiti strašna mlitavost.«

Umjesto pretpostavke postavke i negacije, imamo sad naredbu, koju g. Prudon naročito izdaje da bi dokazao nužnost konkurencije, njenu vječitost kao kategorije itd.

Ako uobrazimo da su potrebne samo naredbe da bismo se spasli konkurencije, onda se nje nikad nećemo osloboditi. A ko stvari tjera dotle da predlaže da se ukine konkurencija a da se zadrži najamnina, taj predlaže da se kraljevskim ukazom dekretira jedna besmislica. Ali se narodi ne razvijaju po kraljevskim ukazima. Prije no što stanu praviti ovakve naredbe, narodi moraju da iz temelja izmijene bar industrijske i političke uslove svog opstanka, a, prema tome, i čitav svoj način života.

G. Prudon, nepokolebljivo pouzdan, odgovoriće nam da je ovo pretpostavka »preobražaja naše prirode bez sličnih ranijih slučajeva u istoriji«, i da on ima pravo, »da nas isključi iz diskusije«, ne znamo na osnovu koje naredbe.

G. Prudon ne zna da je cijela istorija samo neprekidno preobražavanje ljudske prirode.

»Ostanimo pri činjenicama. Francuska revolucija bila je napravljena isto toliko radi industrijske koliko i radi političke slobode; i mada Francuska, kažimo to otvoreno, nije 1789. spoznala sve posljedice principa čije je ostvarenje zahtijevala, ona se ipak nije prevarila ni u svojim željama ni u svojim očekivanjima. Ko bi god pokušao da to ospori, taj u mojim očima gubi pravo na kritiku. Ja nikad neću raspravljati s protivnikom koji u načelu pretpostavlja spontanu zabludu dvadeset i pet miliona ljudi... Da konkurencija nije bila jedan *princip* društvene ekonomije, *dekret* sudbine, *nužnost* ljudske duše, zašto se onda umjesto što su korporacije i cehovi *ukinuti* nije naprotiv mislilo na to da se sve to *popravi*?«

Dakle, pošto su Francuzi 18. vijeka ukinuli korporacije, udruženja i cehove umjesto da ih modificiraju, to Francuzi 19. vijeka moraju da modificiraju konkurenciju umjesto da je ukinu. Pošto je, u 18. vijeku konkurencija zavládala u Francuskoj kao posljedica istorijskih potreba, to se ta konkurencija ne smije odstraniti u 19. vijeku iz razloga što to zahtijevaju druge istorijske potrebe. G. Prudon, koji ne shvaća da je ustanovljenje konkurencije bilo skopčano sa stvarnim istorijskim razvitkom ljudi 18. vijeka, pravi od konkurencije nužnost *ljudske duše in partibus infidelium*. Šta bi on napravio od »velikog Kolbera« za 17. vijek?

Poslije revolucije došlo je sadašnje stanje stvari. I odavde g. Prudon crpe činjenice da pokaže vječitost konkurencije, dokazujući da se sve radinosti, u kojima ta kategorija još nije dovoljno razvijena, kao poljoprivreda, nalaze u nižem, oronulom stanju.

Govoriti da ima industrija koje još nisu na visini konkurencije, da se druge nalaze ispod nivoa buržoaske proizvodnje, prazan je razgovor koji nikako ne dokazuje vječitost konkurencije.

Čitava logika g. Prudona sastoji se u ovome: konkurencija je društveni odnos u kome se danas razvijaju naše proizvodne snage. Ovu istinu on ne razvija logički već joj daje oblike koji su često vrlo smiješni, govoreći da je konkurencija industrijsko takmičenje, današnji način da čovjek bude slobodan, odgovornost u radu, konstituisanje vrijednosti, uslov za ostvarenje jednakosti, princip društvene ekonomije, dekret sudbine, nužnost ljudske duše, inspiracija vječite pravde, sloboda u dijeljenju, dijeljenje u slobodi, ekonomska kategorija.

»*Konkurencija i udruživanje* podupiru se uzajamno. Daleko od toga da se isključuju, oni se čak i ne *razilaze*. Ko kaže konkurencija, taj već pretpostavlja *zajednički cilj*. Konkurencija, dakle, nije *egoizam*, i najžalosnija je zabluda socijalizma što je u njoj gledao rušenje društva.«

Ko kaže konkurencija, kaže zajednički cilj, a ovo, s jedne strane, dokazuje da je konkurencija udruživanje, a, s druge strane, da konkurencija nije egoizam. A ko kaže *egoizam* ne kaže li i zajednički cilj? Svaki se egoizam odigrava u društvu i pomoću društva. On dakle, pretpostavlja društvo, tj. zajedničke ciljeve, zajedničke potrebe, zajednička sredstva za proizvodnju, itd., itd. Da nije možda to razlog što se konkurencija i udruživanje o kojima govore socijalisti čak i ne *razilaze*?

Socijalisti vrlo dobro znaju da sadašnje društvo počiva na konkurenciji. Pa kako bi oni mogli prigovarati konkurenciji da ruši današnje društvo kad oni sami hoće da ga sruše? I kako bi oni mogli prigovarati konkurenciji da će srušiti buduće društvo, u kome oni naprotiv vide rušenje konkurencije?

G. Prudon veli dalje da je konkurencija *suprotnost monopola*, i da usljed toga ne može biti *suprotnost udruživanja*.

Feudalizam je pri svom nastajanju stajao u suprotnosti s patrijarhalnom monarhijom; ali on nije stajao u suprotnosti s konkurencijom, koja još nije postojala. Izlazi li iz toga da konkurencija ne stoji u suprotnosti s feudalizmom?

U stvari, *društvo, udruženje*, nazivi su koji se mogu dati svim društvima, kako feudalnom tako i buržoaskom društvu, koje je udruženje zasnovano na konkurenciji. Pa kako može biti socijalistâ koji vjeruju da golom riječi *udruženje* mogu opovrći konkurenciju? I kako sam g. Prudon može htjeti da brani konkurenciju protiv socijalista samo time što konkurenciju obilježava riječju *udruženje*?

Sve što smo dosad kazali čini dobru stranu konkurencije kako je razumije g. Prudon. Pređimo na rđavu stranu, tj. na negativnu stranu konkurencije, na njene nedostatke, na ono što je u njoj destruktivno, prevratničko, na njene škodljive osobine.

Ima nečeg sumornog u slici koju nam g. Prudon o tome iznosi.

Konkurencija stvara bijedu, pothranjuje građanski rat, ona »mijenja prirodne zone«, miješa narodnosti, razara porodicu, korumpira javnu savjest, ona »ruši pojmove pravičnosti, pravednosti«, i morala, i, što je još gore, ruši poštenju i slobodnu trgovinu a ne daje u zamjenu čak ni *sin-tetičnu vrijednost*, stalnu i pravičnu cijenu. Ona razočarava sav svijet, čak i ekonomiste; ona tjera stvar dotle da samu sebe razara.

Može li, poslije svega zla što je iznio g. Prudon, postojati neki razorniji, destruktivniji elemenat za njegove principe i njegove iluzije, za odnose buržoaskog društva nego što je konkurencija?

Imajmo u vidu da konkurencija postaje sve razornija za buržoaske *odnose* što više goni na grozničavo stvaranje novih proizvodnih snaga, tj. materijalnih uslova za novo društvo. U ovom pogledu bilo bi u rđavoj strani konkurencije bar i nečeg dobrog.

»Konkurencija kao pozicija ili ekonomska faza, promatrana u njenom postanku, neizbježan je rezultat... teorije smanjivanja troškova proizvodnje.«

Izgleda da je za g. Prudona krvotok posljedica Harvejeve teorije.

»Konkurencija se nužno završava *monopolom*, koji ona stvara stalnom negacijom sebe same. Već ovakvo postojanje monopola njegovo je opravdanje... Monopol je prirodna suprotnost konkurencije... ali čim konkurencija postane nužna, ona uključuje i ideju monopola, pošto je monopol u neku ruku sjedište svake ličnosti koja konkuriše.«

Podijelićemo radost s g. Prudonom, što je bar jedanput lijepo mogao da primijeni svoju formulu o tezi i antitezi. Cio svijet zna da je sama konkurencija stvorila moderni monopol.

Što se tiče sadržaja, tu se g. Prudon drži pjesničkih slika. Konkurencija pravi »iz svakog podrazdjela rada gotovo neki suverenitet gdje se svaka ličnost postavlja u svojoj snazi i nezavisnosti«. Monopol je »*sjedište* svake ličnosti koja konkuriše«. Ova mu suverenost valja bar koliko ovo sjedište.

G. Prudon govori samo o modernom monopolu koji je stvorila konkurencija. Ali svi mi znamo da je konkurencija proizašla iz feudalnog monopola. Na taj je način prvobitno konkurencija bila suprotnost monopola, a ne monopol suprotnost konkurencije. Moderni monopol nije dakle prosta antiteza, već naprotiv istinska sinteza.

Teza: Feudalni monopol prije konkurencije.

Antiteza: Konkurencija.

Sinteza: Savremeni monopol, koji je negacija feudalnog monopola ukoliko pretpostavlja režim konkurencije, a koji je negacija konkurencije ukoliko je monopol.

Na taj način savremeni monopol, buržoaski monopol, jeste sintetički monopol, negacija negacije, jedinstvo suprotnosti. To je monopol u svom čistom, normalnom racionalnom stanju. G. Prudon se nalazi u suprotnosti sa svojom vlastitom filozofijom kad buržoaski monopol objašnjava kao monopol u sirovom, *priprostom*, protivurječnom, grčevitom stanju. G. Rosi, koga g. Prudon nekoliko puta citira u vezi s monopolom, izgleda da je bolje shvatio sintetički karakter buržoaskog monopola. U svom »*Kursu političke ekonomije*« on pravi razliku između vještačkih i prirodnih monopola. Feudalni su monopoli, veli on, vještački, tj. samovoljni buržoaski su monopoli prirodni i tj. racionalni.

Monopol je dobra stvar, dokazuje g. Prudon, jer je ekonomska kategorija, emanacija »bezličnog uma čovječanstva«. Konkurencija je takođe dobra stvar, pošto je i ona ekonomska kategorija. Ali ono što nije dobro, to je stvarnost monopola i stvarnost konkurencije. Što je još gore, monopol i konkurencija proždiru jedno drugo. Šta da se radi? Tražiti sintezu tih dviju ideja, otrgnuti je iz božjeg krila u kome počiva od nezapamćenih vremena.

U praktičkom životu ne nalazimo samo konkurenciju, monopol i njihov antagonizam, već i njihovu sintezu, koja nije neka formula već kretanje. Monopol rađa konkurenciju, konkurencija rađa monopol. Monopolisti prave konkurenciju jedan drugome, konkurenti postaju monopolisti. Kad monopolisti djelomičnim udruživanjem ograniče konkurenciju među sobom, onda raste konkurencija među radnicima, a što više raste masa proletera prema monopolistima neke nacije, tim neobuzdanija postaje konkurencija među monopolistima

različitih nacija. Sinteza je takva da se monopol može održati jedino ako neprekidno prolazi kroz konkurentsku borbu.

Da bi se načinio dijalektički prelaz k *porezima* koji dolaze iza *monopola*, priča nam g. Prudon o *društvenom geniju* koji, pošto je *neustrašivo išao svojim cik-cak putem*, pošto je

»bez kajanja i kolebanja, sigurnim korakom došao do ugla monopola, baca melanholičan pogled unazad, i poslije dubokog razmišljanja, udara poreze na sve predmete proizvodnje i stvara čitav administrativni aparat, da bi se sva zvanja predala proletarijatu, a da poreze plate monopolisti«.

Šta da se kaže o tom geniju koji s praznim želucem šeta cik-cakom? A šta o toj šetnji čija bi jedina svrha bila da porezima uništi buržuje, dok porezi služe baš zato da bružujima pribave sredstva da se održe kao vladajuća klasa.

Da bismo čitaocima makar unekoliko pokazali način kako g. Prudon postupa s ekonomskim pojedinostima, biće dovoljno da ukažemo na to, da je po njemu *trošarina* bila uvedena u interesu jednakosti i da bi se pomoglo proletarijatu.

Trošarina se potpuno razvila tek poslije pobjede buržoazije. U rukama industrijskog kapitala, tj. trezvenog i štedljivog bogatstva koje se održava, reprodukuje i uvećava neposrednom eksploatacijom rada, trošarina je bila sredstvo za eksploatisanje frivolnoga, veselog, rasipničkog bogatstva velike gospode koja nisu ništa radila već samo trošila. Džems Stjuart je vrlo lijepo izložio ovu prvobitnu svrhu trošarine u svom djelu »*Istraživanje načela političke ekonomije*«, koje je objavio deset godina prije Adama Smita.

»U čistoj monarhiji«, kaže on, »vladari izgledaju u izvjesnom pogledu ljubomorni na porast bogatstva i stoga udaraju poreze na one koji se bogate, — poreze na proizvodnju. Pod ustavnom vladavinom, ovi padaju uglavnom na one koji osiromašuju, — porezi na potrošnju. Tako monarsi udaraju porez na industriju... na primjer glavarina i porez na imetak (taille) razrezuje se srazmjerno pretpostavljenom bogatstvu onih koji su im podvrgnuti. Svako biva oporezovan srazmjerno dobitku koji prema procjeni ima. U ustavnim zemljama, porezi se obično udaraju na potrošnju.

Svako se oporezuje srazmjerno svojim izdacima.

Što se tiče *logičkog slijeda* poreza, trgovinskog bilansa, kredita — u glavi g. Prudona — želimo samo da primije-

timo da je engleska buržoazija, kada se za Viljema Oranskog politički konstituisala, odmah stvorila nov poreski sistem, državne dugove i sistem zaštitnih carina, čim je bila u stanju da slobodno razvije uslove svog opstanka.

Ovo ukazivanje biće dovoljno da čitaocu dade tačnu ideju o dubokoumnim objašnjenjima g. Prudona o politici ili porezu, trgovinskom bilansu, kreditu, komunizmu i stanovništvu. Rado bismo vidjeli tu — ma i najobzirniju — kritiku koja može ova poglavlja ozbiljno uzeti u pretres.

§ 4. Svojina ili renta

U svakoj istorijskoj epohi, svojina se razvijala drukčije i pod sasvim različitim društvenim odnosima. Radi toga, definisati buržoasku svojinu znači isto što i izložiti sve društvene odnose buržoaske proizvodnje.

Htjeti dati definiciju svojine kao nezavisnog odnosa, kao neke posebne kategorije, apstraktne i vječite ideje, može biti jedino iluzija metafizike ili jurisprudencije.

G. Prudon, mada prividno govori o svojini uopšte, bavi se samo *zemljišnom svojinom, zemljišnom rentom*.

»Porijeklo rente, kao svojine, tako reći je izvanekonomsko: ono se nalazi u psihološkim i moralnim rasuđivanjima koja imaju tek vrlo udaljenu vezu s proizvodnjom bogatstva.« (Sv. II, str. 269.)

Na taj se način g. Prudon proglašava nesposobnim da shvati porijeklo rente i zemljišne svojine. On priznaje da ga ta nesposobnost prisiljava da pribjegne psihološkim i moralnim rasuđivanjima, koja, iako doista imaju tek vrlo udaljenu vezu s proizvodnjom bogatstva, ipak imaju vrlo usku vezu sa skućenošću njegovog istorijskog vidika. G. Prudon tvrdi da porijeklo zemljišne svojine u sebi sadrži nešto *mistično i misteriozno*. Dakle, vidjeti u porijeklu zemljišne svojine misteriju, tj. preobraziti u misteriju odnos same proizvodnje naspram raspodjele sredstava za proizvodnju, zar to ne znači, da se poslužimo riječima g. Prudona, odreći se svake pretenzije na ekonomsku nauku.

Gosp. Prudon

»ograničava se na to da podsjeti da je u sedmoj epohi ekonomskog razvitka — epohi *kredita* — kad je fikcija učinila da iščezne stvarnost i kad je prijetila opasnost da se ljudska djelatnost izgubi u praznini, bilo postalo potrebno da se *čovjek jače veže za prirodu*: i eto, renta je bila cijena za ovaj novi ugovor.« (Sv. II, 265.)

Čovjek sa četrdeset talira⁷ naslutio je da će doći neki g. Prudon:

»S dopuštenjem, gospodine tvorče: svako je gospodar u svom svijetu; ali me nikad nećete uvjeriti da je ovaj, u kome se mi nalazimo, od stakla.«

U vašem svijetu, gdje je kredit bio sredstvo da se ljudi *izgube u praznini*, vrlo je moguće da je zemljišna svojina postala potrebna *da bi se čovjek vezao za prirodu*. U svijetu stvarne proizvodnje, u kome je zemljišna svojina postojala uvijek prije kredita, ne može da postoji g. Prudonov *horror vacui*.

Kad se postojanje rente već prizna, makar kakvo inače bilo njeno porijeklo, postaje ona predmet raspravljanja između zakupnika i zemljoposjednika. Kakav je krajnji rezultat tog raspravljanja? Drugim riječima, koliki je prosječni iznos rente? Čujmo šta kaže g. Prudon:

»Rikardova teorija odgovara na ovo pitanje. U početku društva, kad je čovjek, novajlija na zemlji, imao pred sobom samo ogromne šume, kad je zemlje bilo još neizmjereno a radinost još u začetku, renta je morala biti ravna nuli. Zemlja, još neobrađena, bila je predmet za upotrebu, ali još nije bila razmjenska vrijednost: ona je bila opšta, ne društvena. Malo pomalo, umnožavanje porodica i napredak zemljoradnje učiniše da se počne cijeniti vrijednost zemlje. Rad je dao vrijednost zemlji: tako je postala renta. Što je više ploda neko polje moglo donositi s istom količinom rada, tim je više bilo cijenjeno: zato je težnja posjednika i bila uvijek da prisvoje cjelokupni plod zemlje po odbitku najamnine zakupnika, tj. po odbitku troškova proizvodnje. Tako svojina ide za radom da bi mu oduzela sve što u proizvodu prelazi stvarne troškove. Pošto vlasnik ispunjava jednu mističnu zadaću i prema kolonu zastupa zajednicu, to zakupnik, po odredbi providenja, nije ništa drugo do odgovoran radnik, koji mora društvu da polaže računa o sve-

⁷ Čovjek sa četrdeset litara« naslov je jedne Volterove pripovijetke u kojoj on ismijava stari režim. *Prev.*

mu što je primio preko svoje zakonite najamnine... Po svom biću i opredjeljenju, renta je, dakle, instrument pravičnosti u raspodjeli, jedno od hiljadu sredstava koja genije ekonomike upotrebljava da bi došao do jednakosti. To je ogroman katas-tar koji su protivurječno izradili zakupnik i zemljoposjednik, ali pri čemu je svaki sukob isključen u višem interesu i čiji krajnji rezultat treba da bude izjednačenje posjeda zemlje između eksploatatora zemlje i industrijalaca ... Ne nešto manje nego je tek ova magija svojine bila kadra da kolonu otme višak proizvoda koji on ne može a da ne smatra kao svoj, a sebe kao njegovog isključivog stvaraoca. Renta, ili bolje rečeno zemljišno vlasništvo, slomila je poljoprivredni egoizam i stvorila solidarnost koju ne bi mogla oživotvoriti nikakva vlast, nikakva podjela zemlje... Sada, kad je postignuto moralno djelovanje zemljišne svojine, ostaje da se izvrši raspodjela rente.»

Sva ova zbrka riječi svodi se u prvom redu na ovo: Rikardo kaže da višak cijene proizvoda zemljoradnje iznad njihovih troškova proizvodnje, uključujući uobičajeni profit i interes, daje mjerilo za rentu. G. Prudon čini to bolje. On pušta zemljoposjednika da interveniše kao neki *deus ex machina*, koji kolonu oduzima cijeli višak njegove proizvodnje iznad troškova proizvodnje. On se služi intervencijom zemljoposjednika, da bi objasnio svojinu zemljišta, intervencijom rentijera, da bi objasnio rentu. On odgovara na pitanje postavljajući to isto pitanje i dodajući mu još jedan slog više.

Primijetimo, osim toga, da g. Prudon daje renti novo porijeklo kad je određuje razlikom u plodnosti zemljišta, pošto zemljište prije nego što je bilo procjenjivano prema različnim stepenima plodnosti »nije«, po njemu, »bilo razmjenska vrijednost, već je bilo zajedničko«. Pa šta bi od te fikcije rente koja je nastala iz *nužnosti da vrati zemlji* čovjeka, kome je prijetila opasnost da se *izgubi u beskrajnosti praznine?*

Da oslobodimo sad Rikardovu teoriju od providajnih, alegoričnih i mističnih fraza u koje je g. Prudon nju tako brižljivo zamotao.

Renta je, u Rikardovu smislu, zemljišna svojina u njenom buržoaskom obliku, tj. feudalna svojina koja se podvrgla uslovima buržoaske proizvodnje.

Vidjeli smo da se po Rikardovoj teoriji cijena svih predmeta konačno određuje troškovima proizvodnje, uključujući i industrijski profit; drugim riječima: utrošenim radnim

vremenom. U manufakturnoj industriji, cijena proizvoda dobivenog minimumom rada reguliše cijenu svih drugih roba iste vrste, pošto se najjeftinija i najproizvodnija sredstva za rad mogu neograničeno umnožavati, i pošto slobodna konkurencija stvara jednu tržišnu cijenu. tj. zajedničku cijenu za sve proizvode iste vrste.

U poljoprivrednoj radinosti, naprotiv, cijenu svih jednorodnih proizvoda reguliše cijena proizvoda izrađenog najvećom količinom rada. Prvo, tu se ne mogu, kao u manufakturnoj industriji, po volji umnožavati oruđa za proizvodnju jednakog stepena proizvodnosti, tj. zemljišta istog stepena plodnosti. Zatim, srazmjerno uvećavanju stanovništva pristupa se obrađivanju zemlje slabijeg kvaliteta, ili se u isto zemljište plasira novi kapital koji je srazmjerno manje proizvođen nego onaj koji je najprije bio plasiran. U oba slučaja, ulaže se veća količina rada, a dobija se srazmjerno manji proizvod. Pošto potreba stanovništva čini nužnim ovo povećanje rada, to i proizvod zemljišta obrađenog većim troškovima neminovno mora naći kupce, baš kao i proizvod zemljišta obrađivanog s manje troškova. Pošto konkurencija izjednačava tržišnu cijenu, to će proizvod boljeg zemljišta biti plaćen isto tako skupo kao i proizvod slabijeg zemljišta. Ovaj višak cijene proizvoda boljeg zemljišta iznad troškova njihove proizvodnje sačinjava rentu. Kad bi ljudi imali uvijek na raspolaganju zemljišta jednakog stepena plodnosti, kad bi se, kao u manufakturnoj industriji, uvijek moglo pribje-gavati jeftinijim a proizvodnijim mašinama, ili kad bi drugi plasmani kapitala proizvodili isto koliko i prvi, tad bi cijena proizvoda zemljoradnje bila određivana cijenom namirnica proizvedenih pomoću najboljih oruđa za proizvodnju, kao što smo vidjeli kod cijene manufakturnih proizvoda. Ali toga trenutka iščezla bi i renta.

Da bi Rikardova teorija imala opštu važnost, potrebno je još da kapital ima mogućnost da se slobodno primjenjuje u različitim industrijskim granama; da jako razvijenom konkurencijom među kapitalistima profiti budu dovedeni na jednaku stopu; da zakupnik bude samo industrijski kapitalista koji, plasirajući svoj kapital u zemlju, zahtijeva profit jednak onome koji bi mu njegov kapital donosio ma u kojoj manufakturi; da se u zemljoradu radi po sistemu

krupne industrije; najzad, da sam zemljoradnik polaže važnost još samo na novčani prinos.

Događa se, kao u Irskoj, da renta još nikako ne postoji mada je zakupni sistem razvijen u najvišem stepenu. Pošto je renta višak ne samo nad najamninom već i nad industrijskim profitom, to se ona ne može javiti tamo gdje je dohodak zemljoposjednika samo odbitak od najamnine.

Renta, dakle, daleko od toga da od obrađivača zemlje, od zakupnika, čini *prostog radnika* i da »kolonu otima višak proizvoda koji on ne može da ne smatra kao svoj«, ne stavlja nasuprot zemljoposjedniku roba, podložnika, cenзуalista, najamnog radnika, nego industrijskog kapitalistu koji zemlju eksploatira pomoću svojih najamnih radnika i koji zemljoposjedniku plaća kao zakupninu samo višak iznad troškova proizvodnje u kojima je uključen profit kapitala. Tako je potrajalo dugo vremena dok je feudalnog zakupnika zamijenio industrijski kapitalista. U Njemačkoj, na primjer, ovaj je preobražaj počeo tek u posljednjoj trećini osamnaestog vijeka. Jedina je Engleska gdje se taj odnos između industrijskog kapitaliste i zemljoposjednika potpuno razvio.

Dok su postojali samo *koloni* g. Prudona, nije bilo rente. Otkad postoji renta, nije zakupnik kolon, nego je radnik zakupnikov kolon. Degradacija radnika koji ima još samo ulogu prostog nadničara, poljoprivrednog radnika koji radi za industrijskog kapitalistu, pajava industrijskog kapitaliste koji eksploatira zemlju kao svako drugo preduzeće, pretvaranje zemljoposjednika od malog vladara u običnog lihvara: to su različni odnosi koji nalaze svoj izraz u renti.

Renta, u Rikardovom smislu, znači pretvaranje patrijarhalne poljoprivrede u trgovinsku industriju, znači primjenu industrijskog kapitala u zemljoradu, presađivanje buržoazije iz gradova na sela. Umjesto da *priveže čovjeka za prirodu*, renta je samo privezala eksploataciju zemlje uz konkurenciju. Konstituisan kao renta, zemljišni posjed i sam je *rezultat konkurencije*, pošto od toga časa zavisi od tržišne vrijednosti poljoprivrednih proizvoda. Kao renta, zemljišni je posjed učinjen pokretnim i postao je predmet trgovine. Renta postaje moguća tek od trenutka kad razvitak gradske industrije i njime stvorena društvena organizacija prisile zemljoposjednika da gleda samo na trgovinski profit, na novčani prinos svojih poljoprivrednih proizvoda, i da u svom

zemljišnom posjedu ne vidi najzad ništa drugo do mašinu za pravljenje novca. Renta je tako potpuno otrgla zemljoposjednika od zemlje i prirode, da njemu nije potrebno čak ni da poznaje svoje zemlje, kao što to vidimo u Engleskoj. Što se tiče zakupnika, industrijskog kapitaliste i poljoprivrednog radnika, oni za zemlju koju obrađuju nisu privezani više nego što su preduzetnik i radnik u industriji privezani za pamuk ili vunu. Oni se ne osjećaju vezani ni za što drugo do za cijenu onog što obrađuju, za novčani prinos. Otuda jeremijade reakcionarnih partija, koje iz dubine svojih duša vapiju za povratkom feudalizma, lijepog patrijarhalnog života, jednostavnih naravi i velikih vrlina naših predaka. Podvrgavanje zemlje zakonima po kojima se upravljaju sve druge industrije jeste i biće uvijek predmet zainteresiranog leleka. Na taj se način može reći da je renta postala pokretačka snaga koja je ubacila idilu u kretanje istorije.

Rikardo, koji buržoasku proizvodnju pretpostavlja kao neophodnu za određivanje rente, ipak primjenjuje rentu za zemljišni posjed svih vremena i svih zemalja. To je zabluda svih ekonomista koji ondose buržoaske proizvodnje uzimaju kao vječite.

Od providajne svrhe rente, koja se za njega sastoji u preobražaju *kolona* u *odgovornog radnika*, prelazi g. Prudon na raspodjelu rente prema principu jednakosti.

Rentu je, kao što smo vidjeli, stvorila *jednaka cijena* proizvoda sa zemalja *nejednake plodnosti* na taj način što je hektolitar žita, koji je stajao deset franaka, bio prodavan za dvadeset franaka, ako su troškovi proizvodnje na lošijoj zemlji iznosili dvadeset franaka.

Dokle god potreba bude prisiljavala da se kupuju svi poljoprivredni proizvodi doneseni na tržište, tržišna cijena biće određivana troškovima najskupljih proizvoda. Dakle, ovo izravnanje cijena, koje je rezultat konkurencije a ne nejednake plodnosti zemljišta, donosi posjedniku boljeg zemljišta za svaki hektolitar — koji njegov zakupnik prodaje — rentu od deset franaka.

Uzmimo za trenutak da cijenu žita određuje radno vrijeme potrebno za njegovu proizvodnju, pa će se odmah hektolitar žita, proizveden na boljoj zemlji, prodavati po deset franaka, dok će onaj što je proizveden na lošijoj zemlji stajati dvadeset franaka. Pod tom pretpostavkom, prosječna

tržišna cijena biće petnaest franaka, dok ona po zakonu konkurencije iznosi dvadeset franaka. Kad bi prosječna cijena bila petnaest franaka, tada se ne bi ni radilo o nekoj raspodjeli, ni egalitarskoj, niti kojoj drugoj, jer ne bi bilo rente. Renta postoji samo zato što se hektolitar žita koji je proizvođača stajao deset franaka prodaje za dvadeset franaka. G. Prudon pretpostavlja jednakost tržišnih cijena pri nejednakim troškovima proizvodnje da bi došao do egaliterske raspodjele proizvoda nejednakosti.

Mi razumijemo što su ekonomisti kao Mil, Šerbilje, Hildič i drugi postavljali zahtjev da se renta preda državi u svrhu ukidanja poreza. To je neprikriven izraz mržnje koju industrijski kapitalista osjeća prema zemljoposjedniku, koji mu je nepotrebna i suvišna stvar u mehanizmu buržoaske proizvodnje.

Ali pustiti prvo da se hektolitar žita plati dvadeset franaka, pa poslije preduzeti opštu raspodjelu onih deset franaka koji su previše uzeti od potrošača, to je dovoljan razlog da *društveni genije ide melanholično svojim cik-cakom* i da tresne glavom o neki *ugao*.

Pod rentom g. Prudona renta postaje

»ogromni *katastar*, koji su protivurječno izradili zakupnik i zemljoposjednik u višem interesu, a čiji krajnji rezultat treba da bude izjednačenje zemljišnog posjeda između eksploatatora zemljišta i industrijalaca.

Da bi neki katastar koji je obrazovala renta imao praktične vrijednosti, trebalo bi svakako ostati u odnosima postojećeg društva.

Mi smo već dokazali da zakupnina koju zakupnik plaća vlasniku izražava rentu približno tačno samo u zemljama u kojima su trgovina i industrija najrazvijenije. Ova zakupnina sadrži često još i kamatu koja se vlasniku plaća na kapital koji je unesen u zemljište. Položaj zemljišta, blizina gradova, i još mnoge druge okolnosti, utiču na zakupninu i modifikuju rentu. Već bi ovi razlozi bili dovoljni da dokažu netačnost katastra zasnovanog na renti.

S druge strane, renta ne može služiti kao stalno mjerilo stepena plodnosti nekog zemljišta, pošto moderna primjena hemije svaki čas mijenja prirodu zemljišta i pošto su baš danas geološka znanja počela da obaraju čitavu raniju pro-

cjenu relativne plodnosti: nema ni dvadeset godina otkako su se počela obrađivati prostrana područja u istočnim grofovijama Engleske koja su dosad bila neobrađivana, jer se nije znalo dobro cijeliti odnos između humusa i sastava zdravice.

Istorija, dakle, daleko od toga da u renti pruža gotov katastar, samo stalno mijenja i potpuno prevrće postojeći katastar.

Naposljetku, plodnost nije samo prirodna osobina kao što bi se moglo lako vjerovati: ona stoji u uskoj vezi s postojećim društvenim odnosima. Neko zemljište može biti vrlo plodno za kulturu žita, pa ipak, može tržišna cijena opredijeliti obrađivača da ga pretvori u vještačku livadu i da ga tako učini manje plodnim.

G. Prudon izmislio je svoj katastar, koji ne vrijedi čak ni koliko običan katastar, samo zato da bi dao neku realnost cilju rente, *egaliterskom po providenju*.

»Renta je«, nastavlja g. Prudon, »kamata plaćena za kapital koji nikad ne propada, naime zemlju. A kako taj kapital ne može da se povećava što se materije tiče, već jedino može da se neograničeno poboljšava što se upotrebe tiče, to izlazi da, dok kamata ili profit od zajmova (*mutuum*) ima stalno tendenciju da pada usljed suviška kapitala, renta stalno ima tendenciju da se diže usljed usavršavanja industrije i poboljšavanja obrađivanja zemlje, koje je posljedica tog usavršavanja... To je, u svojoj suštini, renta.« (Sv. II str. 265.)

Ovoga puta g. Prudon vidi u renti sve osobenosti kamate, s tim da ona potiče od kapitala naročite vrste. Taj kapital je zemlja, vječiti kapital »koji ne može da se povećava što se materije tiče, već jedino može da se neograničeno poboljšava što se upotrebe tiče«. U progresivnom toku civilizacije, kamata ima stalnu tendenciju da pada, dok renta stalno teži da se podiže. Kamata pada zbog izobilja kapitala; renta raste usavršavanjem tehnike, koja ima za posljedicu sve bolje i bolje iskorišćavanje zemlje.

To je, u svojoj suštini, mišljenje g. Prudona.

Da ispitamo najprije ukoliko je tačno da je renta kamata na kapital.

Za samog zemljoposjednika, renta predstavlja kamatu na kapital koji je platio za zemljište ili koji bi dobio njegovom prodajom. Ali kupujući i prodajući zemljište, on kupuje ili prodaje samo rentu. Cijena koju on daje da bi dobio rentu

ravna se prema opštoj kamatnoj stopi i nema posla s prirodom rente kao takve. Kamata na kapitale plasirane u zemljišta uopšte je niža od kamata na kapitale planirane u trgovinu ili industriju. Na taj način, za onoga koji kamatu koju zemljište predstavlja za vlasnika ne razlikuje od same rente, kamata na zemljišni kapital opada još više nego kamata na druge kapitale. Ali ne radi se o kupovnoj ili prodajnoj cijeni rente, o tržišnoj vrijednosti rente, o kapitalizovanoj renti, već o samoj renti.

Zakupnina može osim prave rente sadržavati još i kamatu na kapital plasiran u zemljište. Tada ovaj dio zakupnine zemljovlasnik ne prima kao zemljovlasnik već kao kapitalista; to međutim nije prava renta o kojoj treba da govorimo.

Dokle god se ne iskorišćuje kao sredstvo za proizvodnju, zemlja nije kapital. Zemljišni kapitali mogu se isto tako uvećavati kao i sva druga sredstva za proizvodnju. Ne dodaje se, da rečemo kao g. Prudon, materiji ništa, ali se uvećavaju zemljišta koja služe kao sredstva za proizvodnju. Samim tim što se na zemljištima koja su već pretvorena u sredstva za proizvodnju vrše ponovne investicije kapitala, povećava se zemljišni kapital a da se ništa ne doda zemlji kao materiji, tj. njenoj površini. Materijalna zemlja g. Prudona jeste zemlja u svojoj ograničenosti. Što se tiče vječnosti koju on pridaje zemlji, rado priznajemo da ona kao materija ima tu osobinu. Zemljišni kapital isto je tako malo vječit kao i svaki drugi kapital.

Zlato i srebro koji nose kamatu isto su tako trajni i vječiti kao zemlja. A što cijena zlata ili srebra pada dok cijena zemlji raste, sigurno ne dolazi od njihove više ili manje vječite prirode.

Zemljišni kapital stalni je kapital, ali se stalni kapital isto tako troši kao i optičajni kapital. Melioracije zemlje treba obnavljati i održavati; one traju samo izvjesno vrijeme kao i sva druga poboljšanja koja služe za to da se prirodne materije pretvore u sredstva za proizvodnju. Kad bi zemljišni kapital bio vječit, poneka bi područja imala sasvim drugi izgled nego što ga danas imaju. Rimska Kampanja, Sicilija, Palestina bile bi u punom sjaju svog negdašnjeg blagostanja.

Ima čak i takvih slučajeva kad bi zemljišni kapital mogao da iščezne i onda ako bi melioracije zemljišta ostale.

Prvo, to se događa uvijek kad konkurencija novih, plodnijih zemljišta ukine rentu u pravom smislu; zatim, melioracije koje su u izvjesnoj epohi imale neku vrijednost, gube je od onog časa kad usljed razvitka agronomije postanu opšte.

Predstavnik zemljišnog kapitala nije zemljoposjednik, već zakupnik. Dohodak koji zemlja donosi kao kapital jeste kamata i industrijski profit, a ne renta. Ima zemalja koje nose tu kamatu i taj profit, ali ne donose rentu.

Ukratko rečeno, zemlja, ukoliko nosi kamatu, jeste zemljišni kapital, a kao zemljišni kapital ne donosi rentu i ne sačinjava zemljišnu svojinu. Renta rezultira iz društvenih odnosa u kojima se vrši eksploatacija. Ona ne može biti posljedica manje ili više čvrste, manje ili više trajne prirode zemlje. Renta proističe iz društva a ne iz zemlje.

Po g. Prudonu, »poboljšanje obrađivanja zemlje« — posljedica »usavršavanja industrije« — uzrok je stalnom dizanju rente. Naprotiv, ovo poboljšanje čini da ona periodično opada.

U čemu se uglavnom sastoji svako poboljšanje, bilo u zemljoradnji, bilo u industriji? U tome da se istim radom proizvodi više, da se s manje rada proizvodi isto toliko ili čak i više. Zahvaljujući tim poboljšanjima, zakupnik ne mora da upotrijebi veću količinu rada za srazmjerno manji proizvod. On ne mora, dakle, pribjegavati lošijoj zemlji, i kapitali plasirani uzastopce u istu zemlju ostaju podjednako proizvodni. Prema tome, sve ove melioracije, daleko od toga da stalno podižu rentu, kao što kaže g. Prudon, sačinjavaju naprotiv povremene smetnje njenom podizanju.

Engeski zemljoposjednici 17. vijeka osjećali su to tako dobro da su se opirali napretku poljoprivrede, bojeći se da im se ne smanje dohoci. (*Vidi u Petija, engleskog ekonomiste iz doba Karla II.*)

§ 5. Štrajkovi i radnička udruženja

»Svaki porast najamnina može da ima samo tu posljedicu da se dignu cijena žita, vina itd., dakle da nastane skupoća. Jer šta je najamnina? Ona je cijena koštanja žita, itd.; ona je puna

cijena svake stvari. Hajdemo još dalje. Najamnina je srazmjernost elemenata koji obrazuju bogatstvo a koje masa radnika svakodnevno reproduktivno troši. Dakle, udvostručiti najamninu... znači dati svakom proizvođaču veći udio nego što je njegov proizvod, a to je protivrječno; a ako porast obuhvati samo mali broj industrija, znači izazvati opšti poremećaj u razmjeni, jednom riječju *skupoća*... Nemoguće je, izjavljujem, da obustave rada, koje imaju za posljedicu povišenje najamnine, ne svrše *opštim porastom cijena*: to je isto tako sigurno kao što su dva puta dva četiri.» (Proudhon, sv. I, str. 110, 111.)

Mi osporavamo sve ove tvrdnje, izuzev tvrdnju da su dva puta dva četiri.

Prvo, ne postoji *opšte poskupljenje*. Ako cijena svih stvari dvostruko poraste istovremeno s najamninom, onda to nije neko mijenjanje cijena, već mijenjanje izraza.

Zatim, opšti porast najamnina ne može nikad dovesti do manje ili više opšteg poskupljenja roba. Doista, ako bi sve industrije zapošljavale jednak broj radnika u odnosu prema stalnom kapitalu, ili prema alatima koje upotrebljavaju, tada bi opšti porast najamnina izazvao opšte padanje profita, a tržišna cijena roba ne bi pretrpjela nikakvu promjenu.

Međutim, pošto je odnos ručnog rada prema stalnom kapitalu u različitim industrijama nejednak, sve će industrijske grane koje upotrebljavaju srazmjerno veću masu stalnog kapitala a manje radnika prije ili kasnije biti prisiljene da spuste cijenu svojim robama. U protivnom slučaju, ako cijena njihovim robama ne padne, njihov će se profit dići iznad prosječne profitne stope. Mašine ne primaju najamninu. Opšti porast najamnine, dakle, manje će pogoditi industrije koje u odnosu prema drugima upotrebljavaju više mašina nego radnika. Kako, međutim, konkurencija ima uvijek tendenciju da profite izjednači, to profiti koji se dižu iznad prosječne stope mogu biti samo prolazni. Na taj će način opšti porast najamnina, ne uzimajući u obzir neka kolebanja, umjesto opšteg poskupljenja, po g. Prudonu, imati naprotiv za posljedicu djelimično padanje cijene, tj. padanje tržišnih cijena roba koje se izrađuju uglavnom pomoću mašina.

Dizanje i padanje profita i najamnina izražavaju samo srazmjeru u kojoj kapitalisti i radnici sudjeluju u proizvodu radnog dana, a da u većini slučajeva ne utiču na cijenu proizvoda. Ali da se »obustave rada, koji imaju za posljedicu

povišenje najamnine, svršavaju opštim porastom cijena, šta-
više skupoćom» — to su ideje koje mogu proizaći samo iz
mozga neshvaćenog pjesnika.

U Engleskoj su štrajkovi redovno bili povod za pronala-
ženje i primjenjivanje novih mašina. Mašine su bile, smije-
mo tvrditi, oružje koje su kapitalisti upotrebljavali radi sla-
manja revolta kvalifikovanih radnika. *Self-acting mule* (au-
tomatska predilica), najveći pronalazak moderne industrije,
potisnula je buntovne prelce. Kad sindikati i štrajkovi ne
bi imali druge posljedice osim da izazivaju protiv sebe me-
haničke pronalaskе, već bi samim tim vršili ogroman uticaj
na razvitak industrije.

»U članku koji je g. Leon Foše objavio septembra 1845«,
produžuje g. Prudon, »nalazim da su se engleski radnici od
nekog vremena okanili svojih *udruženja* — što je sigurno na-
predak na kome im možemo samo čestitati — ali da to pobolj-
šanje radničkog morala potiče prvenstveno iz njihovog eko-
norskog obrazovanja. Ne zavise najamnine od fabrikanta,
uzviknuo je na jednom mitingu u Boltonu neki predionički
radnik. U vremenu rđavih poslova fabrikanti su, tako reći biče-
vi kojima se služi nužnost, i moraju udarati, htjeli ne htjeli.
Regulativni princip jeste odnos između ponude i tražnje a
fabrikanti nemaju te moći«... U dobri čas, uzvikuje g. Pru-
don, evo dobro odgojenih radnika, uzornih radnika itd., itd.
Još je ta bijeda nedostajala Engleskoj: ona neće preći preko
Kanala.« (Proudhon, sv. I, str. 261. i 262.)

Od svih gradova Engleske, upravo je Bolton onaj u kome
je radikalizam najviše razvijen. Boltonski radnici poznati su
kao revolucionarni da se ne može više biti. Za vrijeme velike
agitacije u Engleskoj za ukidanje carina na žito, držali su
engleski fabrikanti da se zemljoposjednicima mogu odupri-
jeti samo ako u borbu uvedu i radnike. Ali pošto interesi
radnika nisu bili manje suprotni interesima fabrikanta,
nego što su interesi fabrikanta bili suprotni interesima
zemljoposjednika, to je prirodno što su fabrikanti uvijek
rđavo prolazili na radničkim mitinzima. Šta su fabrikanti
onda uradili? Da spasu izgled, oni su organizirali mitinge
na kojima su većinu sačinjavali poslovođe, mali broj njima
odanih radnika i *prijatelji trgovine* u pravom smislu. Kad
su pravi radnici pokušali da učestvuju na tim mitinzima,
kao u Boltonu i Mančesteru, i da protestuju protiv tih laž-

nih demonstracija, njima je pristup zabranjivan s objašnjenjem da je to *ticket-meeting*. Pod ovim se razumiju skupovi na koje se puštaju samo lica koja imaju ulaznicu. Međutim su oglasili, izljepljeni po zidovima, objavljivali javne mitinge. Kad god su se držali takvi mitinzi, donosili su fabrikantski listovi svečane i detaljne izvještaje o govorima koji su na njima držani. Razumije se da su te govore držali poslovođe. Londonske su ih novine doslovno donosile. G. Prudon ima nesreću da poslovođe smatra za obične radnike i izrično im zabranjuje da prijeđu preko Kanala.

Ako su štrajkovi od 1844. i 1845. svraćali na se pažnju manje nego ranije, dolazi to otuda što su to bile prve godine prosperiteta engleske industrije od 1837. Ali se zato ipak nije raspala ni jedna jedina *sindikalna organizacija*.

Sad da čujemo poslovođe iz Boltona. Po njima, fabrikanti nisu gospodari najamnine, jer nisu gospodari cijene proizvoda, a nisu gospodari cijene proizvoda, jer nisu gospodari svjetskog tržišta. Stoga oni daju razumjeti da ne treba stvarati udruženja koja imaju za cilj da od fabrikanta izvojuju povišenje najamnine. G. Prudon, naprotiv, zabranjuje im udruženja bojeći se da bi udruženje moglo imati za posljedicu porast najamnina, što bi za sobom povuklo opštu skupoću. Nije potrebno isticati da su g. Prudon i poslovođe u jednoj stvari jedno srce i jedna duša: u tome da je porast najamnina isto što i porast cijena proizvoda.

Ali, je li strah od skupoće pravi uzrok g. Prudonove srdžbe? Ne. On se razgoropadio na poslovođe iz Boltona naprosto zbog toga što oni određuju vrijednost *ponudom i tražnjom* i što ne brinu za *konstituisanu vrijednost*, za vrijednost koja je došla u stanje konstituisanosti, za konstituisanje vrijednosti koje u sebi uključuje *stalnu razmjenljivost* i sve ostale *srazmjernosti odnosa* i *odnose srazmjernosti*, a pride još i providenje.

»Štrajk radnika *ilegalan* je, i to ne kaže samo kazneni zakonik već i ekonomski sistem, nužnost postojećeg poretka... Može se trpjeti da svaki pojedini radnik slobodno raspolaže svojom ličnošću i svojim rukama, ali društvo ne može dopustiti da se radnici drznu da pomoću koalicija vrše nasilje nad monopolom.« (Sv. I, str. 334 i 335.)

G. Prudon hoće da nam jedan član kaznenog zakonika postavi kao opšti i nužni rezultat odnosa buržoaske proizvodnje.

U Engleskoj su radnička udruženja dopuštena aktom parlamenta i baš je ekonomski sistem bio prisilio parlament da to dopuštenje objavi zakonskim putem. Kad je godine 1825. parlament, pod ministrom Haskisonom, morao da čini izmjene u zakonodavstvu, da ga sve više i više dovede u sklad sa stanjem koje je stvoreno slobodnom konkurencijom, morao je silom okolnosti da ukine sve zakone koji su zabranjivali radnička udruženja. Što se moderna industrija i konkurencija više razvijaju, to se više javljaju elementi koji izazivaju i potpomažu radnička udruženja, a čim su udruženja, postajući svakim danom sve čvršća, postala ekonomska činjenica, moraju kroz kratko vrijeme postati i zakonska činjenica.

Prema tome član francuskog kaznenog zakonika, u najboljem slučaju, dokazuje to da moderna industrija i konkurencija nisu bile dovoljno razvijene pod Konstituantom i Carstvom.

Ekonomisti i socijalisti⁸ slažu se u jednoj jedinoj tački: u osuđivanju *radničkih udruženja*. Samo što različito motiviraju svoju osudu.

Ekonomisti kažu radnicima: Ne udružujte se. Udružujući se, vi kočite pravilan tok industrije, sprečavate fabrikante da udovoljavaju narudžbama, smetate trgovinu i ubrzavate prodiranje mašina koje vaš rad čine djelimično suvišnim i time vas prisiljavaju da primite još nižu najamninu. Uostalom, vaša je akcija uzaludna; vaša će najamnina uvijek biti određivana odnosom između traženih i nuđenih ruku. A opirati se vječitim zakonima političke ekonomije podjednako je smiješan koliko i opasan napor.

Socijalisti kažu radnicima: Ne udružujte se, jer na kraju krajeva šta ćete od toga dobiti? Veću najamninu? Ekonomisti će vam do očevidnosti dokazati da će nakon kratkovremene povišice od nekoliko sua, koju možete postići u slučaju uspjeha, doći do trajnog opadanja. Dobro računđije dokazaće vam da vam trebaju godine da pomoću povišenja najamnine izvučete samo troškove koje ste morali napraviti

⁸ To jest: tadašnji furijeristi u Francuskoj i ovenisti u Engleskoj. *F. Engles*.

radi organizovanja i održavanja vaših udruženja. A mi, mi ćemo vam u svojstvu socijalista kazati da ćete bez obzira na novčano pitanje opet biti samo radnici, a da će fabrikanti uvijek biti fabrikanti, kako prije, tako i poslije. Toga radi: ni udruženja ni politike, jer udruživati se, zar to ne znači voditi politiku?

Ekonomisti hoće da radnici ostanu u društvu onakvom kakvo se formiralo i kakvim su ga oni u svojim priručnicima označili i zapečatili.

Socijalisti hoće da radnici ostave po strani staro društvo, kako bi time bolje mogli ući u novo društvo koje su im oni spremili predviđajući sve što je potrebno.

Uprkos jednima i drugima, uprkos priručnicima i utopijama, radnička udruženja nisu ni za trenutak prestala da se razvijaju i rastu s razvitkom i napretkom moderne industrije. Danas je to u tolikoj mjeri tako, da stepen razvitka radničkih udruženja u nekoj zemlji tačno označava rang koji ona zauzima u hijerarhiji svjetskog tržišta. Engleska, u kojoj je industrija najrazvijenija, ima najveća i najbolje organizovana radnička udruženja.

U Engleskoj se radnici nisu ograničili na djelimična udruženja kojima je jedini cilj bio prolazni štrajk i koja su zajedno s njim nestajala. Stvorena su trajna udruženja, *tred-junioni*, koji radnicima služe kao bedem u njihovim borbama s poduzetnicima. A u sadašnje vrijeme svi ovi lokalni *tred-junioni* okupljeni su u *Nacionalnom savezu ujedinjenih struka*, čiji se centralni odbor nalazi u Londonu i koji broji već oko 80 000 članova. Formiranje ovih štrajkova, udruženja, *tred-juniona*, išlo je naporedo s političkim borbama radnika, koji sada imaju veliku političku stranku pod imenom *čartista*.

Prvi pokušaji radnika da se *udruže* uzimaju uvijek oblik djelimičnih i povremenih udruženja.

Krupna industrija dovodi na jedno mjesto veliku masu ljudi koji se među sobom ne poznaju. Konkurencija razdvaja njihove interese. Ali održanje najamnine, taj zajednički njihov interes prema poslodavcu, ujedinjuje ih u zajedničkoj misli na otpor — u *udruženju*. Na taj način, radničko udruženje uvijek ima dvostruku svrhu, svrhu da ukine konkurenciju među radnicima, da bi kapitalisti mogli da prave zajedničku konkurenciju. Ako je prva svrha otpora i bila

samo održanje najamnine, to su se udruženja, isprva podvojena, kasnije, kada su se kapitalisti sa svoje strane sve više udruživali u svrhu represije, stala formirati u grupe, te prema uvijek ujedinjenom kapitalu postaje održanje saveza za radnike nužnije od održanja najamnine. To je u tolikoj mjeri istina, da se engleski ekonomisti nalaze u čudu gledajući kako radnici žrtvuju veliki dio najamnine u korist svojih saveza, koji su u očima ekonomista bili osnovani samo u korist najamnine. U toj borbi — pravom građanskom ratu — ujedinjuju se i razvijaju svi elementi potrebni za bitku koja će doći. Došavši do te tačke, radničko udruženje dobiva politički karakter.

Ekonomski odnosi pretvorili su najprije masu stanovništva u radnike. Vladavina kapitala stvorila je tim masama zajednički položaj, zajedničke interese. Tako je ta masa već klasa prema kapitalu, ali još ne i za samu sebe. U borbi, od koje smo naveli samo nekoliko faza, ova se masa ujedinjuje, konstituiše se kao klasa za sebe samu. Interesi koje ona brani postaju klasni interesi. A borba klase protiv klase politička je borba.

Što se tiče buržoazije, imamo da razlikujemo dvije faze: fazu u kojoj se ona pod vladavinom feudalizma i apsolutne monarhije konstituisala kao klasa, i fazu u kojoj je ona, već konstituisana kao klasa, srušila feudalizam i monarhiju da bi društvu dala oblik buržoaskog društva. Prva od tih faza bila je duža i iziskivala je veće napore. I buržoazija je bila počela djelimičnim udruženjima protiv feudalnih gospodara.

Činjena su mnoga istraživanja da bi se ocrtale razne istorijske faze kroz koje je buržoazija prošla od gradske komune do svog konstituisanja kao klase.

Ali kad se radi o tome da se tačno shvate štrajkovi, udruženja i drugi oblici u kojima proleter i drugi pred našim očima izvršavaju svoje organiziranje, kao klase, tada jedne obuzima istinski strah, dok drugi pokazuju *transcendentalno* omalovažavanje.

Ugnjetena klasa životni je uslov svakog društva zasnovanog na klasnoj suprotnosti. Zato oslobođenje ugnjetene klase nužno uključuje stvaranje novog društva. Da bi se ugnjetena klasa mogla da oslobodi, mora biti dostignut stepen na kome već stečene proizvodne snage i postojeći društveni

odnosi ne mogu da postoje naporedo. Od svih oruđa za proizvodnju, najmoćnija proizvodna snaga je sama revolucionarna klasa. Organizacija revolucionarnih elemenata kao klase pretpostavlja gotovu egzistenciju svih onih proizvodnih snaga koje su se u krilu starog društva uopšte mogle da razvijaju.

Znači li to da će poslije rušenja starog društva doći novo klasno društvo, koje će biti oličeno u novoj političkoj vlasti? Ne.

Uslov za oslobođenje radničke klase jeste ukidanje svake klase, kao što je uslov za oslobođenje trećeg staleža, buržoaskog reda, bio ukidanje svih staleža i svih redova.⁹

U toku razvitka radnička će klasa postaviti na mjesto starog buržoaskog društva takvu asocijaciju koja isključuje klase i njihovu suprotnost, i više neće biti prave političke vlasti, jer je politička vlast upravo oficijelni izraz klasne suprotnosti u buržoaskom društvu.

Međutim, suprotnost između proletarijata i buržoazije jeste borba klase protiv klase, borba koja dovedena do svog najvišeg izraza znači potpunu revoluciju. Uostalom, treba li da se čudimo što društvo zasnovano na klasnoj *suprotnosti* svršava brutalnom *protivurječnošću*, sudarom prsa u prsa kao posljednjim rješenjem?

Ne recite da društveni pokret isključuje politički pokret. Nema političkog pokreta koji u isto vrijeme ne bi bio i društveni.

Tek u takvom redu stvari u kome neće biti klasa ni klasne suprotnosti prestaće *društvene evolucije* da budu *političke revolucije*. A dotle će, naći svakoga opšteg preinačenja društva, posljednja riječ društvene nauke biti:

»Borba ili smrt; krvavi rat ili uništenje.
Eto kako se pitanje neumoljivo postavlja«.

Žorž Sand

⁹ Staleži ovdje u istorijskom smislu staleža feudalne države, staleža s određenim i ograničenim povlasticama. Buržoaska revolucija ukinula je staleže zajedno s njihovim povlasticama. Buržoasko društvo zna još samo za *klase*. Zato je bilo skroz protivurječno istoriji kad je proletarijat bio obilježen kao »četvrti stalež«. *F. Engles*.

K. Marks

PISMO

J. D. SVAICERU

London, 24. januara 1853.

PRILOZI

Poštovani gospodine!

Jeste primio pismo u kome tražim od mene iscrpan sud o Prudonom Otkudici u vrijeme ne dovoljno mi da razotkrivam Vašu želju. Uz to nemam pri ruci nijedan njegov spis. Ali da vam ipak pokažem svoju dobru volju, nabacim brzo jednu kratku sliku. Vi poslije možete ispraviti, dodati, izmijeniti, jednom riječju, uraditi s njom kako naćete za shodno. («Držimo da je najbolje», dodala je redakcija u napomeni, «da napis objavimo bez izmjena».)

Prudonovih prvih pokušaja više se ne sjećam. Njegov dječji rad «Svjetski jezik» pokazao kako se bio nastojao rješavati problema za čije rješenje niti imao ni osnovnih predhodnih znanja.

Njegovo prvo djelo «Šta je svojina?» bezuslovno mu je i najbolje. Ono je epohalno ako ne novim sadržajem, a ono ipak novim i smjelim načinom da se staro kaže. U djelima francuskih socijalista i komunisti koje je to poznavao, «svojina» bila je već samo mnogostrano kritikovana, već i utopistički rešavana. U ovom djelu Prudon se odnosi prema Sen-Simonu i Fourieru otprilike kao Fejerbakh prema Hegelu. Upoređen s Hegelom, Fejerbakh je mala sirotinja. Pa ipak je bio epohalan protiv Hegela, jer je naglasio neke stvari neprijatne kritičkoj svijesti a važne za napredak

I

K. Marks

PISMO

J. B. ŠVAJCERU

London, 24. januara 1865.

Poštovani gospodine!

Juče primih pismo u kome tražite od mene iscrpan sud o Prudonu. Oskudica u vremenu ne dozvoljava mi da zadovoljim Vašu želju. Uz to nemam pri ruci *nijedan* njegov spis. Ali da vam ipak pokažem svoju dobru volju, nabaciću brzo jednu kratku skicu. Vi poslije možete ispravljati, dodavati, ispuštati, jednom riječju, uraditi s njom kako nađete za shodno. (»Držimo da je najbolje«, dodala je redakcija u napomeni, »da napis objavimo *bez izmjene*.«)

Prudonovih prvih pokušaja više se ne sjećam. Njegov đачki rad »Svjetski jezik« pokazuje kako se bez ustezanja laćao problema za čije rješenje nije imao ni osnovnih pret-hodnih znanja.

Njegovo prvo djelo »Šta je svojina?« bezuslovno mu je i najbolje. Ono je epohalno ako ne novim sadržajem, a ono ipak novim i smjelim načinom da se staro kaže. U djelima francuskih socijalista i komunista koje je on poznavao, »svojina« bila je ne samo mnogostrano kritikovana, već i utopistički »ukinuta«. U ovom djelu Prudon se odnosi prema Sen-Simonu i Furijeu otprilike kao Fojerbah prema Hegelu. Upoređen s Hegelom, Fojerbah je gola sirotinja. Pa ipak je bio epohalan *poslije* Hegela, jer je *naglasio* neke stvari neprijatne hrišćanskoj svijesti a važne za napredak

kritike, stvari koje je Hegel ostavio u mističnim clair-obscur (svijetlo-tamnom).

U tome Prudonovom spisu stil je, ako se tako smijem izraziti, još jako muskulozan; taj stil smatram za glavnu zaslugu tog spisa. Vidi se da Prudon samostalno pronalazi čak i tamo gdje samo reprodukuje staro, vidi se da je ono što kazuje njemu samom bilo novo i da mu važi kao novo. Izazivačkim prkosom kojim dira u ekonomsku »svetinja nad svetinjama«, duhovitim paradoksima kojim se izrugava običnom buržoaskom razumu, žestokom osudom, gorkom ironijom, na mahove dubokim i istinskim osjećanjem bunta protiv bestidnosti postojećeg stanja, revolucionarnom ozbiljnošću — svim tim je spis »Šta je svojina?« elektrizirao i dao veliki podstrek pri svojoj prvoj pojavi. U strogo naučnoj historiji političke ekonomije spis bi jedva bio vrijedan pomena. Ali ovakvi senzacionalni spisi igraju ulogu i u nauci kao god i u lijepoj književnosti. Uzmimo, na primjer, *Maltusov* spis »O stanovništvu«. U prvom izdanju bio je to samo »senzacionalni pamflet«, a osim toga *plagijat* od početka do kraja. Pa ipak, koliko je podsticaja dala ta *paškvila* na *ljudski rod*!

Da je Prudonov spis preda mnom, lako bih na nekoliko primjera pokazao njegov *prvi manir*. U paragrafima koje on smatra za najvažnije podražava on Kantovo tretiranje *antinomija* — Kant je bio jedini njemački filozof koga je tada poznavao iz prevoda — i ostavlja jak utisak da je njemu, kao god i Kantu, rješenje tih antinomija nešto što spada »s onu stranu« ljudskog razuma, tj. o čemu i njegov vlastiti razum ostaje u neizvjesnosti.

Uprkos svemu prividnom jurišanju na bogove, nalazi se već u »Šta je svojina?« ova protivrječnost: Prudon, s jedne strane, kritikuje društvo s gledišta i očima francuskog sitnog seljaka (kasnije *sitnog buržuja*), dok, s druge strane, primjenjuje na njega mjerilo koje je naslijedio od socijalista.

Već sam naslov spisa nagovještavao je njegovu slabost. Pitanje je bilo postavljeno tako pogrešno da se na njega nije moglo ispravno odgovoriti. *Antički »odnosi svojine«* bili su nestali u *feudalnim*, feudalni u »buržoaskim«. Na taj je način sama historija dala kritiku minulih *odnosa svojine*. Ono o čemu se kod Prudona zapravo radilo bila je postojeća *savremena buržoaska svojina*. Na pitanje šta je ona, moglo

se odgovoriti jedino kritičkom analizom »političke ekonomije«, koja je obuhvatila cjelinu tih odnosa svojine ne u njihovom pravnom izrazu kao odnose volja, već u njihovom realnom obliku, tj. kao odnose proizvodnje. Ali kako je cjelokupnost tih ekonomskih odnosa upleo u opšti pravni pojam: »svojina« (»la propriété«), Prudon i nije mogao odmaći od odgovora koji je istim riječima u sličnom spisu dao Briso još prije 1789: »La propriété c'est le vol« (svojina je krađa).

U najboljem slučaju iz ovoga izlazi samo to da buržoasko-pravni pojmovi o »krađi« pristaju i buržujevoj vlastitoj »poštenoj« zaradi. S druge strane, pošto »krađa« kao nasilna povreda svojine pretpostavlja svojinu, zapetljao se Prudon u svakojake i njemu samom nejasne maštarije o pravoj buržoaskoj svojini.

Za vrijeme mog boravka u Parizu, 1844, stupio sam s Prudonom u lične odnose. Spominjem to ovdje zato, jer sam unekoliko i sam kriv za njegovu »sophistication«, kako Englezi nazivaju falsifikovanje trgovinskih artikala. Za vrijeme dugih debata koje su često trajale čitavu noć, zarazio sam ga na njegovu veliku štetu hegelijanstvom, koje on nije mogao čestito proučiti zbog nepoznavanja njemačkog jezika. Što sam ja započeo, nastavio je poslije mog protjerivanja iz Pariza g. Karl Grin. Kao predavač njemačke filozofije, ovaj je prema meni imao i tu prednost što se u njoj ni sam nije ništa razumijevao.

Baš pred samo pojavljivanje njegovog drugog znatnijeg djela, »Philosophie de la misère etc.«, (»Filozofija bijede«), Prudon me je sam o tom izvijestio vrlo opširnim pismom, u kome su mu se potkrale riječi »J'attends votre férule critique« (Očekujem vašu strogu kritiku). Međutim se ona uskoro (u mom spisu: »Bijeda filozofije itd.«, Pariz, 1847) sručila na njega na takav način da je zauvijek prekinula naše prijateljstvo.

Iz rečenog vidite da je zapravo tek Prudonova: »Filozofija bijede, ili sistem ekonomskih protivrječnosti« sadržavala odgovor na pitanje: »Šta je svojina?« On je u stvari, tek poslije pojave ovog spisa započeo ekonomske studije; otkrio je da se na pitanje koje je postavio ne može odgovoriti invetktivom, već samo analizom savremene »političke ekonomije«. U isto vrijeme je pokušao da sistem ekonom-

skih kategorija prikaže dijalektički. Namjesto *Kantovih* nerazriješivih »*antinomija*« trebalo je da dođe Hegelova »*protivriječnost*« kao sredstvo izlaganja.

U pogledu ocjene njegovog djela, debelog dva toma, moram Vas uputiti na svoj kritički spis. Tu sam, između ostalog, pokazao kako je Prudon slabo pronikao u tajne naučne dijalektike; kako, s druge strane, živi u iluzijama spekulativne filozofije, jer *umjesto da ekonomske kategorije shvati kao teorijske izraze istorijskih odnosa proizvodnje koji odgovaraju nekom određenom stupnju razvitka materijalne proizvodnje*, on trabunja o njima kao o *vječitim idejama* koje su postojale oduvijek, i kako tim okolišnim putem ponovo dolazi na stanovište buržoaske ekonomije¹.

Dalje sam pokazao kako je njegovo poznavanje »političke ekonomije«, koju je prihvatio da kritikuje, sasvim nedovoljno, dijelom i đačko, i kako se zajedno sa utopistima dao u lov na takozvanu »*nauku*« koja treba a priori² da izmudruje formulu za »rješenje socijalnog pitanja«, umjesto da nauku crpe iz kritičkog saznavanja istorijskog kretanja, kretanja koje proizvodi i same *materijalne uslove emancipacije*. Naročito sam pokazao kako je nejasno, pogrešno i polovično Prudonovo shvatanje osnovice čitave stvari: *razmjenske vrijednosti*, i kako čak utopističko tumačenje *Rikardove* teorije vrijednosti pogrešno smatra kao temelj neke nove nauke. O njegovom opštem stanovištu dao sam ovakav sažet sud:

»Svaki ekonomski odnos ima jednu dobru i jednu rđavu stranu; to je jedina tačka u kojoj g. Prudon ne demantuje sam sebe. On vidi da ekonomisti ističu dobru stranu, a da socijalisti optužuju rđavu. Od ekonomista on pozajmljuje nužnost vječitih odnosa, od socijalista iluziju da u bijedi vide samo bijedu (mjesto da u njoj vidi revolucionarnu, razornu stranu koja će srušiti staro društvo). On je saglasan i s jednim i s drugim, nastojeći pri tom da se osloni na

¹ »Kad ekonomisti kažu da su sadašnji odnosi — odnosi buržoaske proizvodnje — prirodni, oni time daju na znanje da su to odnosi u kojima se stvaranje bogatstva i razvijanje proizvodnih snaga vrši po prirodnim zakonima, nezavisnim od uticaja vremena. To su vječiti zakoni koji će uvijek vladati društvom. To će reći da je istorije bilo, ali da je više nema.«

² —unaprijed, prije iskustva. *Prev.*

autoritet nauke. Nauka se kod njega svodi na sićušni opseg jedne naučne formule; on je čovjek koji lovi formule. Zato g. Prudon laska sebi da je dao kritiku kako političke ekonomije tako i komunizma — a stoji duboko ispod obojega. Ispod ekonomiste zato što kao filozof koji ima u ruci čarobnu formulu misli da ne mora ulaziti u čisto ekonomske pojedinosti; ispod socijaliste zato što nema ni dovoljno srčanosti ni dovoljno razumijevanja da se ma i spekulativno digne nad buržoaksi horizont... on želi da kao čovjek od nauke lebdi i nad buržujima i nad proleterima, a *samo je malograđanin* koji se neprestano batrga između kapitala i rada, između političke ekonomije i komunizma.«

Ma koliko da je ovaj sud oštar, moram još i danas da potpišem svaku riječ u njemu. No ujedno ne treba zaboraviti da su u vrijeme kad sam ja Prudonovu knjigu proglasio za zakonik sitnoburžoaskog socijalizama, i to teoretski dokazao, i politički ekonomisti i socijalisti još optuživali Prudona kao *ultra-arhirevolucionara*. Stoga se ja i nisam kasnije nikad pridružio dreci o njegovoj »izdaji« revolucije. Nije bila njegova krivica što, krivo shvaćen u početku i od drugih i od samog sebe, nije ispunio nade koje su bile neopravdane.

U »Filozofiji bijede«, suprotno spisu »Šta je svojina?«, ističu se vrlo nepovoljno svi nedostaci Prudonovog načina izlaganja. Stil je često, kako Francuzi kažu, *ampoulé*³. Visokoparno spekulativan, nerazumljiv jezik, koji bi trebalo da bude njemačko-filozofski, javlja se redovno ondje gdje ga izda galsko oštroumlje. Vašarski pretjerano samohvalisav i tašt ton, naročito ono uvijek tako neugodno naklapanje o »nauci« i paradiiranje s tobožnjom naukom, neprestano Vam para uši. Istinsku toplinu kojom je prožet njegov prvi spis, Prudon ovdje na ponekim mjestima sistematski zamjenjuje deklamacijom i neobuzdanom raspaljenošću. Uz to ide i nespretna i odvratna pretenzija na učenost samouka čiji je spontani ponos zbog originalnog, samostalnog mišljenja već slomljen, i koji sad kao skorojčvić u nauci misli da se mora razmetati onim što nije i čega nema. Zatim ona psihologija malograđanina koji takvog čovjeka kao što je *Kabe*, dostojnog poštovanja zbog njegovog praktičnog stava prema francuskom proletarijatu, napada nepristojno i brutalno — ali

³ — naduven. *Prev.*

ni oštro ni duboko, pa ni tačno — dok je, na primjer, prema jednom *Dinoajeu* (istina, ovaj je »državni savjetnik«) vrlo učtiv, iako se sve značenje tog Dinoajea sastojalo u komičnoj ozbiljnosti s kojom je propovijedao rigorizam (moralnu strogost) u tri debele, nepodnosivo dosadne knjige, rigorizam koji je još Helvecije ovako okarakterisao: *On vuet que les malheureux soient parfaits*»⁴.

Februarska revolucija došla je doista vrlo nezgodno za Prudona, pošto je baš nekoliko nedjelja prije nje nepobitno bio dokazao da je »*era revolucija*« zauvijek prošla. Njegovo istupanje u Narodnoj skupštini, mada je pokazivao slabo razumijevanje datih odnosa, zaslužuje svaku hvalu. *Poslije junskog ustanka* bilo je takvo istupanje čin velike smjelosti. Osim toga, ono je imalo tu korisnu posljedicu što je g. Tjer u svom skupštinskom odgovoru na Prudonove predloge, koji je zatim objavljen kao poseban spis, pokazao čitavoj Evropi kakav je katekizam za malu djecu bio postolje na kome je stajao taj duhovni stub francuske buržoazije. Prema g. *Tjeru Prudon* je zaista izgledao kao pretpotopni gorostas.

Prudonovo otkriće »*Crédit gratuit*»⁵ i »*pučke banke*« (banque du peuple), koja se na njemu zasniva, posljednja su njegova ekonomska »djela«. U mom spisu: »Prilog kritici političke ekonomije«, sv. I, Berlin, 1859, (str. 59—64), nalazi se dokaz da teorijski temelj njegovog gledišta proizlazi iz nepoznavanja osnovnih pojmova buržoaske političke ekonomije, naime iz nepoznavanja odnosa *robe* prema *novcu*, dok je praktička nadgradnja prosta reprodukcija mnogo starijih i daleko bolje izrađenih planova. Da kredit pod određenim ekonomskim i političkim okolnostima može da posluži ubrzanju emancipacije radničke klase — kao što je, na primjer, u Engleskoj početkom osamnaestog i kasnije opet devetnaestog stoljeća poslužio za to da se imetak prenese s jedne klase na drugu — ni najmanje ne podliježe sumnji i samo je po sebi razumljivo. Ali gledati u *kamatonosnom kapitalu glavni oblik kapitala*, a od naročite primjene kredita, od tobožnjeg ukidanja kamate, htjeti napraviti osnovu društvenog preobražaja, skroz je *ćiftinska* fantazija. Zato ovu fantaziju i nalazimo izmaljanu u svim pojedinostima već kod

⁴ Traže od nesretnika da budu savršeni. *Prev.*

⁵ Beskamatni kredit. *Prev.*

ekonomista koji predstavljaju englesku sitnu buržoaziju sedamnaestog vijeka. Prudonova polemika protiv Bastija (1850) o kamatonosnom kapitalu stoji duboko ispod »Filozofije bijede«. On uspijeva da ga čak i Bastija tuče, a kad god ga njegov protivnik lupi, on udara u lakrdijašku hala-buku.

Prije nekoliko godina napisao je Prudon nagradni spis o »Porezima« — čini mi se za konkurs koji je raspisala lozanska vlada. Ovdje se ugasio i posljednji tračak genijalnosti. Sve što je ostalo jeste: le petit bourgeois tout pur⁶.

Što se tiče Prudonovih političkih i filozofskih spisa, u svima se pokazuje isti protivurječni, dvojaki karakter kao i u ekonomskim radovima. Pored toga, oni imaju samo lokalnu vrijednost za Francusku. Njegovi napadi na religiju, crkvu itd. imaju pri svemu tome veliku lokalnu zaslugu u vrijeme kad su francuski socijalisti smatrali da će svojom antireligioznošću moći da nadmaše buržoasko volterijanstvo osamnaestog i njemačku bezbožnost devetnaestog vijeka. Ako je Petar Veliki barbarstvom oborio rusko barbarstvo, Prudon je učinio sve što je mogao da francusko frazerstvo obori frazom.

Ne samo kao slabe spise, već i kao podlosti, ali podlosti koje odgovaraju sitnoburžoaskom stanovištu, moramo obilježiti kako njegov spis o »*Coup d'état*«⁷, u kome koketira s L. Bonapartom i stvarno nastoji da za njega zagrije francuske radnike, tako i njegov posljednji spis protiv *Poljske*, o kojoj, u čast ruskom caru, govori s kretenskim cinizmom.

Prudona su često upoređivali s *Rusoom*. Ništa ne može biti pogrešnije. Prije se može reći da ima sličnosti s *Nikolom Lengeom*, čije je djelo »*Théorie des Lois Civiles*« uostalom vrlo genijalno djelo.

Prudon je po svojoj prirodi naginjao dijalektici. Ali pošto nikad nije shvatio pravu naučnu dijalektiku, dotjerao je samo do sofistike. U stvari je to u skladu s njegovim sitnoburžoaskim stanovištem. Sitni buržuj, kao i historičar *Raumer*, sastavljen je iz »s jedne strane« i »s druge strane«. Takav je on u svojim ekonomskim interesima, pa je stoga takav i u svojoj politici, u svojim religioznim, privrednim i umjetničkim shvatanjima. Takav je u moralu, takav je u

⁶ — čisti malograđanin. *Prev.*

⁷ »Državni udar«. *Prev.*

svačemu. On je živa protivurječnost. Ako je, kao Prudon, još i duhovit čovjek, ubrzo će naučiti da se igra svojim vlastitim protivurječnostima i da ih, već prema prilikama, izradi u upadljive, šumne, ponekad skandalozne, ponekad sjajne paradokse. Naučno šarlatanstvo i političko prilagođivanje nerazdvojni su od takvog stanovišta. I od svega ostaje još samo jedna pobuda: *taština* subjekta, a onda je, kao kod svih taštih ljudi, u pitanju samo trenutni uspjeh i dnevna senzacija. Tako se neminovno gubi običan moralni takt, koji je, na primjer, jednog Rusoa držao uvijek daleko čak i od svakog prividnog kompromisa s postojećim vlastima.

Možda će potomstvo najnoviju fazu francuske istorije okarakterisati tako da je Luj Bonaparte bio njen Napolenon, a Prudon njen Ruso-Volter.

A sad morate primiti na sebe odgovornost što ste mi, tako brzo iza njegove smrti, naprtili ulogu da mu mrtvome sudim.

Vaš odani *Karl Marks*

II

DŽON GREJ I RADNI NOVAC

(Iz Marksovog djela „Prilog kritici političke ekonomije“, Berlin, 1859. str. 61—64)

Prvo sistematsko izlaganje teorije o radnom vremenu kao neposrednoj jedinici mjere novca dao je Džon Grej¹.

Po njegovoj zamisli imala bi jedna centralna nacionalna banka da preko svojih podružnica izdaje potvrde o radnom vremenu koje se utroši na proizvodnju različitih roba. U razmjenu za robu proizvođač prima ispravu o vrijednosti, tj. priznanicu na onoliko radnog vremena koliko njegova roba sadrži,² a ove banknote od 1 radne nedjelje, 1 radnog dana, 1 radnog sata, itd. služe u isti mah kao uputnica na ekvivalent u svima drugim robama koje se nalaze u banči-

¹ Džon Grej: »Socijalni sistem itd. Studija o principima razmjene, Edinburg, 1831«. Uporedi od istog pisca »Predavanja o prirodi i upotrebi novca; Edinburg 1848«. Poslije februarske revolucije, poslao je Grej francuskoj provizornoj vladi memorandum u kome je poučava da Francuskoj nije potrebna »organisation of labour« (organizacija rada) već »organisation of exchange« (organizacija razmjene), čiji se potpuno izrađen plan nalazi u novčanom sistemu koji je izišao iz njegove glave. Dobri Džon nije slutio da će šesnaest godina iza pojave »Socijalnog sistema«, Prudon, pronalazač tolikih stvari, tražiti patent na isto otkriće.

² Grej: »Socijalni sistem«, str. 63. »Novac bi trebalo da bude samo priznanica, samo potvrda da je njen držalac ili doprinio neku vrijednost nacionalnoj zalihi bogatstva, ili pribavio pravo na istu vrijednost od nekoga koji ju je doprinio.«

nim skladištima.¹ Ovo je osnovni princip koji je on brižljivo izveo u pojedinostima, oslanjajući se svugdje na postojeće engleske ustanove. Pod tim sistemom, kaže Grej, „bilo bi u svako doba isto tako lako prodati za novac kao što je sada lako kupiti za novac; proizvodnja bi bila jednoobrazni i neiscrpni izvor tražnje”.² Plementi bi metali izgubili svoju „povlasticu” prema drugim metalima i „zauzeli bi na tržištu mjesto koje im pripada pokraj maslaca i jaja, sukna i pamučnog platna, a njihova nas vrijednost ne bi zanimala više od vrijednosti dijamanta”.³ Treba li zar da zadržimo našu uobraženu mjeru vrijednosti, zlato, i da tako sputavamo proizvodne snage zemlje, ili treba da se obratimo prirodnoj mjeri vrijednosti, radu, i da proizvodne snage zemlje oslobodimo?”⁴

Pošto je radno vrijeme unutrašnja mjera vrijednosti, šta će pored nje druga, spoljašnja mjera? Zašto se prometna vrijednost razvija u cijenu? Zašto sve robe cijene svoju vrijednost u jednoj jedinoj robi, koja se na taj način pretvara u adekvatno biće prometne vrijednosti, u novac? To je bio problem koji je Grej imao da riješi. Umjesto da ga riješi on uobražava da bi se robe jedne prema drugima mogle neposredno odnositi kao proizvodi društvenog rada. Ali one se jedne prema drugima mogu odnositi samo kao ono što jesu. Robe su neposredni proizvodi izolovanih, nezavisnih, privatnih radova koji se svojim otuđivanjem u procesu razmjene moraju potvrditi kao opšti društveni rad, ili, rad na osnovi robne proizvodnje postaje društven rad tek svestranim otuđivanjem individualnih radova. A ako Grej radno vrijeme sadržano u robama pretpostavlja kao *neposredno društveno*, on ga tada pretpostavlja kao zajedničko radno vrijeme ili kao radno vrijeme neposredno udruženih individua. Tada neka specifična roba, kao zlato i srebro, doista

¹ Pošto se proizvodu bude procijenila vrijednost, neka bude smješten u neku banku, i nek se odatle povuče kad god bude zatražen, samo pod uslovom opšteg pristanka da onaj koji smjesti ma kakvu vrstu svojine u predloženu nacionalnu banku može iz nje uzeti jednaku vrijednost ma u čemu što se u njoj nalazi, umjesto da bude obavezan da izuzme baš onu istu stvar koju je u nju unio». (Isto, str. 68).

² Isto, str. 16.

³ Grej: Predavanja o novcu itd., str. 182.

⁴ Isto, str. 169.

ne bi mogla istupati prema drugim robama kao otjelovljenje opšteg rada; prometna vrijednost ne bi postala cijenom, ali ni upotrebna vrijednost ne bi postala prometnom vrijednošću, proizvod ne bi postao roba, i na taj bi način bila ukinuta sama osnovica buržoaske proizvodnje. Ali to nije ono što Grej misli. Proizvodi treba da se proizvode kao robe, ali ne da se i razmjenjuju kao robe.

Izvođenje ove skromne želje povjerava Grej jednoj nacionalnoj banci. S jedne strane, društvo u obliku banke čini individue nezavisnim od uslova privatne razmjene, a s druge ih strane ostavlja da i dalje proizvode na osnovici privatne razmjene. Međutim, unutrašnja dosljednost nagoni Greja da porekne jedan uslov buržoaske proizvodnje za drugim, mada mu je jedina želja da »reformiše« novac koji proističe iz robne razmjene. Tako on kapital pretvara u nacionalni kapital,¹ zemljišnu svojinu u nacionalnu svojinu,² i kad se njegova banka pogleda izblize vidi se da ona ne samo da jednom rukom prima robe a drugom izdaje potvrde o predatom radu, nego reguliše i samu proizvodnju. U svom posljednjem spisu »Predavanja o novcu«, u kome plašljivo pokušava da svoj radni novac predstavi kao čisto buržoasku reformu, on se zapetljava u još očividnije besmislice.

Svaka je roba neposredno novac, to je bila Grejova teorija, izvedena iz njegove nepotpune i stoga pogrešne analize robe. »Organska« konstrukcija »radnog novca« »nacionalne banke«, »robnih stovarišta«, samo je vizija u kojoj se ta dogma opsenarski hoće da prikaže kao zakon koji vlada svijetom. Dogma da je roba neposredno novac, ili da je posebni rad privatne individue, koji je sadržan u robi, neposredno društveni rad, naravno da neće postati tačna zato što neka banka u nju vjeruje i prema njoj radi. Naprotiv, bankrotstvo bi u takvom slučaju preuzelo ulogu praktične kritike. Ono što kod Greja ostaje prikriveno, što čak i njemu samom ostaje tajna, naime da je radni novac fraza sa ekonomskim prizvukom za skromnu želju da se društvo otrese novca, a s novcem prometne vrijednosti, s promet-

¹ »Poslove svake zemlje trebalo bi da vodi jedan nacionalni kapital«. (Džon Grej: Socijalni sistem, itd., 71).

² »Zemlja koja se ima pretvoriti u nacionalnu svojinu«. (Cit. mjesto, str. 298).

nom vrijednošću robe, a s robom i buržoaskog oblika proizvodnje, — izrekli su otvoreno neki engleski socijalisti koji su pisali dijelom prije, a dijelom poslije Greja.¹ Ali je bilo rezervirano g. Prudonu i njegovoj školi da degradaciju novca i uzdizanje robe ozbiljno propovijedaju kao jezgru socijalizma i da time socijalizam svedu na elementarno nerazumijevanje nužne veze između robe i novca.²

¹ Vidi npr. V. Tomson: »Istraživanje o raspodjeli bogatstva itd.« London 1824; Brej: »Patnje rada i lijek protiv njih«, Lids, 1839.

² Kao udžbenik ove melodramske teorije o novcu može se smatrati knjiga: Alfred Darimon: »O reformi banaka«, Pariz 1856.

III

GOVOR O PITANJU SLOBODNE TRGOVINE

koji je Karl Marks održao u Demokratskom Udruženju
u Briselu
na javnoj sjednici od 9. januara 1848.

Gospodo,

Ukidanje žitnih zakona u Engleskoj najveći je trijumf koji je slobodna trgovina izvojevala u 19. vijeku. U svima zemljama gdje fabrikanti govore o slobodnoj trgovini imaju oni prevenstveno u vidu slobodnu trgovinu žitom i sirovinama uopšte. Opteretiti inostrano žito zaštitnim carinama bestidno je, to znači spekulirati s glađu naroda.

Jeftin hljeb, visoke najamnine, *cheap food, high wages*, to je jedini cilj za koji su pristalice slobodne trgovine u Engleskoj potrošile milione, a njihovo oduševljenje već je zahvatilo i njihovu braću na kontinentu. Uopšte, kad se traži slobodna trgovina, traži se ona radi poboljšanja položaja radničke klase.

Ali čudnovato! Narod, kome po svaku cijenu hoće da nabave jeftin hljeb, vrlo je nezahvalan. Jeftin je hljeb u Engleskoj isto tako na zlu glasu kao i jeftine vlade u Francuskoj. Narod vidi u ljudima punim odanosti, u jednom Bauringu, jednom Brajtu i kompanjonima, svoje najveće neprijatelje i najbestidnije licemjere.

Sav svijet zna da je borba između liberala i demokrata u Engleskoj borba između pristalica slobodne trgovine i čartista.

Da vidimo sad kako su engleske pristalice slobodne trgovine dokazale narodu plemenita osjećanja koja su ih pobudila na rad.

Oni su govorili fabričkim radnicima:

Carina na žito porez je na najamninu, taj porez vi plaćate veleposjednicima, tim srednjevjekovnim aristokratima; vaš je položaj bijedan zbog skupoće neophodnih životnih namirnica.

Radnici su sa svoje strane pitali fabrikante:

Kako to da je posljednjih trideset godina otkako se naša industrija najviše razvijala naša najamnina padala u mnogo bržoj srazmjeri nego što se penjala cijena žita?

Porez, koji, kako vi tvrdite, plaćamo, veleposjednicima, iznosi za radnika otprilike 3 pensa nedjeljno. A međutim najamnina ručnog tkača pala je od 1815. do 1843. sa 28 šilinga na 5 šilinga nedjeljno: dok je najamnina mašinskog tkača bila oborena u vrijeme od 1825. do 1843. sa 20 šilinga nedjeljno na 8 šilinga.

Za sve to vrijeme iznos poreza koji smo plaćali zemljoposjednicima nije bio nikad veći od 3 pensa. A zatim, kad je godine 1834. hljeb bio vrlo jeftin a poslovi vrlo dobri, šta ste nam tada rekli? Ako ste nesretni to potiče otuda što pravite odviše djece i što je vaš brak plodniji od naše industrije!

To su vaše vlastite riječi koje ste nam onda govorili; i vi ste se bili dali na stvaranje novih zakona o sirotinji i na podizanje work-houses (sirotinjskih domova s radionicama), tih bastilja za proletere.

Na ovo su fabrikanti odgovorili:

Imate pravo, gospodo radnici; ne određuje najamninu samo cijena žita već, osim toga, i konkurencija između ruku koje se nude.

Ali imajte dobro na umu jednu stvar: naše zemljište sastoji se iz samog stijena i pješćanih sprudova. Da ne mislite slučajno da se žito može gajiti u loncima za cvijeće? Ali ako bismo mi, mjesto što rasipamo naš kapital i naš rad na skroz neplodno zemljište, napustili zemljorad i prihvatili se isključivo industrije, tad bi cijela Evropa napustila svoje fabrike, a Engleska bi bila jedan jedini fabrički grad sa čitavom ostalom Evropom kao poljoprivrednom provincijom.

Dok fabrikant tako govori svojim vlastitim radnicima, njega interpretira sitni trgovac i dovikuje mu:

Ali ako budemo ukinuli žitne zakone, mi ćemo istina upropastiti poljoprivredu, ali to ne znači da ćemo druge zemlje prisiliti da poručuju iz naših fabrika, a svoje da zatvore.

Pa šta će iz toga izaći? Ja ću izgubiti svoje mušterije koje sada imam na selu, a unutrašnja trgovina izgubiće svoje tržište.

Fabrikant okreće leđa radniku i odgovara trgovčiču:

Što se toga tiče, pustite nas samo da radimo. Kad se ukine carina na žito dobićemo iz inostranstva jeftinije žito. Tada ćemo oboriti najamninu koja će istovremeno porasti u drugim zemljama iz kojih dobijamo žito.

Na taj način, osim koristi koje već imamo, imaćemo još i jeftinije najamnine, a sa svim tim koristima mi ćemo već prisiliti kontinent da od nas kupuje.

Ali gle, sad se u diskusiju miješaju zakupnik i poljoprivredni radnik.

A mi, viču oni, šta će biti s nama?

Treba li da i mi pomažemo izricanje smrtno kazne poljoprivredi od koje živimo? Zar da trpimo da nam se tlo izmakne ispod nogu?

Umjesto svakog odgovora, Anti-corn-law-league (Liga protiv zaštitnih carina na žito) zadovoljila se tim da raspiše nagradu za tri najbolja spisa o spasonosnom uticaju ukidanja žitnih zakona na englesku poljoprivredu.

Te su nagrade dobili gospoda Hop, Morz i Greg, i njihove su rasprave rasturene po selima u hiljadama primjerala.

Jedan od tih nagrađenih dao se na to da dokaže kako zbog uvoza stranog žita neće izgubiti ni zakupnik ni poljoprivredni radnik, već jedino zemljoposjednik.

Engleski zakupnik, uzvikuje on, ne treba da se boji ukidanja zakona o žitu jer nijedna zemlja ne može proizvoditi tako dobro i tako jeftino žito kao Engleska.

Pa, čak, i kad bi pala cijena žita to vam ne bi moglo škoditi, jer taj bi pad pogodio samo rentu koja bi se smanjila, a nikako industrijski profit i najamninu, koji bi ostali isti.

Drugi nagrađeni, g. Morz, tvrdi, naprotiv, da bi cijena žita usljed ukidanja zakona o žitu porasla. On se beskrajno muči da dokaže kako zaštitne carine ne mogu nikada osigurati žitu dobru cijenu.

Da potkrijepi svoje tvrđenje on navodi činjenicu da se cijena žita u Engleskoj uvijek znatno penjala kad se uvozilo inostrano žito, a da je vanredno padala kad je uvoz bio mali. Nagrađeni zaboravlja da nije uvoz bio uzrok visokoj cijeni, već da je visoka cijena bila uzrok uvozu.

I sasvim suprotno svom nagrađenom drugu on tvrdi da svako penjanje cijena žita ide u korist zakupniku i radniku a ne zemljoposjedniku.

Treći nagrađeni, g. Greg, koji je krupni kapitalist i čija se knjiga obraća klasi krupnih zakupnika, nije mogao da operiše takvim glupostima. Njegov je jezik naučniji.

On priznaje da žitni zakoni podižu rentu samo time što podižu cijenu žitu, a da podižu cijenu žitu samo time što prisiljavaju kapital da se baca na zemljišta nižeg kvaliteta, što se sasvim prosto objašnjava.

Pošto stanovništvo sve više raste, a strano žito ne može u zemlju, to smo sve više prisiljeni da obrađujemo neplodnija zemljišta, čije kultivisanje iziskuje više troškova i čiji je proizvod usljed toga skuplji.

Pošto sve proizvedeno žito ima svoje kupce, to će se cijena nužno ravnati po cijeni proizvoda najlošijih zemljišta. Razlika između te cijene i troškova proizvodnje na boljim zemljištima sačinjava rentu.

Prema tome, ako usljed ukidanja žitnih zakona padne cijena žita, pa sljedstveno i renta, biće to zato što se lošija zemljišta više neće obrađivati. Dakle, sniženje rente neizbježno će upropastiti jedan dio zakupaca.

Ove su primjedbe bile potrebne da bi se razumio jezik g. Grega.

Mali zakupci, kaže on, koji se neće moći održati u poljoprivredi, naći će pribježišta u industriji. Što se tiče krupnih zakupaca, oni u tome moraju dobiti. Ili će zemljoposjednici biti prinuđeni da im svoje parcele prodaju vrlo jeftino, ili će ugovori o zakupu koje oni s njima budu pravili biti zaključivani na vrlo duge rokove. To će im dozvoliti da ulože veće kapitale u zemlju, da primijene mašine u većem opsegu i da tako uštede ljudski rad koji će, uostalom, biti jeftiniji

zahvaljujući opštem padanju najamnina, neposrednoj posljedici ukidanja žitnih zakona.

Doktor Bauring dao je svim ovim argumentima religizna osvećenje uzvikujući na jednom javnom zboru: »Isus Hristos, to je *slobodna trgovina*; *slobodna trgovina* to je Isus Hristos«.

Razumije se da cijelo to licemjerstvo nije moglo učiniti da radnicima prija jeftiniji hljeb.

Kako su radnici uostalom i mogli da shvate iznenadno čovjekoljublje fabrikanata, onih istih ljudi koji su još bili u jeku borbe protiv zakonskog predloga o desetosatnom radnom danu, kojim se namjeravalo da se radni dan fabričkog radnika svede od dvanaest na deset sati.

Da bih vam dao pojam o filantropiji tih fabrikanata podsjetiću vas, gospodo, na fabričke pravilnike koji su uvedeni u svima fabrikama.

Svaki fabrikant ima za svoju naročitu upotrebu pravi kazneni zakonik koji propisuje kazne za sve namjerne ili nenamjerne prekršaje. Na primjer, radnik plaća toliko i toliko ako je po nesreći sjeo na stolicu, ako šapuće, ako se smije, ako zakasni nekoliko minuta, ako se slomi kakav dio mašine, ako ne liferuje proizvode zahtjevane kakvoće, itd., itd. Kazne su uvijek veće od kvara koji radnik stvarno učini. A da bi radniku što je moguće više olakšali da zasluži kaznu, fabrički se sat potjera naprijed, daje se rđava sirovina od koje radnik treba da stvori dobar proizvod. Poslovođa se smjenjuje ako nije dovoljno vješt da poveća broj prestopa.

Vidite, gospodo, da je ovo kućno kazneno zakonodavstvo baš zato stvoreno da rađa prekršaje, a ljudi se gone na prekrašaje da bi se pravile pare. Tako fabrikant primjenjuje sva sredstva da bi snizio najamninu i da bi iskoristio čak i takve slučajeve kojima radnik nije gospodar.

I ti su fabrikanti oni isti filantropi koji su radnike htjeli da uvjere kako su oni kadri da izdadu ogromne svote jedino zato da bi popravili sudbinu radnika.

Tako oni na jednoj strani potkresavaju radnikovu najamninu fabričkim provilnicima na najsitničaviji način, a na drugoj prinose najveće žrtve da bi je povišili pomoću Anti-corn-law-lige.

Oni grade s velikim troškovima palate u kojima je liga smjestila u neku ruku svoj zvanični ured; oni šalju čitavu armiju misionara u sve krajeve Engleske da pripovijedaju religiju slobodne trgovine; oni štampaju i besplatno dijele hiljade brošura da bi radniku objasnili njegove vlastite interese; oni izdaju ogromne svote da bi pridobili štampu za svoju stvar; oni organizuju razgranatu administraciju za vođenje pokreta slobodne trgovine i razvijaju sve obilje svoje rječitosti po javnim zborovima. Na takvom jednom zboru uzviknuo je neki radnik:

Kad bi zemljoposjednici prodavali naše kosti, vi fabrikanti bili bi prvi koji bi ih kupili da ih saspete u parni mlin i da iz njih napravite brašno.

Engleski su radnici vrlo dobro razumjeli značaj borbe između zemljoposjednika i industrijskih kapitalista. Oni vrlo dobro znaju da se ide za sniženjem cijene hljeba radi snižavanja najamnina, a znaju i da bi padanje rente povećalo industrijski profit.

Rikardo, apostol engleskih pristalica slobodne trgovine najistaknutiji ekonomist našeg vijeka, slaže se potpuno s radnicima u toj tački.

U svom čuvenom djelu u političkoj ekonomiji, on veli:

»Kad bismo mi, umjesto što kod nas gajimo žito, pro našli novo tržište gdje bi ga mogli nabavljati po jeftinijoj cijeni, najamnine bi pale, a profiti bi porasli. Pad cijene poljoprivrednih proizvoda ne bi reducirao samo najamnine radnika zaposlenih u poljoprivredi, već i svih onih koji rade u industriji ili koji su zaposleni u trgovini«.

A nemojte misliti, gospodo, da je za radnika, ako je ranije dobivao 5 franaka, posve ravnodušna stvar da li će primiti 4 franka zato što je pojeftinilo žito.

Zar njegova najamnina nije ipak pala u odnosu prema profitu? I zar nije jasno da je njegov društveni položaj prema kapitalisti postao gori? Osim toga on gubi i stvarno.

Dok je cijena žita bila veća, a isto tako i najamnina, bila je dovoljna mala ušteda u potrošnji hljeba da bi mu pribavila druge užitke, ali čim hljeb bude jeftiniji, a stoga i najamnina manja, on na hljebu neće moći ništa da uštedi za kupovanje drugih predmeta.

Engleski radnici dali su engleskim pristalicama slobodne trgovine da osjete da se oni ne daju obmanjivati njih-

vim opsjenama i lažima, a ako su im se uprkos tome pridružili protiv zemljoposjednika, bilo je zato da bi razorili posljednje ostatke feudalizma i da bi imali posla još samo s jednim neprijateljem. Radnici se nisu prevarili u svom računu, jer zemljoposjednici, da bi se osvetili fabrikantima, ujedinili su se s radnicima da se usvoji zakonski prijedlog o desetosatnom radnom danu, koji su radnici posljednjih trideset godina uzalud zahtijevali i koji je usvojen neposredno poslije ukidanja žitnih zakona.

Kad je dr. Bauring na kongresu ekonomista izvukao iz svog džepa dugački spisak da pokaže koliko je komada stoke, šunki, slanine, kokošiju, itd. uvezeno u Englesku da bi ih tu, kako on kaže, potrošili radnici, on je, nažalost, zaboravio da kaže da su isto vrijeme radnici iz Mančestera i drugih fabričkih gradova, usljed krize koja je počinjala, bili izbačeni na ulicu.

U političkoj ekonomiji principijelno se nikad ne smiju upoređivati brojke jedne jedine godine da bi se iz njih izveli opšti zakoni. Uvijek se mora uzeti šest do sedam godina — rok za koji moderna industrija prođe kroz različite faze prosperiteta, pretjerane proizvodnje, zastoja i krize i završi svoje neizbježno kruženje.

Nema sumnje, kad padne cijena svih roba, a to i jeste nužna posljedica slobodne trgovine, ja ću za jedan franak moći da nabavim mnogo više stvari nego prije. A radnikov franak vrijedi koliko i svačiji. Dakle, slobodna trgovina biće vrlo korisna po radnike. Samo što tu ima i jedna mala nezgoda, naime da je radnik, prije nego što razmijeni svoj franak za druge robe, obavio najprije razmjenu svog rada s kapitalistom. Kad bi on u ovoj razmjeni za isti rad uvijek primao franak o kome je riječ, a cijene svih roba padale, onda bi on u toj trgovini uvijek dobijao. Teškoća nije u tome da se dokaže kako ću ako padne cijena svih roba za iste novce dobiti više robe.

Ekonomisti uzimaju uvijek cijenu rada u trenutku kad se on razmjenjuje za druge robe, ali uvijek ostavljaju po strani momenat kad rad vrši svoju razmjenu s kapitalom.

Ako bude trebalo manje troškova da se stavi u pokret mašina koja proizvodi robe, onda će stvari potrebne za izdržavanje te mašine koja se zove radnik takođe manje stajati. Ako su sve robe jeftinije, onda će pasti cijena i

radu koji je takođe roba, a kao što ćemo poslije vidjeti ova roba rad srazmjerno će pojeftiniti mnogo više nego ostale robe. Bude li se radnik ipak oslanjao na argumente ekonomista, naći će da se franak u njegovom džepu rastopio i da mu je ostalo još samo pet sua (= 25 para).

Na to će vam ekonomisti reći: Pa lijepo, mi priznajemo da će konkurencija među radnicima, koja pod režimom slobodne trgovine sigurno neće biti manja, vrlo brzo dovesti najamnine u sklad s niskom cijenom roba. Ali, s druge strane, niska cijena roba povećaće potrošnju; veća potrošnja zahtijevaće jaču proizvodnju koja će povući za sobom jaču tražnju radne snage, a toj jačoj tražnji radne snage sljedo-vaće dizanje najamnina.

Cijelo ovo argumentiranje izlazi na sljedeće: slobodna trgovina povećava proizvodne snage. Kad industrija cvjeta, kad bogatstvo, kad proizvodne snage, kad jednom riječju proizvodni kapital povećava tražnju rada, onda se diže i cijena rada pa, sljedstveno, i najamnina. Najpovoljniji uslov za radnika jeste porast kapitala. I to se mora priznati. Kad kapital ne napreduje, industrija ne samo da ne napreduje nego i nazaduje, a u tom će slučaju radnik biti prva žrtva. On će propasti prije kapitaliste. A u slučaju kad kapital raste, dakle u slučaju, kako rekosmo, najpovoljnijem po radnika, kakva će biti njegova sudbina? On će i onda propasti. Porast proizvodnog kapitala uključuje koncentraciju i akumulaciju kapitala. Koncentracija kapitala povlači za sobom veću podjelu rada i veću primjenu mašina. Veća podjela rada uništava posebnu vještinu rada, posebnu vještinu radnika; a stavljajući namjesto ove posebne vještine takav rad koji može da obavlja svako, ona povećava konkurenciju među radnicima.

Ova konkurencija postaje tim jača što podjela rada daje radniku mogućnost da sam obavlja posao za trojicu.

Mašine izazivaju isti rezultat u još većem razmjeru. Porast proizvodnog kapitala, koji prisiljava industrijske kapitaliste da rade sa sve većim sredstvima, upropašćuje sitne industrijalce i baca ih u proletarijat. Zatim, pošto kamat-njak pada srazmjerno gomilanju kapitala, mali rentijeri, koji više neće moći živjeti od svoje rente, biće prinuđeni da se late industrije i da onda uvećaju broj proletera.

Najzad, što proizvodni kapital više raste to je više prisiljen da proizvodi za tržište čije potrebe ne poznaje, to više proizvodnja prethodi potrošnji, to više ponuda nastoji da tražnju dobije silom, te s toga krize postaju intenzivnije i češće. Ali svaka kriza sa svoje strane ubrzava centralizovanje kapitala i umnožava proletarijat.

Dakle, što više raste proizvodni kapital to više raste konkurencija među radnicima, i to u mnogo većoj srazmjeri. Plata za rad smanjuje se za sve radnike, a teret rada povećava se za neke među njima.

Godine 1829. bilo je u Mančestru 1088 prelaca koji su bili zaposleni u 36 fabrika, a 1840. god. bilo ih je još samo 448, a ti su radnici posluživali 53 353 vretena više nego onih 1088 iz 1829. godine. Da je i odnos ručnog rada bio porastao u istoj mjeri kao proizvodna snaga, broj radnika bi morao porasti na 1848; tehnička su poboljšanja izbacila s posla dakle 1100 radnika.

Mi unapred znamo odgovor ekonomista. Ti radnici izbačeni s posla, kažu oni, naći će drugo zaposlenje. G. dr. Bauring nije propustio da ovaj argument ponovo iznese na kongresu ekonomista, ali opet nije propustio ni da se sam opovrgne.

Godine 1835. držao je g. dr Bauring govor u Donjem domu o 50 000 londonskih tkača koji odavno umiru od gladi ne mogući da nađu to novo zaposlenje koje im pristalice slobodne trgovine stavljaju u izgled u dalekoj budućnosti.

Navešćemo najznačajnija mjesta iz tog govora g. dr. Bauringa:

»Bijeda ručnih tkača«, kaže on, »neizbježan je udes ovakvog rada koji se lako izučava i koji svakog trenutka može biti zamijenjen manje skupim sredstvima. Pošto je u ovom slučaju konkurencija među radnicima neobično velika, to i najmanje smanjenje tražnje dovodi do krize. Ručni se tkači nalaze u neku ruku na krajnjoj granici ljudske egzistencije. Jedan korak dalje i njihova egzistencija postaje nemoguća. Najmanji potres dovoljan je da ih baci na put propasti. Napredak tehnike, koji sve više ukida ručni rad, neizbježno donosi sobom mnoga privremena stradanja za vrijeme prelazne epohe. Nacionalno blagostanje može biti iskupljeno jedino po cijenu nekoliko individualnih nevolja. U industriji se korača naprijed samo na račun onih što zao-

staju; a od svih pronalazaka, parni razboj najteže ništi ručnog tkača. On je već izbačen iz borbe u mnogim artiklima koji su rađeni rukom, ali će tek biti tučen u mnogim stvarima koje se danas još rukom izrađuju».

»Imam u rukama«, kaže on na drugom mjestu, »prepisku generalnog guvernera Istočne Indije sa Istočno-indijskom Kompanijom. Ta se prepiska tiče tkača iz oblasti Daka. Guverner kaže u svom pismu: Još prije nekoliko godina primala je Istočno-indijska Kompanija 6—8 miliona komada katuna koji su bili izrađeni na domaćim ručnim razbojima. Tražnja je stalno opadala i svedena je na milion komada.

»U ovom trenutku ona je gotovo prestala. Ali nije samo to. Godine 1800. nabavila je Sjeverna Amerika iz Indije blizu 800 000 komada katuna. Godine 1830. nije nabavila ni 4000 komada. Najzad, godine 1800. utovareno je za Portugal milion komada katuna. Godine 1830. Portugal je uvezao samo 20 000 komada.

»Izvještaji o nevolji indijskih tkača strahoviti su; a kakav je bio uzrok te nevolje?

»Pojava engleskih proizvoda na tržištu, izrada tog artikla pomoću parnog razboja. Vrlo veliki broj tkača umro je od gladi. Ostatak se latio drugih zanimanja, naročito poljoprivrede. Ko nije umio promijeniti svoje zanimanje bio je osuđen na smrt. A u ovom trenutku oblast Daka preplavljena je engleskom pređom i tkaninama. Muslin iz Daka, čuven po čitavom svijetu radi svoje ljepote i čvrstoće svog tkiva, takođe je iščezao usljed konkurencije engleskih mašina. U čitavoj istoriji industrije možda bi se s mukom pro našle patnje slične onima koje su morale da podnose čitave klase u Istočnoj Indiji».

Govor g. dr Bauringa utoliko je značajniji što su u njemu pomenute činjenice tačne, a fraze kojima on pokušava da ih prikrije nose skroz i skroz karakter licemjernosti koja je svojstvena svim govorima pristalica slobodne trgovine. On predstavlja radnike kao sredstva za proizvodnju koja se moraju zamijeniti jeftinijim sredstvima. On se pretvara da u radu o kom govori vidi neki sasvim izuzetan rad, a u mašini koja je iskorijenila tkače isto tako izuzetnu mašinu. On zaboravlja da nema ručnog rada koga danas sutra ne bi mogla zadesiti sudbina ručnog tkača.

»Stalni cilj i tendencija svakog usavršavanja u mehanici sastoji se doista u tome da se ljudski rad učini potpuno suvišnim ili da se njegova cijena smanji stavljajući na mjesto rada odraslih radnika rad žena i djece, ili prost rad na mjesto kvalifikovanog ručnog rada. U većini predionica radi se s predilicama koje se engleski zovu throstle-mills; predenje obavljaju samo djevojčice od šesnaest i ispod šesnaest godina. Uvođenje automatske predilice umjesto ručne imalo je za posljedicu otpuštanje većine prelaca a zadržavanje djece i mladića«.

Ove riječi najstrasnijeg pristalice slobodne trgovine, g. dr Jura, dopunjuju priznanja g. dr Bauringa. G. dr Bauring govori o nekim individualnim stradanjima i istovremeno kaže kako ta individualna stradanja upropašćuju čitave klase; on govori o prolaznim stradanjima prelaznog perioda, a u isto vrijeme ne krije da su ta prolazna stradanja za većinu bila prelaz iz života u smrt, a za ostale prelaz iz boljega u gori položaj. Kad on poslije kaže da su stradanja tih radnika nerazdvojna od napretka industrije i nužna za nacionalno blagostanje, on onda prosto kaže da je stradanje radničke klase nužan uslov za blagostanje buržoaske klase.

Sva utjeha kojom g. Bauring daruje radnike koji propadaju, i uopšte čitava doktrina kompenzacije koju postavljaju pristalice slobodne trgovine, izlazi na ovo:

Vi, hiljade radnika što propadate, ne očajavajte. Možete umrijeti sasvim spokojno. Vaša klasa neće izumrijeti. Ono će uvijek biti dovoljno mnogobrojna da je kapital može desetkovati bez bojazni da će je uništiti. Uostalom, kako bi se kapital inače korisno upotrijebio kad se ne bi brinuo da sačuva materijal za eksploataciju, radnike, da bi ih mogao iznova da eksploatiše?

A, opet, zašto je pitanje: kakav će uticaj ostvarenje slobodne trgovine izvršiti na položaj radničke klase, jedno pitanje koje će tek imati da se riješi? Svi zakoni koje su formulisali ekonomisti od Keneja do Rikarda, izgrađeni su na pretpostavci da više ne postoje ograde koje još dosad skućavaju slobodnu trgovinu. Ti se zakoni potvrđuju u mjeri u kojoj se ostvaruje slobodna trgovina.

Prvi od tih zakona kaže da konkurencija svodi cijenu svake robe na minimum troškova njene proizvodnje. Na taj

način minimum najamnine prirodna je cijena rada. A šta je minimum najamnine? Tačno ono što je potrebno da se proizvedu predmeti neophodni za radnikovo održanje, da ga učine kadrim da životari i da svoju klasu makar koliko produži.

Ali nemojmo na osnovu ovoga vjerovati da će radnik imati samo taj minimum najamnine, a još manje da će taj minimum najamnine imati uvijek.

Ne, po tom zakonu radnička klasa biće ponekad i srećnija. Ona će pokatkad imati više od minimuma, ali taj višak biće samo naknada za ono što će on u vremenu industrijskog zastoja dobijati manje od minimuma. To znači da će se u izvjesnom roku, koji se stalno periodično vraća, u onom krugu što ga industrija opisuje prolazeći uzastopno kroz faze prosperiteta, pretjerane proizvodnje, zastoja i krize, ako se sračuna sve što je radnička klasa imala iznad i ispod minimuma, vidjeti da ona ukupno uzevši nije imala ni više ni manje nego minimum; tj. radnička klasa održaće se kao klasa samo poslije mnogo stradanja i bijede i pošto ostavi mnoge leševe na bojnom polju industrije. Ali šta to mari? Klasa postoji i dalje, i što još više vrijedi, biće i veća.

To nije sve. Napredak industrije proizvodi jeftinija sredstva za opstanak. Tako je rakija zamijenila pivo, pamuk vunu i lan, krompir hljeb.

I stoga, pošto se uvijek nalazi načina da se rad hrani jeftinijim i bjednijim stvarima, minimum najamnine biva sve manji. Ako je ta najamnina spočetka nagonila čovjeka da radi da bi živio, ona ga naposljetku nagoni da živi životom mašine. Njegov opstanak nema druge vrijednosti do vrijednosti proste proizvodne snage, a kapitalist s njim tako i postupa. Ovaj zakon robe rada, minimuma najamnine, potvrđivaće se ukoliko pretpostavka ekonomista, slobodna trgovina, bude postajala istina, stvarnost. Na taj način, od dvije stvari jedna: ili se mora osporiti čitava politička ekonomija zasnovana na pretpostavci slobodne trgovine, ili se mora priznati da će radnici pod tom slobodnom trgovinom biti pogođeni svom strogošću ekonomskih zakona.

Da svedemo: Šta je dakle slobodna trgovina u današnjem društvenom stanju? Sloboda kapitala. Kad budete srušili ono nekoliko nacionalnih ograda koje još sputavaju slobodni razvitak kapitala, vi ćete time dati punu slobodu je-

dino njegovoj djelatnosti. Dokle god dopuštate da postoji odnos najamnog rada prema kapitalu, postojaće uvijek klasa koja eksploatiše i klasa koja je eksploatisana, pa ma se među njima robna razmjena vršila pod najpovoljnijim uslovima. Zaista je teško shvatiti tvrdnju pristalica slobodne trgovine koji uobražavaju da će korisnija primjena kapitala učiniti da iščezne suprotnost između industrijskih kapitalista i najamnih radnika. Baš naprotiv, jedina će posljedica biti da suprotnost između tih dviju klasa postane još očitija.

Uzmite za časak da više ne postoje žitni zakoni, ni carine, ni trošarine, jednom riječi da su potpuno iščezle sve sporedne okolnosti koje radnik danas još može smatrati uzrokom svoga bijednog položaja, pa ste razderali isto toliko zastora koji od njegovih očiju sakrivaju pravog neprijatelja.

On će vidjeti da ga oslobođeni kapital ne čini manje robom od kapitala sputanog carinama.

Gospodo, ne dajte se obmanjivati apstraktnom riječi *sloboda*. Čija sloboda? To nije sloboda jedne odvojene ličnosti prema drugoj. To je sloboda koju uživa kapital da gazi radnike.

Čemu hoćete da slobodnu konkurenciju sankcionišete još i tom idejom slobode, kad je ta sama sloboda proizvod stanja koje počiva na slobodnoj konkurenciji.

Pokazali smo šta je bratstvo što ga slobodna trgovina sije među raznim klasama jedne te iste nacije. Bratstvo koje bi slobodna trgovina zasnovala među različitim nacijama svijeta ne bi nikako bilo bratskije. Nazvati eksploataciju u njenom kosmopolitskom obliku imenom opšteg bratstva, ideja je koja se mogla začeti samo u krilu buržoazije. Sve destruktivne pojave koje konkurencija rađa u unutrašnjosti izvjesne zemlje ponavljaju se u još ogromnijem obimu na svjetskom tržištu. Nije potrebno da se duže zadržavamo na sofizmima kojima se razbacuju pristalice slobodne trgovine o ovom predmetu i koji vrijede koliko i argumenti naša tri nagrađena gospodina, Hopa, Morza i Gega.

Kažu nam, na primjer, da bi slobodna trgovina oživotvorila takvu međunarodnu podjelu rada koja bi svaku zemlju uputila na proizvodnju koja je u skladu s njenim prirodnim prednostima.

Vi, gospodo, držite možda da je proizvodnja kafe i šećera od prirode određena Zapadnoj Indiji.

Prije dva vijeka, priroda, koja se baš nikako ne miješa u trgovinu, nije tamo sadila kafino drvo ni šećernu trsku. I neće potrajati možda ni pola vijeka i vi tamo nećete naći ni kafe ni šećera, jer je Istočna Indija jeftinijom proizvodnjom već pobjedonosno potukla ovo tobože prirodno opredjeljenje Zapadne Indije. I ta Zapadna Indija sa svojim prirodnim bogatstvima već je za Engleze postala teret isto tako težak kao i tkači iz Daka koje je priroda takođe od iskona opredijelila da tkaju rukom.

Ima još jedna okolnost koja se ne smije nikad gubiti iz vida, naime da kao što je sve postalo monopol, postoje i danas neke industrijske grane koje vladaju svima drugim i koje osiguravaju gospodstvo na svjetskom tržištu narodima kod kojih su one najrazvijenije. Tako sam pamuk ima u međunarodnoj trgovini mnogo veći trgovački značaj nego sve druge sirovine zajedno, koje se upotrebljavaju za izradu odijela. I doista je smiješno kad pristalice slobodne trgovine ukazuju na nekoliko specijaliteta u svakoj industrijskoj grani da bi ih metnuli na vagu pored proizvoda za najširu upotrebu koji se najjeftinije proizvode u zemljama gdje je industrija najrazvijenija.

Što pristalice slobodne trgovine ne mogu da shvate kako se neka zemlja može da obogati na račun druge, ne treba da nas čudi, jer ta ista gospoda neće da shvate ni to kako se, u okviru neke zemlje, može jedna klasa da obogati na račun druge.

Ali nemojte misliti, gospodo, da kritikujem slobodnu trgovinu, imam namjeru da branim sistem zaštitnih carina.

Čovjek se može boriti protiv ustavnog sistema, a da zato ne mora biti prijatelj apsolutizma.

Uostalom, sistem zaštitnih carina samo je sredstvo da se u nekoj zemlji podigne krupna industrija, tj. da se ta zemlja učini zavisnom od svjetskog tržišta; a od trenutka kad postanemo zavisni od svjetskog tržišta već zavisimo više ili manje od slobodne trgovine. Osim toga, sistem zaštitnih carina doprinosi da se razvije slobodna konkurencija u unutrašnjosti zemlje. To i jeste razlog što u zemljama gdje buržoazija počinje da se afirmiše kao klasa, kao, na primjer, u Njemačkoj, vidimo kako ona čini velike napore da dobije zaštitne carine. One su za nju oružje protiv feudalizma i apsolutne monarhije, one su za nju sredstvo za koncentri-

sanje njenih snaga, za ostvarenje slobodne trgovine u unutrašnjosti same zemlje.

Ali uopšte uzevši, sistem zaštitnih carina danas je konzervativan, dok slobodna trgovina djeluje revolucionarno. Ona razara nekadašnje nacionalnosti i do krajnosti zaoštrava suprotnost između proletarijata i buržoazije. Jednom riječi, sistem slobodne trgovine ubrzava socijalnu revoluciju. I samo u tom revolucionarnom smislu, gospodo, ja glasam za slobodnu trgovinu.

(Preveli MOŠA PIJADE i
RODOLJUB ČOLAKOVIĆ)

DODACI

Karl Marks

EPOHE EKONOMSKE FORMACIJE DRUŠTVA

— fragment —

f) *Prudonova zbrka u pitanju o porijeklu svojine.*
Stvarni preduslovi nastajanja svojine.
Ropstvo i kmetstvo.

Ono što gospodin Prudon naziva *vanekonomskim* nastajanjem svojine, podrazumijevajući pod svojinom upravo zemljišnu svojinu, to je *predburžoaski* odnos individue prema objektivnim uslovima rada, i isprva *prirodnim* — objektivnim uslovima rada — jer, kao što je radni subjekt prirodna individua, prirodna egzistencija — tako i prvi objektivni uslov njegovog rada pojavljuje se kao priroda, zemlja, kao njegovo neorgansko tijelo; on sâm nije samo organsko tijelo, nego je on ova neorganska priroda kao subjekt. Ovaj uslov nije njegov proizvod, on ga je zatekao; kao prirodnu egzistenciju van njega njemu pretpostavljen.

Prije nego što to dalje analiziramo, još ovo: vrli Prudon ne samo da bi mogao, nego bi morao isto tako i *kapital* i *najamni rad* — kao oblike svojine — »okriviti« da su *vanekonomski* nastali. Jer zaticanje od strane radnika objektivnih uslova rada kao odvojenih od njega, kao kapitala i zaticanje *radnika* kao čovjeka bez svojine, kao apstraktnog radnika od strane kapitaliste — razmjena kako se vrši između vrijednosti i živog rada, pretpostavlja *istorijski proces*, (ma koliko da kapital i najamni rad sami reprodukuju ovaj odnos i izgrađuju u njegovom objektivnom obimu, kao i u

dubinu) sve to pretpostavlja, kao što smo vidjeli, istorijski proces, koji sačinjava istoriju postanka kapitala i najamnog rada.

Drugim riječima: *vanekonomski postanak* svojine ne znači ništa drugo do *istorijsko nastajanje* buržoaske ekonomije, oblikâ proizvodnje koji se teorijski ili idealno izražavaju kategorijama političke ekonomije. Da predburžoaska istorija, i svaka njena faza, ima i svoju *ekonomiju* i *ekonomsku osnovicu* kretanja, svodi se au fond na puku tautologiju da se život čovjeka odvajkada zasnivao na proizvodnji, d'une manière ou d'une autre¹ — *društvene* proizvodnje, čije odnose mi i nazivamo ekonomskim odnosima.

Prvobitni uslovi proizvodnje (ili, što je isto, prvobitni uslovi reprodukcije sve većeg broja ljudi prirodnim procesom oba pola; jer ova reprodukcija, ako se na jednoj strani pojavljuje kao prisvajanje objekata od strane subjekata, pojavljuje se na drugoj strani isto tako kao oblikovanje, potčinjavanje objekata jednoj subjektivnoj svrsi; njihovo pretvaranje u rezultate i sadržaoce subjektivne djelatnosti) ne mogu prvobitno biti *sami proizvedeni* — biti rezultati proizvodnje. Ne *jedinstvo* živih i aktivnih ljudi s prirodnim, neorganskim uslovima njihove razmjene materije s prirodom, i stoga njihovo prisvajanje prirode — iziskuje objašnjenje ili je rezultat jednog istorijskog procesa, nego *odvajanje* ovih neorganskih uslova ljudske egzistencije od ove radne egzistencije, odvajanje koje je potpuno razvijeno tek u odnosu između najamnog rada i kapitala.

U ropskom i kmetskom odnosu nema ovog odvajanja, nego se jedan dio društva tretira od strane drugog dijela samo kao *neorganski* i *prirodni* uslov njegove vlastite reprodukcije. Rob ne stoji ni u kakvom odnosu prema objektivnim uslovima svoga rada, nego se sâm *rad*, kako u obliku roba tako i u obliku kmeta, kao *neorganski uslov* proizvodnje postavlja u red drugih prirodnih bića, pored životinje ili kao dodatak zemlji.

Drugim riječima: prvobitni uslovi proizvodnje pojavljuju se kao prirodni preduslovi, *prirodni uslovi egzistencije proizvođača*, isto onako kao i njegovo živo tijelo, ma koliko ga on reprodukovao i razvijao, prvobitno nije stvorio on sâm

¹ — na jedan ili drugi način. *Prev.*

nego se pojavljuje kao *preduslov* njega samoga; njegova vlastita egzistencija (tjelesna) je prirodni preduslov, koji nije on stvorio. Ovi *prirodni uslovi egzistencije*, prema kojima se on odnosi kao prema njemu samom pripadajućem, neorganском tijelu, jesu dvojaki: 1. subjektivne i 2. objektivne prirode. On se zatiče kao član jedne porodice, plemena, tribusa² itd. — koji zatim miješanjem i suprotnošću s drugima dobijaju istorijsko različito obličje; i kao takav član on se odnosi prema određenoj prirodi (ovdje reci još zemlji, tlu) kao prema svojoj vlastitoj neorganskoj egzistenciji, kao uslovu svoje proizvodnje i reproizvodnje. Kao prirodni član zajednice on ima udio u zajedničkoj svojini i poseban dio od toga u posjedu; isto tako što on kao rođeni rimski građanin ima idealno pravo (at least³) na *ager publicus* i realno na toliko i toliko jugera zemlje itd.

Njegova *svojina*, tj. njegov odnos prema prirodnim preduslovima njegove proizvodnje kao njemu pripadajućima, kao *njegovima*, posredovana je na taj način što je on sâm prirodan član jedne zajednice. (Apstrakcija jedne zajednice gdje članovi nemaju ničeg zajedničkog, osim možda jezika itd., ili možda ni to, očigledno je proizvod mnogo kasnijih istorijskih stanja.) Što se tiče pojedinca, jasno je, na primjer, da se on i prema jeziku kao *svome vlastitome* odnosi samo kao prirodan član jedne ljudske zajednice. Jezik kao proizvod pojedinca nemogućna je stvar. Ali isto je tako to i svojina.

Sâm jezik je isto tako proizvod zajednice kao što je u drugom pogledu egzistencija zajednice, i prirodna egzistencija zajednice.

[[Zajednička proizvodnja i zajednička svojina, kao što se, na primjer, javlja u Peruu, očigledno je *sekundarni* oblik; uveden i prenesen od osvajačkih plemena, koja su kod sebe poznavala zajedničku svojinu i zajedničku proizvodnju u starom prostom obliku kakav se pojavljuje u Indiji i kod Slovena. Isto tako izgleda i oblik koji nalazimo, na primjer, kod Kelta u Velsu, da je prenesen k njima, *sekundaran*, zaveden od osvajača kod niže stojećih osvojenih plemena. Usavršavanje i sistematsko izgrađivanje ovih sistema iz jednog

² — župe, srez u starom Rimu. *Prev.*

³ — u krajnjoj liniji. *Prev.*

vrhovnog centra pokazuje njihov kasniji postanak. Isto onako kao što je u Englesku uvedeni feudalizam bio savršeniji po obliku od onoga koji je u Francuskoj nastao prirodnim putem.]]

[[Kod nomadskih pastirskih plemena — a svi pastirski narodi su prvobitno nomadski — pojavljuje se zemlja jednako drugim prirodnim uslovima u elementarnoj neograničenosti, na primjer u azijskim stepama i azijskoj visiji. Popasu je itd., konzumiraju je stada, na kojima, opet, egzistiraju stočarski narodi. Oni se odnose prema njoj kao prema svojoj svojini, iako oni tu svojinu nikada ne fiksiraju. Isto tako lovišta kod divljih indijanskih plemena u Americi; pleme smatra izvjesno područje kao svoje lovište i održava ga silom protiv drugih plemena, ili nastoji da druga plemena istjera sa područja na kojima ova love. Kod nomadskih pastirskih plemena je opština u stvari uvijek sjedinjena, putničko društvo, karavana, horda, i oblici pretpostavljenosti i potčinjenosti razvijaju se iz uslova tog načina živata. *Prisvaja se i reprodukuje se* ovdje u stvari samo stado, a ne zemlja, koja se, međutim, vazda privremeno *zajednički* koristi na svakom datom mjestu zadržavanja.]]

Jedinu granicu koju zajednica može naći u svome odnosu prema prirodnim uslovima proizvodnje — prema zemlji — (ako odmah pređemo na stalno nastanjene narode) kao prema *svojima*, jeste *druga zajednica* koja već raspolaže tim uslovima kao svojim neorganskim tijelom. *Rat* je, stoga, jedan od najprvobitnijih poslova svake od ovih samoniklih zajednica, kako za očuvanje svojine tako i za sticanje nove svojine.

(Ovdje se možemo stvarno time zadovoljiti da govorimo o prvobitnoj svojini zemlje, jer je kod pastirskih naroda svojina na prirodno zateklim proizvodima zemlje — ovcima, na primjer — ujedno i svojina pašnjaka kojima prolaze. Uopšte se kod svojine zemlje podrazumijeva svojina njenih organskih proizvoda.)

[[Ako zajedno sa zemljom bude i sâm čovjek osvojen kao njen organski dodatak, to on biva osvojen kao jedan od uslova proizvodnje, i tako nastaje ropstvo i kmetstvo, koje ubrzo izopačava i modifikuje prvobitne oblike svih

zajednica, i sâmo postaje njenom bazom. Prosta konstrukcija postaje time negativno određena.]]

Svojina ne znači, dakle, prvobitno ništa drugo do odnos čovjeka prema njegovim prirodnim uslovima proizvodnje kao njemu pripadajućima, kao njegovima, kao s njegovom *vlastitom egzistencijom pretpostavljenima*; odnos prema njima kao *prirodnim preduslovima* njega samoga, koji, tako reći, sačinjavaju samo njegovo produženo tijelo. Čovjek se zapravo ne odnosi prema svojim uslovima proizvodnje, nego postoji dvojako: kako subjektivno kao on sâm, tako i objektivno u tim prodnim neorganskim uslovima svoje egzistencije.

Oblici ovih *prirodnih uslova proizvodnje* dvojaki su: 1. njegova egzistencija kao član jedne zajednice; dakle, egzistencija ove zajednice, koja je u svom prvobitnom obliku *plemenska zajednica*, više ili manje modifikovana *plemenska zajednica*; 2. odnos prema *zemlji* posredstvom zajednice, kao prema *svojoj zemlji*, zajednička svojina na zemlju je ujedno *pojedinačni posjed* za pojedinca, ili tako da se dijele samo plodovi zemlje, a sama zemlja ostaje zajednička i obrađuje se zajednički. (Međutim, *staništa* itd., pa bilo to kola Skita, još uvijek se javljaju u posjedu pojedinca.) Prirodan uslov proizvodnje za živu individuu jeste njeno pripadanje jednom *samoniklom društvu*, plemenu itd. Ovo je, na primjer, već uslov za njen jezik itd. Njena vlastita proizvodna egzistencija moguća je samo pod ovim uslovom. Njena subjektivna egzistencija je time kao takva uslovljena, isto tako kao što je uslovljena odnosnom prema zemlji kao svojoj laboratoriji.

Svojina je, doduše, prvobitno *mobilna*, jer je čovjek ovladao d'abord⁴ gotovim proizvodima zemlje, kojima, između ostaloga, pripadaju i životinje, a za nj naročito životinje koje se mogu pripitomiti. Međutim, i ovo stanje — lov, ribarstvo, pastirstvo, življenje od plodova drveća itd. — uvijek pretpostavlja prisvajanje zemlje, bilo kao stalno mjesto stanovanja, bilo za krstarenje tamo amo, bilo za ispašu za životinje itd.)

Svojina znači, dakle, *pripadanje jednom plemenu* (zajednici) (imati u njoj subjektivno-objektivnu egzistenciju) i posredstvom odnosa ove zajednice prema tlu, zemlji kao nje-

⁴ — najprije. Prev.

nom neorganskom tijelu, odnos individue prema zemlji, prema spolnjem prauslovu proizvodnje — pošto je zemlja ujedno sirovina, instrument, plod — kao preduslovima koji pripadaju njenom individualitetu, načinima njene egzistencije. *Mi svodimo ovu svojinu na odnos prema uslovima proizvodnje.* Zašto ne uslovima potrošnje, pošto se prvobitno proizvođenje individue ograničava na reprodukovanje njenog vlastitog tijela prisvajanjem gotovih predmeta, koje je sama priroda priredila za potrošnju? Pa i tamo gdje treba samo *naći i otkriti*, to uskoro iziskuje napor, rad — kao u lovu, ribolovu, pastirstvu — i proizvodnju (tj. razvijanje) izvjesnih sposobnosti na strani subjekta. Zatim se stanja, gdje se ono što postoji može zahvatiti, bez ikakvog oruđa (dakle, već za proizvodnju određenih proizvoda rada), bez promjene oblika (do koje dolazi već kod pastirstva) itd., vrlo brzo imaju posmatrati kao prolazna i nigdje kao normalna stanja; a ni kao normalna prvobitna stanja. Uostalom, prvobitni uslovi proizvodnje sami po sebi uključuju materije koje se mogu neposredno, bez rada trošiti, kao što su plodovi, životinje, itd.; dakle sâm fond potrošnje se pojavljuje kao sastavni dio *prvobitnog fonda proizvodnje.*

Osnovni uslov svojine koja počiva na plemenskoj zajednici (u koju se zajednica prvobitno pretvara) — biti član plemena — strano pleme koje je pleme osvojilo i pokorilo *lišava ga svojine* i baca u *neorganske uslove* reprodukcije, prema kojima se zajednica odnosi kao prema svojim uslovima. Ropstvo i kmetstvo su, dakle, samo dalji razvitak svojine koja počiva na plemenskoj zajednici. Oni neminovno modifikuju sve njene oblike. Ponajmanje oni to mogu u azijskom obliku. U self-sustaining jedinstvu manufakture i agrikulture, na kojem ovaj oblik počiva, osvajanje nije tako neophodan uslov kao tamo gdje *zemljišna svojina, agrikultura* isključivo preovlađuje. S druge strane, pošto pojedinac u ovom obliku nikada ne postaje vlasnikom, nego samo posjednikom, on je au fond sâm svojina, rob onoga (u) kome postoji jedinstvo opštine, i ropstvo ne ukida ovdje ni uslove rada, niti modifikuje suštinski odnos.

(Prevela MARA FRAN)

KARL MARKS

KAPITAL

KRITIKA POLITIČKE EKONOMIJE

— fragmenti —

Prvi tom

Knjiga I

Proces proizvodnje kapitala

*

Za sitnog buržuja, koji u proizvodnji robe vidi nec plus ultra^{1*} ljudske slobode i individualne nezavisnosti, bilo bi, naravno, veoma poželjno da se oslobodi nezgoda vezanih za taj oblik, a naročito one ne neposredne razmjcnljivosti roba. Slikanje ove filistarske utopije sačinjava Prudonov socijalizam, koji se, kao što smo na drugom mjestu pokazali, ne odlikuje ni originalnošću. Naprotiv, tu utopiju su davno prije njega, i mnogo bolje, izložili Grej, Brej i drugi. Ali to ovakvoj mudrosti ne smeta da danas u izvjesnim krugovima hara pod imenom »science«^{2*}. Nijedna škola nije se više od Prudonove razmetala riječju nauka, jer

»wo Begriffe fehlen,

da stellt zur rechten Zeit ein Wort sich ein.«^{3*}

^{1*} vrhunac — ^{2*} »nauka« — ^{3*} »baš onde pojmova gdje nema, u pravi čas će riječ se stvoriti«.

*

Svoj ideal o pravičnosti, o »justice éternelle«^{1*} crpi Prudon prvo iz onih pravnih odnosa koji odgovaraju robnoj proizvodnji, čime, uzgred budi rečeno, pruža svoj sitnoj buržoaziji tako utješan dokaz da je i oblik robne proizvodnje vječit kao pravda. A onda obrnuto hoće da prema tome idealu preinači stvarnu robnu proizvodnju i stvarno pravo koje njoj odgovara. Šta bi se reklo o hemičaru koji bi, umjesto da proučava stvarne zakone razmjene materije, da na toj osnovici rješava određene zadatke, htio da preinači razmjenu materije pomoću »vječnih ideja«, »naturalite«^{2*} i »affinité«^{3*}? Zar ćemo, recimo, o zelenaštvu znati nešto više ako rećemo da se ono protivi »justice éternelle« i »équité éternelle«^{4*} i »mutualité éternelle«^{5*} i drugim »vérités éternelles«^{6*}, nego što su znali crkveni oci govoreći da se ono protivi »grâce éternelle«^{7*}, »foi éternelle«^{8*} i »volonté éternelle de Dieu«^{9*}.

*

Ali mada mašina tehnički ruši stari sistem podjele rada, taj se sistem isprva po navici i dalje provlači u fabrici kao tradicija manufakture, da bi ga kapital zatim sistematski u još odvratnijem obliku reprodukovao i učvrstio kao sredstvo za eksploataciju radne snage. Doživotna specijalnost da se rukuje jednim djelimičnim alatom pretvara se u doživotnu specijalnost da se poslužuje neka djelimična mašina. Mašina se zloupotrebljava da bi se sam radnik izmalena pretvorio u dio djelimične mašine.¹⁸⁵ Na taj način ne samo da se znatno smanjuju troškovi potrebni za njegovu vlastitu reprodukciju, već se ujedno upotpunjuje i njegova bespomoćna zavisnost od fabričke cjeline, dakle od kapitaliste. I ovdje kao i svugdje mora se praviti razlika između veće

^{1*} »vječnoj pravdi« — ^{2*} »specifičnih svojstava« — ^{3*} »srodnosti« — ^{4*} »vječnoj pravičnosti« — ^{5*} »vječnoj uzajamnosti« — ^{6*} »vječnim istinama«.

^{7*} »vječnoj milosti« — ^{8*} »vječnoj vjeri« — ^{9*} »vječnoj volji božjoj«

¹⁸⁵ Po ovome se može ocijeniti fabulozna ideja Ž — P. Prudona, koji mašinu ne »konstruiše« kao sintezu sredstava za rad, već kao sintezu djelimičnih radova za same radnike.

produktivnosti koja je plod razvitka društvenog procesa proizvodnje, i veće produktivnosti koja je plod kapitalističke eksploatacije procesa proizvodnje.

Ono s čime se vlasnik novca neposredno sučeljava na robnom tržištu u stvari nije rad, već radnik. A ono što ovaj prodaje jeste njegova radna snaga. Čim njegov rad stvarno otpočne, već je prestao da mu pripada, pa ga, dakle, ne može više ni prodavati. Rad je supstancija i unutrašnja mjera vrijednosti, ali on sam nema vrijednosti.²⁵

U izrazu »vrijednost rada« pojam vrijednosti ne samo što je potpuno iščezao, nego se izopačio u svoju suprotnost. To je imaginaran izraz, kao recimo izraz »vrijednost zemlje«. Ali ovi imaginarni izrazi proizlaze iz samih odnosa proizvodnje. Oni su kategorije za oblike u kojima se ispoljavaju suštinski odnosi. Da se u svojoj pojavi stvari često predstavljaju izvrnuto, poznato je gotovo u svim naukama osim u političkoj ekonomiji.²⁶

²⁵ »Rad, isključivo mjerilo vrijednosti... tvorac svekolikog bogatstva, nije roba.« (Th. Hodgskin, *Popular Political Economy*, str. 186.)

²⁶ Međutim, proglašavati takve izraze za prostu licentio poetica^{1*} pokazuje samo nemoć analize. Zato sam na Prudonovu frazu: »Veli se za rad da ima vrijednost ne kao prava roba, nego s obzirom na vrijednosti za koje držimo da ih u sebi potencijalno sadrži. Vrijednost rada jeste figurativan izraz, itd.«, primijetio: »U robi-radu, koji je strahovita stvarnost, on vidi samo gramatičku elipsu. Prema tome, cijelo današnje društvo koje počiva na robnom karakteru rada, počiva odsada na jednoj pjesničkoj slobodi, na jednom figurativnom izrazu. Ako društvo želi da »otkloni sve neprilike« od kojih pati, pa lijepo! neka otkloni izraze koji loše zvuče, neka izmijeni jezik, a za ovo je dovoljno da se obrati Akademiji i da traži od nje novo izdanje rječnika.« (K. Marx, *Misère de la Philosophie*, str. 34, 35) Naravno da je još ugodnije ne zamišljati pod vrijednošću ništa: u tom se slučaju pod tu kategoriju može svašta podvesti. Tako, napr., Ž. B. Sej pita: Šta je »valeur«?^{2*} Odgovor: »Ono što jedna stvar vrijedi.« A šta je »prix«?^{3*} Odgovor: »Vrijednost neke stvari izražena u novcu.« A zašto »rad zemljin ima vrijednosti? Jer joj se daje cijena«. Dakle, vrijednost je ono što neka stvar vrijedi, a zemlja ima »vrijednost« zato što se njena vrijednost »izražava novcem«. Eto, doista jednostavna metoda da ljudi sebi objasne »why« i »wherefore«^{5*} svih stvari.

^{1*} pjesničku slobodu — ^{2*} »vrijednost« — ^{3*} »cijena« — ^{4*} »zašto« — ^{5*} »zbog čega«.

★

Ovaj rezultat postaje neizbježan čim sam radnik slobodno prodaje radnu snagu kao robu. Ali tek od tada robna proizvodnja i postaje opšti i tipični oblik proizvodnje; tek od tada se svaki proizvod već unaprijed proizvodi za prodaju i sve proizvedeno bogatstvo prolazi kroz promet. Tek tu gdje joj najamni rad postane osnovicom, robna se proizvodnja nameće cjelokupnom društvu; ali tek tu ona i razvija sve svoje prikrivene snage. Reći da je pojava najamnog rada falsifikovala robnu proizvodnju znači reći da se robna proizvodnja ne smije razvijati da bi ostala nefalsifikovana. U istoj onoj mjeri u kojoj se ona, prema svojim sopstvenim zakonima, sve više razvija u kapitalističku proizvodnju, preobraćaju se i zakoni svojine robne proizvodnje u zakone kapitalističkog prisvajanja.²⁴

(Preveli MOŠA PIJADE i RODOLJUB ČOLAKOVIĆ,
redaktori RADIVOJ DAVIDOVIĆ i MILORAD SIMONOVIĆ)

Drugi tom

Knjiga II

Prometni proces kapitala

★

Kad se govori o društvenom načinu posmatranja, kad se, dakle posmatra ukupni društveni proizvod, koji uključuje kako reprodukciju društvenog kapitala, tako i individualnu potrošnju, ne smije se pasti u manir koji je Prudon kopirao iz buržoaske ekonomije i stvar posmatrati tako kao da bi neko društvo s kapitalističkim načinom proizvodnje, posmatrano en bloc, kao cjelokupnost, izgubilo taj svoj specifični, istorijsko-ekonomski karakter. Naprotiv. Mi onda imamo posla sa ukupnim kapitalistom. Ukupni kapital pojavljuje se kao akcionarski kapital svih pojedinačnih kapitalista zajed-

²⁴ Treba zato da se divimo prevejanom Prudonu, koji hoće da ukine kapitalističku svojinu pozivajući se protiv nje na — vječite zakone svojine robne proizvodnje!

no. Ovo akcionarsko društvo ima sa mnogim drugim akcionarskim društvima zajedničko to da svako zna šta unosi, ali *ne zna* šta će izvući.

Treći tom

Knjiga III

Cjelokupni proces kapitalističke proizvodnje

*

Besmisleni predstavu da cijena koštanja robe sačinjava njenu stvarnu vrijednost, a da višak vrijednosti potiče iz prodaje robe iznad njene vrijednosti, da se, dakle, robe prodaju po njihovim vrijednostima kad je njihova prodajna cijena jednaka njihovoj cijeni koštanja, tj. jednaka cijena u njima utrošenih sredstava za proizvodnju plus najamnina, rastrubio je Prudon sa uobičajenim šarlatanstvom, koje je pretendovalo na naučnost, kao novootkrivenu tajnu socijalizma. Ovo svođenje vrijednosti roba na njihovu cijenu koštanja čini doista osnovicu njegove narodne banke. Mi smo ranije objasnili da se različiti sastavni dijelovi vrijednosti proizvoda mogu predstaviti srazmjernim dijelovima samog proizvoda.

*

Pozajmljeni kapital vraća se natrag dvostruko; u procesu reprodukcije vraća se natrag djelstvujućem kapitalisti, a onda se vraćanje još jednom ponavlja kao prenos na zajmodavca, novčanog kapitalistu, kao plaćanje njegovom stvarnom sopstveniku, njegovoj pravnoj polaznoj tački.

U stvarnom prometnom procesu kapital se ispoljava uvijek samo kao roba ili novac, i njegovo se kretanje svodi na niz kupovina i prodaja. Kratko rečeno, prometni proces svodi se na metamorfozu robe. Drukčije je kad posmatramo cjelinu procesa reprodukcije. Pođemo li od novca (a isto je i kad pođemo od robe, pošto onda polazimo od njene vrijednosti, dakle i nju samu posmatramo sub specie^{1*} novca),

^{1*} u obliku, pod vidom.

onda je izdata neka novčana suma, a ona se poslije izvjesnog perioda vraća sa izvjesnim priraštajem. Naknada predujmljene novčane sume vraća se, plus neki višak vrijednosti. Ona se održala i uvećala prošavši kroz izvjesno kružno kretanje. Ali novac, ukoliko se pozajmljuje kao kapital, pozajmljuje se upravo kao ovakva novčana suma koja se održava i uvećava i koja se poslije izvjesnog perioda vraća s dodatkom i uvijek iznova može izvršiti isti proces. On se ne izdaje ni kao novac ni kao roba, dakle niti se razmjenjuje za robu kad se predujmi kao novac, niti prodaje za novac kad se predujmi kao roba, nego se izdaje kao kapital. Odnos prema samome sebi, kakvim se kapital predstavlja kad kapitalistički proces proizvodnje gledamo kao cjelinu i jedinstvo, i u kome kapital istupa kao novac koji kotira kao novac, ovdje mu se bez posredničkog međukretanja prisajedinjuje prosto kao njegov karakter, kao njegova namjena. A u ovoj se namjeni on otuđuje kada se pozajmljuje kao novčani kapital.

Čudnovato je shvatanje uloge novčanog kapitala koje ima Prudon (*Gratuité du Crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon*, Paris 1850). Pozajmljivanje se Prudonu čini zlo što nije prodavanje. Pozajmljivanje na kamatu

»est la faculté de vendre toujours de nouveau le même objet, et d'en recevoir toujours de nouveau le prix sans jamais céder la propriété de ce qu'on vend«.^{1*} (Str. 9.) ⁽⁵¹⁾

Predmet, novac, kuća, itd. ne mijenja vlasnika kao kod kupovanja i prodavanja. Ali Prudon ne vidi da zajmodavac, kad dâ iz ruke novac u obliku kamatonosnog kapitala, ne dobija za nj natrag neki ekvivalenat. Na svaki način se u svakom činu kupovine i prodaje, ukoliko se uopšte izvrše procesi razmjene, predmet daje iz ruke. Svojina prodatog predmeta biva uvijek ustupljena. Ali se vrijednost ne daje iz ruke. Kod prodaje se daje iz ruke roba, ali ne njena vrijednost, koja se daje zauzvrat u obliku novca, ili, što je ovdje samo drugi oblik za nj, u obliku priznanice ili obveznice. Kod kupovine se iz ruke daje novac, ali ne njegova vrijednost, koja se naknađuje u obliku robe. Za sve vrijeme pro-

^{1*} »jeste sposobnost da se uvijek nanovo prodaje jedan isti predmet i da se uvijek nanovo prima njegova cijena, a da se nikad ne ustupi vlasništvo na ono što se prodaje«.

cesa reprodukcije industrijski kapitalista drži u svojoj ruci istu vrijednost (ne uzimajući u obzir višak vrijednosti), samo u različnim oblicima.

Ukoliko se vrši razmjena, tj. razmjena predmeta, ne vrši promjena vrijednosti. Isti kapitalista drži u ruci uvijek istu vrijednost. Ali, ukoliko kapitalista proizvodi višak vrijednosti, ne vrši se razmjena; čim se razmjena vrši, višak vrijednosti već se nalazi u robama. Čim ne posmatramo pojedinačne činove razmjene, već cjelokupno kružno kretanje kapitala, $N-R-N'$, stalno se predujmljuje neka određena suma vrijednosti i iz prometa povlači ova suma vrijednosti plus višak vrijednosti ili profit. Svakako da se u pukim činovima razmjene ne može vidjeti kako dolazi do ovog procesa. A upravo na ovom procesu N (novca) kao kapitala počiva i iz njega potiče kamata novčanog kapitaliste zajmodavca.

»Doista«, kaže Prudon, »proizvođač šešira koji prodaje šešire... dobija za njih vrijednost, ni više ni manje. Ali kapitalista zajmodavac... ne dobija natrag samo svoj neokrnjeni kapital; on dobija više od kapitala, više no što je bacio u razmjenu; on dobija i kamatu preko kapitala.« (Str. 69)

Ovdje proizvođač šešira predstavlja proizvodnog kapitalistu u suprotnosti prema kapitalisti zajmodavcu. Očigledno je da Prudon nije proniknuo u tajnu kako proizvodni kapitalista može prodavati robu po njenoj vrijednosti (izravnanje u cijene proizvodnje ovdje je, za njegovo shvatanje, indiferentno) i da upravo time dobije profit preko kapitala koji je bacio u razmjenu. Uzmimo da je cijena proizvodnje od 100 šešira = 115£ i da je ova cijena proizvodnje slučajno jednaka vrijednosti šešira, dakle da kapital koji proizvodi šešire ima društveni prosječni sastav. Ako je profit = 15%, onda će od toga morati da dâ kao kamatu možno 5£;. Ovo prodaje po njihovoj vrijednosti od 115£. Njega one koštaju samo 100£. Ako je proizvodio svojim sopstvenim kapitalom, on će u džep strpati cijeli suvišak od 15£; ako uzajmljenim, onda će od toga morati da dâ kao kamatu možda 5£. Ovo ne mijenja ništa na vrijednosti šešira, već samo na raspodjeli među različita lica viška vrijednosti koji se već nalazi u toj vrijednosti. Pa pošto plaćanje kamate ne pogađa vrijednost šešira, besmislica je kad Prudon kaže:

»Pošto se u trgovini kamata kapitala pridodaje radnikovoj najamnini da bi se sastavila robna cijena, to je nemoguće da radnik može natrag kupiti proizvod svog sopstvenog rada. Vivre en travaillant^{1*} jeste princip koji pod vladavinom kamate sadrži u sebi protivrječnost.« (Str. 105)⁵⁶

Koliko je malo Prudon razumio prirodu kapitala pokazuje sljedeća rečenica, u kojoj on kretanje kapitala uopšte opisuje kao kretanje svojstveno kamatonosnom kapitalu:

»Comme, par l'accumulation des intérêts, le capital-argent, d'échange en échange, revient toujours à sa source, il s'ensuit que la relocation toujours faite par la même main, profite toujours au même main, profite toujours au même personnage.«^{2*} (Str. 154)

Pa šta je to što mu u svojevrsnom kretanju kamatonosnog kapitala ostaje zagonetno? Kategorije: kupovanje, cijena, ustupanje predmeta i neposredni oblik u kome se ovdje ispoljava višak vrijednosti; ukratko, pojava da je ovdje kapital kao kapital postao roba, da se zbog toga prodaja pretvorila u pozajmljivanje, a cijena u udio u profitu.

Vraćanje kapitala na njegovu polaznu tačku uopšte je karakteristično kretanje kapitala u njegovom cjelokupnom kružnom toku. Nije to nikako samo odlika kamatonosnog kapitala. Ono što njega odlikuje jeste spoljašnji oblik vraćanja, odvojen od posredničkog kružnog toka. Kapitalista zajmodavac daje iz ruke svoj kapital, prenosi ga na industrijskog kapitalistu ne dobijajući neki ekvivalenat. Ovo njegovo davanje iz ruke uopšte nije neki čin stvarnog procesa kružnog toka kapitala, već je samo uvod u taj kružni tok

⁵⁶ Zbog toga, kad bi stvari išle prema Prudonu, »kuća«, »novac«, itd. ne treba da se daju u zajam kao »kapital«, nego da se otuđuju kao »roba... po cijeni koštanja« (str. 43, 44). Luter je stajao nešto iznad Prudona. On je već znao da je pravljenje profita nezavisno od oblika zajmljenja ili kupovanja: »I od kupovine su načinili lihvarstvo. Ali sad je to suviše na jedan zalogaj. Zato sad moramo govoriti o jednoj stvari, o lihvi u pozajmljivanju, a kad s njome svršimo (poslije strašnog suda), onda ćemo doista i kupovnoj lihvi očitati bukvicu.« (M. Luther, *An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen*, Wittenberg 1540.)

^{1*} živjeti od svog rada — ^{2*} »Pošto se nagomilavanjem kamata novčani kapital od razmjene do razmjene uvijek vraća svome izvoru, to izlazi da ponovo uzajmljivanje koje pravi ista ruka, donosi dobit uvijek istom licu.« (Str. 154)

koji će nastupiti djeilstvom industrijskog kapitaliste. Ovo prvo premještanje novca ne izražava neki čin metamorfoze, ni kupovinu ni prodaju. Svojina se ne ustupa, jer se ne vrši razmjena, ne prima ekvivalenat. Vraćanje novca iz ruke industrijskog kapitaliste u ruku zajmodavca samo dopunjuje prvi čin izručivanja kapitala. Predujmljen u novčanom obliku, kapital se kroz proces kružnog toka vraća industrijskom kapitalisti opet u novčanom obliku. Ali pošto mu kapital nije pripadao pri izdavanju, ne može mu pripadati ni pri povratku. Proiz kroz proces reprodukcije nikako ne može ovaj kapital pretvoriti u njegovu svojinu. On ga, dakle, mora vratiti zajmodavcu. Prvo izdavanje, koje kapital prenosi iz ruke zajmodavaoca u ruke zajmoprimaoca, jeste pravna transakcija koja nema nikakva posla sa stvarnim procesom reprodukcije kapitala, nego je samo uvod u njega^{1*}. Povratno plaćanje koje kapital koji se vratio opet prenosi iz ruke zajmoprimaoca u ruke zajmodavaoca predstavlja drugu pravnu transakciju, dopunu prve; jedna je uvod u stvarni proces, druga je naknadni čin poslije njega. Tako se polazna i povratna tačka, davanje i vraćanje pozajmljenog kapitala ispoljavaju kao proizvodna kretanja, vršena posredstvom pravnih transakcija i koja se zbivaju prije i poslije stvarnog kretanja kapitala, a sa samim tim kretanjem nemaju nikakva posla. Za ovo kretanje bilo bi svejedno kad bi kapital već od početka pripadao industrijskom kapitalisti, te se tako kao njegova svojina samo njemu vraćao natrag.

U prvom, uvodnom činu zajmodavalac daje svoj kapital zajmoprimaocu. U drugom, naknadnom i završnom činu zajmoprimalac vraća kapital zajmodavaocu. Ukoliko u obzir dolazi samo transakcija među njima dvojicom — i za ovaj mah ne uzimajući u obzir kamatu — ukoliko se, dakle, radi samo o kretanju samog pozajmljenog kapitala između zajmodavaoca i zajmoprimaoca, ova dva čina (rastavljena dužim ili kraćim vremenom u koje pada stvarno reprodukciono kretanje kapitala) obuhvataju cjelinu toga kretanja. A to kretanje, davanje pod uslovom vraćanja, uopšte je kretanje pozajmljivanja i uzajmljivanja, tog specifičnog oblika samo uslovnog otuđivanja novca ili robe.

^{1*} U 1. izdanju: sie (nju).

*

Naposljetku, ne podliježe sumnji da će kreditni sistem poslužiti kao moćna poluga za vrijeme prelaska iz kapitalističkog načina proizvodnje u način proizvodnje udruženog rada; ali, ipak, samo kao jedan elemenat u vezi s drugim velikim organskim prevratima samog načina proizvodnje. Nasuprot ovome, iluzije o čudotvornoj moći kredita i bankarstva, u socijalističkom smislu, potiču iz potpunog nepoznavanja kapitalističkog načina proizvodnje i kredita kao jednog od njegovih oblika. Čim su sredstva za proizvodnju prestala da se pretvaraju u kapital (što uključuje i ukidanje privatne zemljišne svojine), kredit kao takav više nema smisla, što su uostalom uvidjeli i sami sensimonisti. S druge strane, dokle god bude postojao kapitalistički način proizvodnje, postojaće i kamatonosni kapital kao jedan od njegovih oblika, sačinjavajući, u stvari, bazu njegovog kreditnog sistema. Samo je onaj isti autor senzacija, Prudon, koji je htio da sačuva robnu proizvodnju a da ukine novac²⁵, bio sposoban da u svojim snovima isprede čudovišni *crédit gratuit*, ovo tobožnje ostvarenje skromne želje sitnoburžoaskog stanovišta.

Iz temelja netačna dogma da se vrijednost roba u krajnjoj instanci dade rastvoriti u najamninu+profit+rentu izražava se i ovako da potrošač mora u posljednjoj instanci da plati cjelokupnu vrijednost cjelokupnog proizvoda; ili i tako da novčani promet među proizvođačima i potrošačima mora u krajnjoj instanci biti jednak novčanom prometu među samim proizvođačima; postavke koje su sve isto tako pogrešne kao i načelo na kome počivaju.

Teškoće koje vode ovoj pogrešnoj i prima facie apsurdnoj analizi jesu, ukratko, ove:

1. Nije shvaćen osnovni odnos postojanog i promjenljivog kapitala, pa, dakle, ni priroda viška vrijednosti, a s time ni čitava baza kapitalističkog procesa proizvodnje. Vrijednost svakog djelimičnog proizvoda kapitala, svake pojedine robe, uključuje jedan dio vrijednosti = postojani kapital, jedan dio vrijednosti = promjenljivi kapital (pretvoren u najamninu za radnike) i jedan dio vrijednosti = višak vrijed-

²⁵ Karl Marx, *Misère de la Philosophie*, Bruxelles et Paris 1847; Karl Marx, *Zur Kritik der politischen Oekonomie*.

nosti (koji se kasnije podvaja u profit i rentu). Kako je, dakle, moguće da radnik svojom najamninom, kapitalista svojim profitom, a zemljovlasnik svojom rentom treba da kupi robe od kojih svaka sadrži ne samo jedan od ovih sastavnih dijelova, već sva tri, i kako je moguće da suma vrijednosti najamnine, profita, rente, dakle triju izvora dohotka zajedno, treba da kupi robe koje ulaze u cjelokupnu potrošnju primaoca ovih dohodaka, robe, koje osim ova tri sastavna dijela vrijednosti sadrže još jedan suvišni sastavni dio vrijednosti, naime postojani kapital? Kako to da jednom vrijednošću od tri oni kupe vrijednosti od četiri?⁵³

(Preveo MOŠA PIJADE,
redaktor MILORAD SIMONVIĆ)

⁵³ Svoju nesposobnost da ovo shvati izrazio je Prudon u borniranoj formuli: *l'ouvrier ne peut pas racheter son propre produit*^{1*}, jer se u njemu sadrži kamata koja pridolazi uz *prix-de revient*^{2*}. Ali kakvu mu lekciju daje g. Ežen Forkad? »Kad bi Prudonova misao bila tačna, ona ne bi samo pogodila profite kapitala, nego bi uništila samu mogućnost života industrije. Ako je radnik prisiljen da plati 100 za stvar za koju je dobio samo 80, ako najamnina može u nekom proizvodu da kupi samo onu vrijednost koju je ona u nj unijla, onda bi to bilo isto što i kazniti da radnik ne može da otkupi ništa, da najamnina ne može ništa da plati. U stvari, u cijeni koštanja ima uvijek nešto više od radnikove najamnine, a u prodajnoj cijeni nešto više nego profit preduzetnika, npr. cijena sirovine, često plaćena inostranstvu. Prudon je zaboravio stalni porast nacionalnog kapitala, on je zaboravio da se ovaj porast konstatuje za sve, kako za preduzetnike tako i za radnike«. (*Revue des deux Mondes*, 1848, tom 24, str. 998.) Ovdje imamo optimizam buržoaske šupljoglavosti u obliku mudrosti koji joj najviše odgovara. Prvo g. Forkad misli da radnik ne bi mogao da živi ako osim vrijednosti koju proizvede ne dobije još veću vrijednost, dok bi, naprotiv, kapitalistički način proizvodnje bio nemoguć kad bi on stvarno dobijao vrijednost koju proizvodi. Drugo, on pravilno uopštava teškoću koju je Prudon izrazio samo s jednog ograničenog stanovišta. Cijena robe ne sadrži samo suvišak preko najamnine nego i preko profita, naime postojani dio vrijednosti. Dakle, ne bi po Prudonom rezonovanju mogao ni kapitalista da ponovo kupi robu svojim profilom. A kako Forkad rješava zagonetku? Besmislenom frazom — porastom kapitala. Dakle, postojani porast kapitala treba između ostalog, da se konstatuje i u tome što analiza

^{1*} radnik ne može da otkupi svoj sopstveni proizvod — ^{2*} cijenu koštanja.

Karl Marks

TEORIJE
O VIŠKU VRIJEDNOSTI

(četvrti tom »Kapitala«)

Treći dio

(Glava XIX — XXIV)

— fragment —

*

[6. Prudonova polemika protiv kamate (Prudon).
Njegovo nerazumijevanje unutrašnje povezanosti između
kamate i sistema najamnog rada]

||935| Prudonova polemika s Bastiatom o kamati karakteristična je kako za način na koji vulgarni ekonomista brani kategorije političke ekonomije, tako i za način kako je površni socijalizam (Prudonova polemika jedva da zasluži taj naziv) napada. Mi ćemo se na to vratiti u odjeljku o vulgarnim ekonomistima^[131]. Ovdje samo nekoliko prethodnih primjedaba.

Povratno kretanje [novca] nije smjelo da začudi Prudona kao nešto osobito, ako je uopšte nešto razumio o kretanju kapitala. Isto tako ni kretanje viška vrijednosti vraćajuće sume. To je ono što karakteriše kapitalističku proizvodnju.

(No kod njega je, kao što ćemo vidjeti, višak vrijednosti dodatak. Njegova je kritika uopšte đaćka i on nikada nije savladao osnovne elemente nauke koju hoće da kritikuje.

Tako, na primjer, nikad nije shvatio novac kao nužni oblik robe. (Vidi prvi dio¹.) Tu on brka čak novac i kapital, jer se kapital koji se može pozajmiti pojavljuje kao novčani kapital u obliku novca.)

Ono što ga je moglo začuditi nije bio suvišak za koji nije bio plaćen nikakav ekvivalent, jer višak vrijednosti — a na njemu počiva kapitalistička proizvodnja — jeste vrijednost koja nije stajala nikakvog ekvivalenta. To nije karakteristično za kamatonosni kapital. Karakterističan je samo — ukoliko posmatramo oblik kretanja — prvi moment, upravo obrnuto od onoga što Prudon kaže, naime da zajmodavalac daje novac, a da ne dobija za to unaprijed ekvivalent, te da se tako vraćanje kapitala s kamatom, ukoliko se transakcija zbiva između zajmodavaoca i zajmoprimaoca, [ne tiče] metamorfoza kroz koje kapital prolazi i koje se pokazuju, ukoliko su puke metamorfoze ekonomskog oblika, kao niz činova razmjene, pretvaranje robe u novac, pretvaranje novca u robu; ukoliko su realne metamorfoze ili proces proizvodnje, podudaraju se sa industrijskom potrošnjom. Potrošnja je ovdje samo jedan moment kretanja ekonomskog oblika.

No što novac ne čini u ruci zajmodavaoca, čini u ruci zajmoprimaoca, koji ga stvarno upotrebljava kao kapital. Svoje stvarno kretanje kao kapital on vrši u ruci zajmoprimaoca. Njemu se on vraća kao novac plus profit, novac

1

+ — novca. Kretanje između zajmodavaoca i zajmoprimaoca

x

izražava samo početnu tačku i polaznu tačku kapitala. Kao novac, on prelazi iz ruke A-a u ruke B-a. U ruci B-a postaje kapital, i takav se vraća, poslije izvjesnog opticaja, s profitom. Ovaj međučin, stvarni proces, koji uključuje kako prometni proces tako i proces proizvodnje, ne tiče se transakcije između zajmoprimaoca i zajmodavaoca. Ona počinje opet tek pošto se novac *realizovao* kao kapital. Sad se novac vraća u ruku zajmodavaoca, s jednim suviškom, ali samo jednim dijelom suviška koji je realizovao zajmoprimalac. Ekvivalent koji je on primio jeste industrijski profit, onaj dio suviška koji mu ostaje i koji je on prisvojio samo po-

¹ Marks misli na svoj rad *Prilog kritici političke ekonomije*.

moću uzajmljenog novca. Sve to nije vidljivo u transakciji između zajmoprimaoca i zajmodavaoca. Ova se ograničava na dva čina. Na prelaženje iz ruke A-a u ruku B-a. Pauza u toku koje se novac nalazi u ruci B-a. Povraćaj novca s kamatom poslije pauze u ruku A.

Posmatramo li, dakle, samo ovaj oblik — ovu transakciju između A i B — imamo čisti oblik kapitala bez njegovog posredovanja: novac koji se izdaje kao suma i kao suma

1
 $a + \frac{1}{x} a$ vraća se [A-u] u određenom vremenu a da nije

došlo ni do kakvog posredovanja, osim vremenskog perioda koji je prošao između oticanja sume a i njenog priticanja

1
 kao sume $a + \frac{1}{x} a$.

A u ovom iracionalnom obliku, u ovom obliku koji, istina, postoji kao samostalno kretanje pored stvarnog kretanja kapitala, u obliku koji otpočinje ovo kretanje i završava ga, gospodin Prudon posmatra stvar, i onda mu mora biti sve nepojmljivo. Kad bi ovaj oblik pozajmljivanja prestao, oblik različit od kupovanja i prodavanja, onda bi, misli on, suvišak otpao. Otpala bi samo dioba suviška između dvije vrste kapitalista. Ali ova dioba može se i mora se stalno obnavljati čim se roba ili novac može pretvoriti u kapital, a to se može uvijek na osnovici najamnog rada. Ako roba i novac ne bi mogli postati kapital, a zato se ne bi mogli ni pozajmiti kao kapital *in posse*¹, oni ne bi mogli istupiti prema najamnom radu. Ako ne treba da kao *roba* i *novac* istupe prema najamnom radu, a rad sam dakle nije roba, to onda ništa drugo ne znači ||936| nego vratiti se načinima proizvodnje koji su prethodili kapitalističkoj proizvodnji, kad se rad nije pretvarao u robu, masa rada, međutim, još se javljala kao kmetski ili ropki rad. Sa slobodnim radom kao osnovicom ovo je samo onda moguće ako je rad vlasnik svojih uslova za proizvodnju. Slobodan rad razvija se u kapitalističkoj proizvodnji kao *društveni* rad. Da radnici postaju vlasnici uslova za proizvodnju, znači, dakle, samo to da ovi pripadaju podružtvljenim radnicima i radnici proizvode kao takvi, svoju

¹ prema mogućnosti.

vlastitu proizvodnju podređuju sebi kao društvenu. Ali htjeti sačuvati najamni rad, pa samim tim i osnovu kapitala, kao Prudon, i ujedno ukinuti »nevolje« negacijom jednog izvedenog oblika kapitala — to je đачki.

Gratuité du Crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon, Paris 1850.

Izgleda da je pozajmljivanje Prudonu zato loše što nije prodavanje.

Pozajmljivanje na kamatu »znači mogućnost da se isti *predmet* stalno iznova *prodaje* i stalno dobija njegova *cijena*, a da se nikad ne napušta svojina koja se prodaje«. (Isto, str. 9.) (*Première leltre* od Chevéea, jednog od urednika lista »Voix du Peuple«.)

Ono što njega smućuje jeste da taj »predmet« (na primjer novac ili kuća) ne mijenja vlasnika kao kod kupovine i prodaje. Ali on ne vidi da se pri davanju novca [na zajam] ne dobija nikakav ekvivalent; [da] u stvarnom procesu, na protiv, u obliku i na osnovici razmjene dobija se ne samo ekvivalent nego i jedan neplaćeni suvišak; ukoliko postoji mijenjanje, razmjena predmeta, nema mijenjanja vrijednosti, ista [individua] je i dalje posjednik iste vrijednosti. A ukoliko ima viška nema razmjene. Čim procesi razmjene robe i novca opet otpočnu, suvišak je već apsorbovan u robu. Prudon ne shvata kako profit, dakle i kamata, proizlazi iz zakona razmjene vrijednosti. »Kuća«, »novac« itd. ne treba, dakle, da se razmjenjuju kao »kapital« nego kao »roba« ... po cijeni koštanja«. (Isto, str. 43/44.)

»Doista, šeširdžija koji prodaje šešire... dobija za to vrijednost, ni više ni manje. Ali kapitalista koji pozajmljuje... dobija natrag ne samo svoj kapital nesmanjen; on dobija više od kapitala, više nego što je bacio u razmjenu; on preko kapitala dobija kamatu.« (Isto, str. 69.)

Izgleda da šeširdžije gospodina Prudona nisu *kapitalisti* nego zanatlije.

»Pošto se *kamata na kapital*, u trgovini, dodaje *najamnini* radnika da bi s njom *zajedno činila cijenu robe*, nemoguće je da radnik otkupi proizvod što je sam proizveo. Živjeti od vlastitog rada je princip koji pod vladavinom kamate uključuje protivrječnost.« (Isto, str. 105)

U devetom pismu (str. 144—152) brka valjani Prudon novac kao prometno sredstvo s novcem kao kapitalom, i

otuda zaključuje da »kapital« koji postoji u Francuskoj donosi 160 odsto. Naime 1600 miliona godišnje kamate u državnim dugovima, hipotekama itd. za kapital od jedne milijarde za, »sumu gotovog novca... koja cirkuliše u Francuskoj«.

Zatim:

Pošto se usljed akumulacije kamata *novčani kapital* od razmjene do razmjene jednako vraća svome izvoru, odatle sljede da njegovo ponovno pozajmljivanje, koje vrši uvijek ista ruka, donosi dobit uvijek istom licu.« (Isto, str. 154)

Zato što se kapital pozajmljuje u obliku novca, on misli da novčani kapital, to jest gotov novac, ima ovo specifično svojstvo. Sve treba *prodati*, a ništa ne *pozajmiti*. Drugim riječima: kao što je on htio robu, ali nije htio da ona postane »novac«, tako hoće ovdje robu, novac, ali oni ne treba da se razviju u kapital. Ako se sa ovoga skinu svi fantastični oblici, to ne znači ništa drugo nego da od sitne čiftinsko-seljačke i zanatske proizvodnje ne treba preći na krupnu industriju.

»Pošto je vrijednost *samo odnos*, a svi proizvodi nužnošću stoje *jedan prema drugome u jednom odnosu*, proizlazi da su s društvenog gledišta proizvodi uvijek vrijednosti i sigurne vrijednosti. Razlika između kapitala i proizvoda za društvo ne postoji. Ova razlika je sasvim subjektivna, postoji samo za individue. (Isto, str. 250.)

Kakve li nesreće kad ovakve njemačko-filozofske fraze kao »subjektivno« zalutaju u ruke jednog Prudona. Društveni buržoaski oblici su za nj »subjektivni«. A subjektivna i pri tom pogrešna apstrakcija, da razmjenska vrijednost robe, zato što izražava *proporciju* između roba, izražava koju god proporciju između roba a ne nešto treće, prema čemu su robe proporcionalne — ova pogrešna »subjektivna« apstrakcija je »društveno gledište«, ||937| s kojega su stoga identični ne samo roba i novac, nego roba, novac i kapital. Tako su, u stvari, sa ovog »društvenog gledišta« sve krave crne.

Najzad se i višak vrijednosti pojavljuje u obliku morala:

»Svaki rad *treba* da da jedan *suvišak*.« (Isto, str. 200)

Ovom moralnom zapoviješću višak vrijednosti je naravno vrlo lijepo definisan. |937||

(Prevela MARA FRAN)

SADRŽAJ

	Strana
CITAOCU — — — — —	5
K. Marks, BIJEDA FILOZOFIJE. Odgovor na Prudonovu „Filozofiju bijede“ — — — — —	7
Predgovor F. Engelsa prvom njemačkom izdanju —	9
Riječ unaprijed — — — — —	23
Prva glava. JEDNO NAUČNO OTKRIĆE — — — — —	25
§ 1. Suprotnost upotrebne i razmjenske vrijednosti	25
§ 2. Konstituisana ili sintetička vrijednost — — —	35
§ 3. Primjena zakona srazmjernosti vrijednosti — —	63
a) Novac — — — — —	63
b) Suvišak rada — — — — —	71
Druga glava. METAFIZIKA POLITIČKE EKONOMIJE —	82
§ 1. Metod — — — — —	82
§ 2. Podjela rada i mašine — — — — —	100
§ 3. Konkurencija i monopol — — — — —	11
§ 3. Konkurencija i monopol — — — — —	114
§ 4. Vlasništvo ili renta — — — — —	121
§ 5. Štrajkovi i radnička udruženja — — — — —	130

PRILOZI

I PISMO J. B. ŠVAJCERU, 24. jun 1865. — — — —	141
II DŽON GREJ I RADNI NOVAC — — — —	149
III GOVOR O PITANJU SLOBODNE TRGOVINE — — —	153

DODACI

EPOHE EKONOMSKE FORMACIJE DRUŠTVA (fragment)	171
f) Prudonova zbrka u pitanju o porijeklu svojine. Stvarni preduslovi nastajanja svojine. Ropstvo i kmetstvo —	171
KAPITAL. Kritika političke ekonomije (fragmenti) — —	177
Prvi tom — — — — — — — — — —	177
Drugi tom — — — — — — — — — —	180
Treći tom — — — — — — — — — —	181
TEORIJE O VIŠKU VRIJEDNOSTI (četvrti tom „Kapi- tala”) — — — — — — — — — —	189
Treći dio (fragment) — — — — — — — — — —	189